

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Ергешев Е. Е. Давлятов Х.М.

Иқтисодий ва молиявий таҳлил

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини
мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан олий ўқув юртларининг
иқтисодий таълим йўналишлари талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этилган

ТОШКЕНТ – “АДОЛАТ” – 2010 й

Муалифлар:

Ергешев Е. Е. Давлятов Х. М.

Маъсул мухарирлар:

Тулаходжаева М.М., иқтисод фанлари
номзоди профессор,
Шоалимов А.Х. иқтисод фанлари номзоди, доцент.

Такризчилар:

Жўраев О. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерлар
ва аудиторлар миллий ассоциясининг етакчи
мутахасиси и.фн, доцент.
Таджибоева Ш.А. ТДИУ “Аудит” кафедраси доценти.

ТДИУ илмий кенгаши мажлисининг _____ йил _____ сонли
баённомасида қўлланмаси нашр этиш учун тавсия этилган.

Ушбу дарслик Савдо, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш ташкилотларида иқтисодий таҳлил ва аудит ўтказишни ўзига хос хусусиятларини ўз ичига олади. Дарслик олий таълимнинг 5340900 – “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” таълим йўналиши талаблари учун мўлжалланган, шунингдек ундан 5340600 “Молия”, 5340700 “Банк иши”, 5340800 “Солиқ ва солиққа тортиш”, 5340100 иқтисодий йўналишларида таълим олаётган талабалар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Шунингдек дарсликдан иқтисодий коллежи талабалари, ўқитувчилари, малака ошириш марказлари ва курсларининг тингловчилари, тармоқларда ишловчи корхона фирма раҳбарлари, бухгалтерлари, иқтисодчилари, аудиторлар, ҳолис назоратчилари ва жисмоний шахслар ҳам қўлланма сифатида фойдаланишлари мумкин.

Кириш

Бозор иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида ҳозирги даврнинг асосий вазифаларидан бири деб ҳисобланган мазкур вазифаларидан бири деб ҳисобланган мазкур вазифа аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасини юксалтиришга қаратилган ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш ҳамда иш унумдорлигини мунтазам равишда ошириб боришни, фан ва техника тараққиётини жадаллаштиришни, халқ хўжалигини барча тармоқларида иш сифатини ҳар томонлама яхшилашни тақозо этади.

Бу масалаларни ҳал қилиш жараёнида шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, бозор иқтисодиёти шароитида мулкнинг турли шахсларга мансублилиги ишлаб чиқариш, товарларни сотиш, иш бажариш хизмат кўрсатишда эркин рақобат ҳукумронлигига асос бўлади. Бу эса ўз навбатида, ҳар бир корхона ва фирманинг яшовчанлигини у ўзини – ўзи таъминлашга боғлиқ қилиб қўяди. Бу жараёнда мувоффақиятга эришиш учун тармоқларда иқтисодий таҳлилни тўғри ташкил қилиш, аудиторлар эса молиявий ҳисобот юзасидан хулоса беришда ўзларининг, шахсий, ҳаққоний ва мутахассислиги бўйича юқори даражадаги билимларига таянишлари лозим, чунки аудиторлар томонидан хўжалик субъектларининг аудитининг молиявий ҳисоботлари тўғрисида, берилган беғараз хулоса ва таклифларидан мулк эгалари ва инвесторлар, қарорлар қабул қилишда фойдаланишлари мумкин.

Аммо шуни билан бир қаторда ишлаб чиқариш ва уни ташкил қилишда ўзига хосликлар ҳам иқтисодий таҳлил ва аудитни ташкил қилиш ва ўтказишда эътиборга олиниши зарур.

Шу сабабли уқув қўлланма савдо, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш ташкилотларида таҳлил ва аудит ўтказишни ўзига хос хусусиятларини ўз ичига олади.

Ўзининг қимматли вақтини ажратиб ушбу ўқув қўлланма юзасидан билдирган фикрлари, таклиф ва мулоҳазалари учун сизларга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз.

I БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСЛУБИ

1. 1. Иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти ва вазифалари

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтилиши муносабати билан муайян масалаларни, хусусан, мавжуд иқтисодий имкониятлардан оқилона фойдаланиш, иш сифатини, асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини, меҳнат унумдорлигини кескин ошириш, республика аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқа товарларга бўлган талабини чуқурроқ ўрганиш, иқтисодий тежамкорликни кучайтириш масалалари оммавий ҳал қилиниши лозим. Мақсадга эришиш учун аввало, ҳар бир корхона ва бўлим фаолиятининг атрофлича, чуқур таҳлиliga асосланиб, ички хўжалик имкониятларидан тобора унумлироқ фойдаланишга, камроқ харажат қилиб, юқори натижаларга эришишга, илғор тажрибаларни жорий этишга, илғорларнинг ташаббусларини оммалаштиришга алоҳида эътибор бериш, сифат кўрсаткичларини муттасил яхшилаб бориш керак.

Бу корхонанинг иш шароитини ҳисобга олиб, иқтисодий қонунларнинг барча талаблари тўлиқ бажарилиши устидан назоратни, шунингдек, фойдаланилмаётган имкониятларни излаб топиб, ишга солишни, рентабелликка эришиш йўллари аниқлашни тақозо қилади. Бунда эса иқтисодий таҳлил муҳим аҳамият касб этади.

Хўжалик юритишни бошқариш ишларига илмий ёндашиш даражаси иқтисодий фанлар қанчалик ривожланганлигига ва уларнинг тавсиялари хўжалик юритиш амалиётига қанчалик татбиқ қилинишига боғлиқ. Шундай экан, барча корхоналарнинг, шу жумладан, савдо корхоналарининг раҳбарлари, мутахассислари, иқтисодчилари, ҳисобчилари, бўлим бошлиқлари, сотувчилари иқтисодий таҳлил услубларини мукаммал ўзлаштиришлари ва иқтисодий билимларни пухта эгаллашлари лозим. Бу уларнинг ўзлари ишлаётган корхона иқтисодиётини чуқур билишларига, пухта иш юритишларига, фаолиятларига иқтисодиёт соҳасидаги янгиликларни изчиллик билан татбиқ эта олишлари, камчиликларнинг сабабларини аниқлашларига, келгусида бундай хатолар такрорланишига йўл қўймасликларига, эътибордан четда қолаётган ички хўжалик имкониятларини топиб, улардан тўла фойдаланилиши таъминланишига ёрдам беради. Ҳар тарафлама чуқур иқтисодий таҳлил илмий режалаштиришнинг асоси – халқ хўжалиги, шу жумладан, савдо корхоналари хўжалигига раҳбарликнинг ҳам негизидир. Корхона хўжалик фаолияти таҳлили шундай қуролдирки, унинг воситасида иқтисодий тежамкорлик шартларига риоя қилиш ва хўжалик муқобил иш юритиши устидан назорат амалга оширилади. Иқтисодий таҳлил маълумотлари кенг меҳнаткашлар оммасига ҳар бир меҳнат жамоаси ва бутун хўжалик бажарган иш натижалари билан танишиш имконини беради.

Иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифаси хўжалик иқтисодиётини ўрганиш, уни янада ривожлантириш, такомиллаштириш, мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш, эришилган муваффақиятларни кенг ёйиш ва йўл қўйилган камчиликларнинг сабабларини ўрганиш ҳамда уларни имкони борича тугатишга ёрдам беришдан иборат. Шундай қилиб, иқтисодий таҳлилнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- эришилган муваффақиятларнинг асослари ва йўл қўйилган камчиликларнинг сабабларини бухгалтерия ва статистика ҳисоботлари асосида ўрганиш;
- корхонанинг фаолиятини, иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва суръатини ҳар томонлама ўрганиш;
- ютуқларни мустаҳкамлаш чораларини кўриш, камчиликларнинг ўз вақтида олдини олиш;
- муайян хўжалик фаолиятини батафсил ўрганиш асосида бизнес режанинг бажарилишига баҳо бериш;
- таҳлил якунига кўра, иш натижаларига таъсир қилган омиллар ва сабабларни ўрганиш;
- фойдаланилмаётган имкониятларни қидириб топиш ва улардан тўлиқ фойдаланиш;
- паст кўрсаткичли корхоналар фаолияти билан илғор корхоналар фаолиятини таққослаш, паст кўрсаткичли корхоналар фаолиятини илғор корхоналар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш ва мустаҳкамлашга ёрдам берадиган тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Бу вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш учун иқтисодий таҳлил холис (объектив) ва аниқ бўлиши, мунтазам ўтказилиб турилиши лозим. Нохолис ва мавҳум таҳлил натижаларга нотўғри баҳо берилишига, корхоналар фаолияти самарадорлигини ошириш юзасидан нотўғри таклифлар киритилишига олиб келади.

Иқтисодий таҳлил шундай воситадирки, унинг ёрдамида иқтисодий тежамкорликка, иш сифати ва суръатини, унумдорликни оширишга эришиш, бу жараёнлардаги фаолият устидан назорат юритиш мумкин бўлади.

1. 2. Иқтисодий таҳлил асослари

Фаннинг ҳамма тармоқлари учун методологик асос ҳисобланган *билиш назарияси* иқтисодий таҳлилни ҳам заруратга айлантиради ва моҳиятини белгилайди. Замонавий фаннинг методлари ва услубларини яхлит ҳолда билиш жараёнида таҳлил ва синтез, эксперимент, методлаш каби муҳим восита (инструмент)лардан фойдаланилади.

Таҳлил, грекча «analysis» сўзидан олинган бўлиб, ўрганилган объектни қисмларга, элементларга бўлиш, деган маънони англатади. Таҳлил диалектик бирликда «синтез» тушунчаси билан боғлиқдир.

«Синтез» сўзи эса, грекча «Synthesis» сўзидан келиб чиққан бўлиб, у аввал қисмга бўлиниб, ўрганилган объектнинг бир бутун объектга айланишини билдиради.

«Таҳлил» ва «синтез» тушунчалари ҳар қандай илмий изланишнинг негизидир. Улар инсон онгининг шакли сифатида кўпгина фанлар томонидан ўрганилади, лекин хўжалик фаолияти ва унинг сўнгги натижалари таҳлили фақат «Иқтисодий таҳлил» фанида ўрганилади. Таҳлил билан кенг маънода иқтисодий таҳлил назарияси, бошқарув таҳлили ва молиявий таҳлил шуғулланади.

«Иқтисодий таҳлил» фани бир-бири билан боғлиқ бўлган 4 қисмдан иборат:

- иқтисодий таҳлил назарияси;
- бошқарув таҳлили;
- молиявий таҳлил;
- тармоқларда иқтисодий таҳлил.

Иқтисодий фанлар тизимида иқтисодий таҳлил махсус фанлар қаторига киради ва у бошқа фанлар билан чамбарчас боғлиқ. Иқтисодий фанларнинг ўзаро боғлиқлиги қуйидагиларда намоён бўлади:

Умумий иқтисодиёт назарияси:

1. Аниқ иқтисодий фанлар:
 - тармоқлар иқтисодиёти;
 - корхоналар иқтисодиёти;
 - мамлакат иқтисодиёти.
2. Махсус иқтисодий шакллар ва ташкилотлар иқтисодиёти:
 - кредит, молия, маркетинг, табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти ва ҳ.к.
3. Ахборот аналитик фанлар:
 - статистика;
 - иқтисодий-математик методлар;
 - хўжалик фаолиятининг таҳлили.
4. Тарихий иқтисодий фанлар:
 - иқтисодий фикр тарихи;
 - халқ хўжалиги таҳлили.

Иқтисодий таҳлил ва иқтисодий назария. Иқтисодий таҳлил алоҳида корхоналарнинг хўжалик фаолиятини ўрганишда иқтисодий назария категорияларига асосланади; корхоналар фаолиятини баҳолашда бу фаолият иқтисодий қонунларга бўйсунушига эътиборни қаратади.

Иқтисодий таҳлил ва бухгалтерия ҳисоби. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосий манба ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобининг асосий усулларида бири бўлган баланс усули иқтисодий таҳлилда ҳам қўлланилади. Иқтисодий таҳлил хулосалари асосида бухгалтерия ҳисобининг назорат функцияси намоён бўлади. Иқтисодий таҳлил ёрдамида бухгалтерия ҳисобининг аналитик аҳамияти ошади ва бу, ўз навбатида, бухгалтерия ҳисоби такомиллашишига олиб келади.

Иқтисодий таҳлил ва аудит. Иқтисодий таҳлил жараёнида аудит ва тафтиш (ревизия) маълумотларидан фойдаланилади. Ўз навбатида, аудитор ва ревизорлар таҳлил натижаларига ўз текширувларида суянадилар. Улар кўпроқ эътиборни иқтисодий таҳлил натижасида аниқланган камчиликларга қаратадилар.

1. 3. «Иқтисодий таҳлил» фанининг мазмуни ва предмети

Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти дастурини амалга оширишда ва унинг моддий-техника базасини яратишда «Иқтисодий таҳлил» фани муҳим ўрин тутди.

«Иқтисодий таҳлил» фани режалаштириш, ҳисоб ва ҳисоботнинг илмий тизимига асосланади. Чунки режа топшириқларининг реаллиги ҳисоб ва ҳисоботнинг аниқ ҳамда тўғрилигига боғлиқ. Уни бузиш эса, жиноятдир. Шунинг учун ҳам «Иқтисодий таҳлил» фани «Савдо корхоналари иқтисодиётини режалаштириш», «Меҳнатни ташкил этиш», «Бухгалтерия», «Хўжаликни бошқариш», «Статистика» каби фанлар билан узвий боғланган бўлиб, яхлит мустақил фан ҳисобланади. қайд этилган фанлардан ҳар бири корхоналар иқтисодиётининг айрим соҳаларини ўргатади. «Иқтисодий таҳлил» фанининг бошқа фанлардан фарқи шундаки, у хўжалик фаолиятини тўғри таҳлил қилган ҳолда хўжаликда қандай иш юритилаётганлигини, унинг иқтисодиёти ва ривожланиш даражаси, ривожланишига нималар тўсқинлик қилаётганини, савдо корхоналарида товар айланиш режасининг бажарилаётганини, муомала харажатларини пасайтириш ва рентабелликни оширишда қандай имкониятлар мавжудлигини кўрсатиб беради.

Иқтисодий таҳлилнинг асосий мақсади иқтисодий қонунлардан фойдаланиб хўжаликларда, уларнинг тармоқлари ҳамда таркибий бўлинмаларида самарадорликни ошириш учун, фойдаланилмаётган имкониятларни ахтариб топиш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари аниқлашдир. Дарҳақиқат, таркибий қисмларини ўрганмай туриб, яъни таҳлил қилмай туриб, табиат ва жамиятдаги ҳодисалар сингари иқтисодий ҳодисаларни ҳам илмий жиҳатдан билиб бўлмайди.

«Таҳлил» ибораси грекча «анализ» сўзидан олинган бўлиб, «бўлақларга бўлиш» ёки «ажратиш», «таҳлил қилиш» каби маъноларни англатади. Бинобарин, таҳлил мураккаб ҳодиса ва предметларни таркибий қисмларга бўлиш, ажратиш асосида кўрсаткичларни таққослаш ва ўрганиш, демакдир.

Таҳлил тадқиқ усули бўлиб, шу усул воситаларида ҳодисалар ўртасидаги сабабий боғланиш ва ўзаро боғлиқликлар ўрганилади.

Фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланаётган фан-техника инқилоби шароитида таҳлил ҳаётий заруратдир. Усиз табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонунларини билиш ва улардан фойдаланиш мумкин эмас.

Аммо инсон онгли фаолиятининг айрим омиллари ва ўрганилаётган предметнинг баъзи томонларини таҳлил қилиш билангина фаолият ёки

предмет ҳақида ҳамиша ҳам тўла тасаввур пайдо бўлавермайди. Тўла тасаввур ҳосил бўлиши учун предметдаги айрим таркибий қисмларнинг боғлиқликлари ва ўзаро муаммоларини белгилаб олиш, умумлаштириш, яъни синтез қилиш лозим. Чунки таҳлилсиз синтез бўлмайди. Демак, таҳлил билан синтезнинг узвий боғлиқлигигина объектив олам ҳодисаларини ҳар томонлама ўрганишга имкон беради.

Шундай қилиб, имкониятларни ахтариб, улардан тўғри фойдаланиш йўллари аниқлаш ва ижтимоий самарадорликни ошириш мақсадида ишлаб чиқарувчи кучлар аҳволини халқ хўжалигида, унинг тармоқлари ва таркибий бўлинмаларида иқтисодий қонунларга амал қилинишини ўрганиш иқтисодий таҳлилнинг асосий мазмунини ташкил этади.

«Савдо корхоналари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» курси халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларига хос хусусиятларни эътиборда тутган ҳолда хўжалик фаолиятининг барча томонларини ўргатади.

Бошқа фанлар сингари «Иқтисодий таҳлил» фани ҳам ўзи асосланадиган иқтисодий таҳлил мазмунига кўра тавсифланувчи предметга эга. Савдо корхоналари хўжалик фаолияти таҳлили предмети деб бундай корхоналардаги хўжалик жараёнлари ҳамда ушбу жараёнлар натижаларини, объектив ва субъектив омилларга боғлиқлиги ва бу боғлиқликнинг тегишли иқтисодий ахборотномаларда акс эттирилишига айтилади.

Хўжаликнинг молиявий натижалари объектив ва субъектив омиллар таъсирида шаклланиб, иқтисодий ахборот тизими орқали акс эттирилади. Иқтисодий таҳлил предмети объектив ташқи омил таъсирида шаклланувчи хўжалик жараёнлари ва уларнинг пировард натижалари ҳисобланади. Объектив омиллар хўжалик фаолиятига доимий таъсир кўрсатиб, ўзида иқтисодий қонунлар ҳаракатини акс эттиради. Иқтисодий таҳлил жараёнида кўпинча баҳо омили, яъни баҳолар, тарифлар, ставкалар ўзгариши мумкин. Чунончи, қиймат қонуни ва бозор қонуни талабига кўра, баҳолар муттасил ўзгариб боради. Бу эса, корхонанинг барча кўрсаткичларига таъсир қилади. Баҳолар, тарифлар, ставкаларнинг ўзгариши таҳлил жараёнида, шунингдек, мураккаб иқтисодий ҳисоб-китоблар амалга оширилишини талаб этади.

Иқтисодий таҳлил предмети, юқорида қайд этганимиздек, объектив ва субъектив омиллар таъсирида шаклланувчи хўжалик жараёнлари ва корхоналарнинг охириги молиявий натижаларидир. Субъектив омил инсоннинг конкрет фаолияти билан боғлиқ.

Мувофиқ тарзда хўжалик юритишга, бизнес режанинг тўлиқ бажарилишига (ҳамма бошланғич позициялар объектив мавжуд бўлганда) у ёки бу ишлаб чиқариш жамоаси ишини оқилона амалга ошириши ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, молия жараёнлари тўғри ташкил қилиниши, ижрочининг ўз иши бўйича чуқур билимларга эгаллиги, иқтисодий ва ташкилий тайёргарлиги орқали эришилади.

1. 4. «Иқтисодий таҳлил» фанининг услуби

«Иқтисодий таҳлил» фанининг услуби хўжалик жараёнларининг ҳолати ва ривожланишини диалектика услубига асосан ўрганади. Бунга хўжаликнинг ички имкониятларини топиш ва иш жараёни самарадорлигини ошириш йўллари белгилаш мақсадида ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий қонунлар таркибий қисмларини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш орқали эришилади.

Табиат, жамият ва тафаккурнинг ривожланиш қонунларини тадқиқ қилиш ҳамда ўрганишнинг бирдан бир тўғри йўли (илмий услуби) диалектик услубдир. Шунинг учун ҳам бу услуб ҳамма фанларнинг, шу жумладан, «Иқтисодий таҳлил» фанининг ҳам назарий ва услубий асосини ташкил этади. Материалистик диалектика иқтисодий жараёнларни уларнинг ўзаро алоқаси, ҳаракат ва ривожланиши давомида биргаликда ўрганишни талаб қилади.

Бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ва улар қуршовидаги бирор ҳодиса алоҳида олиб кўриладиган бўлса, уни ҳеч қачон тўғри тушуниб бўлмайди. Шу боисдан ҳам айрим хўжаликлар, корхона ва ташкилотлар фаолияти бу фаолиятга оид барча далил ва маълумотларнинг ўзаро боғлиқлигини эътиборда тутган ҳолда комплекс ўрганишни тақозо қилади. Масалан, товар айланиши (обороти) режасининг бажарилишини таҳлил қилишда бу режанинг ғоят жиддийлигини ва унга таъсир қилувчи ва унинг уйдаланишини таъминловчи омилларга эътибор қаратиш зарур. Бу омиллар сирасига савдо корхоналарининг тегишли товар жамғармалари, ишчи кучи, машиналар ва моддий-техника ресурслари билан таъминланиш ҳамда шу ресурслардан унумли фойдаланиш даражаси, табиий шароитлари ва бошқалар киради.

Иқтисодий таҳлилда «омил» тушунчаси у ёки бу хўжалик жараёнининг такомиллашиши учун зарур шароитлар ҳамда бу жараёнларнинг натижаларига таъсир этадиган сабабларни англатади.

Савдо корхоналари ва ташкилотларининг фаолияти серқирра. Шу боис, улар бажарадиган ишларнинг натижалари ҳам хилма-хил омилларга боғлиқ. Шунинг учун иқтисодий таҳлил вақтида айрим омил таъсиринигина эмас, балки бутун бир комплекс омиллар таъсирини умумий ва алоҳида-алоҳида ўрганиб чиқиш зарур. Агар иқтисодий таҳлил жараёнида ўзаро боғлиқ омиллардан бирортаси эътибордан четда қолса, таҳлил натижаси бўйича чиқариладиган ҳулосалар аниқ ва тўғри бўлмайди.

Иқтисодий таҳлил сифатли, ҳулосаларининг мақбул бўлиши кўп жиҳатдан таъсир кўрсатувчи омиллар чуқур ўрганилишига боғлиқ.

Диалектик материализм услуби шуни ўргатадики, ривожланиш пастдан юқорига қараб содир бўлади, билиш эса оддийдан мураккабга, хусусийдан умумийга томон ривожланиб боради. Шу сабабли иқтисодий таҳлил услуби тадқиқотнинг *индукция* ва *дедукция* усуллари ўз ичига олади. Хусусий, яқка факт олиниб, унинг асосида умумий қоида ҳосил қилинадиган бўлса, бу

– индукция усули; аввал барча хусусий ҳолларни ўз ичига олган умумий ҳолида ҳосил қилинадиган бўлса, бу – дедукция усули бўлади.

Иқтисодий ҳаётнинг барча ҳодисалари бир-бири билан сабабий, натижавий боғлиқ. Иқтисодий таҳлилда бу боғлиқликни аниқлаб олиш лозим. Бу корхона ва ташкилот фаолияти натижаларига салбий таъсир кўрсатадиган сабабларнинг олдини олиш имконини беради.

Корхоналар фаолияти самарадорлиги ва бу самарадорликка тегишли омилларнинг таъсир даражаси таҳлил қилинаётганда иқтисодий таҳлил иқтисод ва бошқа фанлар эришган муваффақиятларга таянади. Ўз навбатида, иқтисодий таҳлил услубининг қўлланилиши бошқа иқтисодий фанларни корхона ва ташкилотлар фаолиятида юз бераётган жараёнлар ҳақидаги янги маълумотлар билан бойитишга имкон туғдиради. Корхона ва ташкилотларининг хўжалик фаолиятини илмий асосда комплекс таҳлил қилмоқ учун диалектик услубни қўллай олиш билан бирга, иқтисодиёт фанларининг бутун тизимини, хусусан, иқтисодиёт назариясини, тугишли корхоналар иқтисодиётини, режалаштириш ва ташкил этишни, бухгалтерия ҳисоби, статистика ва бошқа фанларни чуқур билиш лозим.

Бу фанларни ўрганмасдан, шунингдек, ишлаб чиқарувчи кучлардан, иқтисодий қонунлардан қай тарзда фойдаланиш лозимлигини билмасадан хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш, боз устига корхоналарда иш самарадорлигини оширишга қаратилган ва илмий жиҳатдан асосланган таклифларни ишлаб чиқиш қийин.

Бошқа иқтисодий фанлар услубиёт каби «Иқтисодий таҳлил» фани услубиёти ҳам ўзига хос муҳим хусусиятларга эга. Чунончи, хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар, техника, технология, савдони, ишлаб чиқаришни ташкил этиш кабилар билан боғлиқ омилларни системали ва комплекс текшириш ва таҳлил қилиш «Иқтисодий таҳлил» фани услубиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Эслатиб ўтиш керакки, системали таҳлилни комплекс таҳлил билан алмаштириш асло мумкин эмас. Объектни *иерархик* усул (бўйсиниш тартиби) орқали бошқариш, масалан, цехни корхонанинг, бирлашмани тармоқнинг бир қисми ва ҳоказо сифатида *ўрганиш* системали таҳлилга мисол бўлади.

Дарваки айтганидек, иқтисодий таҳлил ва хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бир нарса эмас. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш иқтисодий таҳлилнинг бир бўлаги ҳисобланади. Иқтисодий таҳлилни бошқаришнинг учала даражаси (ҳалқ хўжалиги, тармоқ, корхона) билан боғлиқ хўжалик фаолиятининг таҳлили фақат учинчи даражадаги бошқаришга алоқадор.

Хўжалик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражасини белгилаш орқали бизнес-режанинг бажарилиши, бошқаришнинг самарадорлиги ҳамда фаолиятдаги асосий ва ҳал этувчи масалалар аниқланади. Таҳлил натижалари умумлаштирилиб корхонанинг хўжалик юритиш борасидаги фаолиятига баҳо берилади ҳамда барча имкониятларнинг йиғма ҳисоби аниқланади.

Маълумки, иқтисодий кўрсаткичлар бир-бирлари билан ҳар томонлама сабабли боғланишда. Таҳлил усулининг вазифаси ана шу сабабларни

аниқлашдир. Таъкидлаш лозимки, ҳатто, айрим олинган иқтисодий кўрсаткичларга бир қанча сабаблар таъсир кўрсатади. Бу сабабларнинг ҳаракатини аниқлаш эса жуда ҳам мураккабдир. Шу сабабли аввало асосий ва ҳал қилувчи сабаб ва омиллар таъсирини аниқлаш керак. Шундай қилиб, таҳлилнинг дастлабки шарти хўжалик фаолиятига таъсир этувчи сабабларни иқтисодий белгиларига қараб, тўғри туркумлаш ҳисобланади. Масалан, товар маҳсулоти ҳажмининг ўсиш суръатига таъсир этувчи омиллар 3 гуруҳга:

- меҳнат омиллари;
- меҳнат воситалари, омиллари;
- меҳнат предметлари омиллари гуруҳларига умумлаштирилади.
- меҳнат омилларига корхонанинг ишчи кучи билан таъминланиши, иш вақтидан фойдаланиши ва меҳнат унумдорлиги;
- меҳнат воситалари омилларига эса, корхонанинг асосий фондлар билан қай даражада таъминланганлиги, уларнинг ҳажми, таркиби, ўсиш суръатлари, техник ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлигининг даражаси сингарилар;
- меҳнат предметлари омилларига корхонанинг хом ашё ва асосий материаллар билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлиги даражаси кабилар киради.

Юқорида санаб ўтилган омиллар мустақил ва ўзига ҳос маънога эга, шу билан бирга бир-бири билан узвий равишда боғланган. Аммо уларнинг таъсирини механик тарзда бир-бирига қўшиб ҳам бўлмайди. Чунончи, меҳнат унумдорлиги ўсиши ишчилар малакаси ва иш вақтидан самарали фойдаланилишига (меҳнат омиллари); меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасига (меҳнат куроллари омиллари) ҳамда хом ашё ва материаллардан тежамкорлик билан ва оқилона фойдаланишга (меҳнат предметлари омиллари) боғлиқ.

Ўз навбатида ҳар бир гуруҳ таркибий қисмларга бўлинади. Чунончи, меҳнат омиллари миқдор ва сифат кўрсаткичларидан иборат. Миқдор кўрсаткичларига ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сони кирса, сифат кўрсаткичига меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсиши мисол бўлади. Бир ишчига тўғри келувчи йиллик иш унумдорлиги:

- бир ишчи томонидан бир йилда ишланган ўртача иш кунларига;
- ўртача иш кунларининг узунлигига;
- бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумига боғлиқ.

Кўриниб турибдики, бир кўрсаткич иккинчи бир кўрсаткич билан узвий равишда боғланган бўлиб, ўзига ҳос занжирсимон яхлит шакл ҳосил қилади.

1. 5. Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби

Режаларнинг илмий асосланишига режалаштиришдан олдинги давр учун ташкилотлар ва корхоналар хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш орқали эришилади. Иқтисодий таҳлил ташкилотлар ва корхоналар молиявий-

хўжалик фаолиятини ўрганиш усуллари тизимидир. Ундан режани иқтисодий асослаш ва унинг бажарилишини таҳлил қилишда фойдаланилади.

Таҳлилни тўғри уюштириш учун аввало, таҳлил режасини ишлаб чиқиш, мавжуд материалларни ўрганиш, жадваллар тузиш, чизмалар тайёрлаш ва таҳлил қилинадиган материалларнинг сифатини текшириш лозим. Тўғри ва синчиклаб текширилган маълумотлар ёрдамидагина хўжалик фаолиятининг яхши томонларини кўрсатиш, камчиликларни очиб ташлаш ва ишни яхшилашга оид чораларни белгилаш мумкин.

Таҳлил режасини тузишда корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолияти таҳлилининг тахминий тузилишидан фойдаланиш мумкин (1-жадвал).

Хўжалик фаолияти таҳлили билан корхона ва ташкилотларнинг хизматчилари, юқори ташкилотлар, молия, банк тизимлари ва манфаатдор бошқа ташкилотлар шуғулланади.

1-жадвал

Савдо корхоналари ва ташкилотлари хўжалик фаолияти таҳлилининг тахминий режаси

№	Таҳлил мавзуи	Таҳлил манбаи	Муддати	Таҳлил ўтказувчи шахс
1.	Ҳисобот йилида йиллик товар айланиши режаси бажарилишининг таҳлили	Йиллик ҳисобот, савдо-молия режаси	III – IV	Мутахассис, иқтисодчи ходим ва ҳ.к.

Савдо корхонасининг хўжалик фаолиятини юқори ташкилотлар, туман ва шаҳар бошқармалари, уюшмалар, шунингдек, режалаштирувчи ва молиявий органлар, давлат банки, давлат статистика, солиқ органлари ва бошқа ташкилотлар таҳлил қилади.

Юқори ташкилотлар иқтисодий таҳлил ёрдамида давлат интизомига риоя этилишини, режалар бажарилишини назорат қилиб турадилар, режалаштириш ва бошқаришни такомиллаштирадилар ва мавжуд молиявий ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш имкониятларини қидириб топадилар.

Таҳлил режаси бажарилишига асосан корхоналарнинг иқтисодчилари маъсул ҳисобланадилар. Бу жараёнга, шунингдек, хўжаликдаги мутахассислар ва бошқа хизматчилар ҳам жалб этилиши, молиявий ишларнинг бажарилишини таҳлил қилишда эса бош ҳисобчи иштирок этиши лозим. Улар иқтисодчи билан биргаликда хўжалик кўрсаткичларини янада яхшилашга қаратилган аниқ таклифларни ишлаб чиқишлари ҳамда бу таклифларни хўжалик раҳбарларига топширишлари керак. Энг муҳими, хўжаликда аналитик ишлар ташкил этилишини режа тузиш билан тугатиш керак эмас. Чунки энг яхши тузилган таҳлил режаси ҳам имкониятлардан фойдаланиш ва ходимларни режани бажаришга сафарбар қилишни кўзда

тутадиган ташкилий ишлар билан мутахкамланмаса, қоғозда қолиб кетиши мумкин. Шундагина у корхоналар иқтисодини мустахкамлашда мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга ёрдам беради. Режанинг бажарилишини пухта назорат қилиб туриш, мунтазам текширув олиб бориш интизомни мустахкамлаш ва иш учун жавобгарлик даражасини оширишнинг самарали чорасидир.

Таҳлилнинг сифатли қилиб ўтказилиши у қай даражада ташкил қилинишига боғлиқ. Таҳлил жараёнида таҳлил даврини беш босқичга бўлиш мумкин:

1. Таҳлил режаси ва дастурини тузиш. Режада: кўзда тутилиши:

- кўриладиган масалалар ва таҳлил йўналиши акс эттирилган дастур тузиш;
- таҳлил усули;
- таҳлил қилинадиган мавзу (корхона);
- таҳлилнинг вазифаси ва мақсади;
- муддати;
- таҳлилни ўтказадиган шахс (бухгалтер, иқтисодчи ва бошқа ходимлар) белгиланади.

2. Таҳлил учун зарур манбаларни танлаш ва уларнинг тўғрилигини текшириш керак.

3. Таҳлилга жалб қилинган материалларни бир тизимга келтириб, аналитик жадвалларга жойлаштириш ва таҳлил қилинаётган кўрсаткичларга таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш ҳамда ўрганиш лозим.

4. Таҳлил якунини ҳужжатларда расмийлаштириш. Бунда аниқланган камчиликлар, ишни яхшилаш юзасидан берилган таклифлар, мавжуд имкониятлар кўрсатилади.

5. Таҳлил якунига кўра, берилган таклифларни жорий этиш ва кўрсатилган камчиликларни бартараф қилиш устидан назорат ўрнатиш.

Таҳлил босқичлари ўрганилгандан сўнг иқтисодий таҳлил мавзуи ва аломат (белги)ларига кўра, қуйидагича туркумланиши мумкин: а) мавзуи; б) субъекти (ким таҳлил қилади); в) мақсади (нима учун таҳлил қилинади); г) даврийлиги (вакти-вакти билан ўтказилиши); д) таққосланиш кенглиги; е) такрорланиши; ж) режага нисбатан; з) саволларнинг мазмуни; к) мавзунинг таҳлилга жалб этилиши.

Иқтисодий таҳлилни ўз навбатида, мавзу бўйича қуйидаги турларга ажратиш мумкин: халқ хўжалиги бўйича; иқтисодий ёки маъмурий район бўйича; айрим олинган ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоқлари – саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, давлат, кооператив, хусусий савдо корхоналари ва ҳоказо.

Иқтисодий таҳлилнинг субъекти эса, шу корхонада ташкил этилган иқтисодий таҳлил бюроси, хўжаликни бошқариш органлари, кредит, молия, статистика ва солиқ ташкилотлари, кенгаш ва касаба уюшмаси ташкилотлари ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

1. 6. Иқтисодий таҳлил жараёнида қўлланиладиган усуллар

Хўжалик фаолиятини ўрганиш учун умумий асос қилиб олинган услубга кўра, таҳлил жараёнида текшириш маълумотларига ишлов бериш ва омилларни аниқлашда таҳлилнинг махсус усулларида фойдаланилади.

Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолиятини ўрганиш ва комплекс таҳлил қилишда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин: таққослаш, фоиз чиқариш, коэффициент, индекс, ўсиш қаторлари, режа кўрсаткичларини қайтадан ҳисоблаш, айирмалар усули, занжирли боғланиш, кўрсаткичларни баланс билан боғлаш, корреляция, ҳисобда математик усулларни қўллаш, чизиқли дастурлаштириш, аналитик жадваллар тузиш, чизма усули, ўйин усули, умумий хизмат кўрсатиш усули ва ҳоказо.

Таҳлилда юқорида қайд этилган усуллардан фойдаланиш хўжаликда янги имкониятларни топишга ёрдам беради, иш фаолиятини янада оширади.

Таҳлилда энг кўп қўлланиладиган усуллардан бири – таққослаш усули бўлиб, унда бир нечта иқтисодий кўрсаткичлар ўзаро таққосланади. Жумладан, ҳақиқатда эришилган натижалар жорий режа ёки келажакдаги режа топшириқлари билан, мажбуриятлар билан; йиллик ёки даврий ҳисобот кўрсаткичлари ўтган йилги ёки даврий маълумотлар билан; ўрганилаётган хўжалик кўрсаткичлари шунга ўхшаш бошқа хўжалик кўрсаткичлари билан, шунингдек, туман, вилоят, республика ўртача кўрсаткичлари билан, хўжаликнинг ҳақиқий кўрсаткичлари шу хўжалик ичидаги бўлинмаларнинг ўхшаш кўрсаткичлари билан солиштирилади. Таққослаш усулининг мазкур шакллари савдо корхоналарида ва ташкилотларида товар айланиши режасининг бажарилишини таъминлаш, муомала харажатларини камайтириш ҳисобига рентабеллик даражасини ошириш имкониятларини топишга, таҳлил қилинаётган хўжаликда илғор тажрибалар жорий қилинишига ёрдам беради.

Таққослашда вазиятга қараб, натура ёки қиймат кўрсаткичидан, мутлақ (абсолют) ёки нисбий кўрсаткичдан фойдаланиш мумкин. Лекин таққосланадиган кўрсаткичлар солиштирилиши, яъни яхлит ва миқдорий омиллар бирлиги ҳамда вақт даври мутаносиблиги таъмин этилиши шарт.

Статистик гуруҳлаш усули. Маълумотларни маълум белгиларига кўра гуруҳларга бўлиш статистик текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Бу усул ёрдамида хўжалик бўлинмалари, товар айланиши ҳажми, меҳнат унумдорлигининг товар айланиши ҳажмига боғлиқлиги ва бошқалар аниқланади. Статистик гуруҳлаш усули, шунингдек, савдо корхоналари режалаштириш ва режанинг бажарилиши устидан назорат юритишда, корхона ва ташкилотларнинг ривожланишига доир материалларни ўрганиш ва шу асосда уларнинг хўжалик фаолиятини янада кучайтириш тадбирларини белгилашда қўлланилади. Бу усул статистик гуруҳлар усули дейилишининг боиси шундаки, унда кўрсаткичлар бир қанча статистик маълумотларни гуруҳларга бўлиш асосида ўрганилади. Статистик гуруҳлаш усули орқали иқтисодий кўрсаткичлар сифат жиҳатидан бир хил бўлган гуруҳларга бўлинади ва айрим кўрсаткичлар ўртасида бир-бирига боғланишлар борлиги ҳамда ўрганилаётган ҳодисаларнинг энг асосийси, муҳими қайси эканлиги ва

унинг таъсир даражаси аниқланади. Умуман, статистик гуруҳлаш усули ёрдамида сифати бир хил бўлган кўрсаткичлар бир гуруҳга бирлаштирилади.

Масалан, савдо корхоналари (дўкон) товар айланиши режаси бажарилишига қараб, товарни туркумларга ажратиш, бу туркумнинг кўрсаткичларига асосан, товар айланиши режасининг бажарилиш суръати пасайиши билан муомала харажатлари ўртача даражаси ошишини аниқлаш, бунга мисол қилиб, товар айланиши режасининг бажарилиши муомала харажатлари даражасига боғлиқлигини кўрсатиш мумкин.

2-жадвал

Савдо корхоналарида (дўконлар)да товар айланиш режасининг бажарилиши ва муомала харажатлари даражаси

Дўконлар гуруҳи бўйича товар айланиш бизнес режасининг бажарилиши, %	Дўконлар сони	Битта дўконга тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми, минг сўм	Дўконлар гуруҳи бўйича товар айланиш бизнес режасининг бажарилиши, %	Муомала харажатлари даражаси товар айланиши ҳажмига нисбатан, %	
				режа бўйича	ҳақиқатда
85 гача	10	12230	82,0	18,6	20,0
85-90	13	12800	88,0	18,3	19,2
91-95	15	12870	93,0	18,2	18,1
96-100	17	13000	97,0	18,1	17,9
101-105	20	13200	102,0	18,0	17,5
106 дан юқори	8	14100	106,0	17,9	17,4

Маълумотларни статистик таҳлил қилишда жадвалларнинг тўғри тузилишига алоҳида аҳамият бериш керак. Чунки таҳлилнинг сифати кўп жиҳатдан жадвалларнинг тўғри тузилишига боғлиқ. Жадваллар қанчалик пухта, мукамал тузилса, уларда рақамлар тўғри ва аниқ қайд этилса, текшириш натижалари ҳақида ишончли маълумот олиш мумкин бўлади. Акс ҳолда улар иқтисодий жараёнларнинг бир-бирига боғлиқлиги ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақида аниқ тасаввур бермайди.

Жадвалларнинг шакллари жуда хилма-хил бўлиши мумкин. Улар иқтисодий таҳлилнинг мақсад ва вазифаларига қараб, ўзгариб туради.

Иқтисодий таҳлил тажрибаларида ўртача ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ўртача кўрсаткичлар ўртача арифметик ва ўртача хронологик кўрсаткичлар бўлиб, уларнинг бири иккинчисидан фарқ қилади.

Ўртача арифметик кўрсаткичлар оддий ўлчамдир.

Ўртача оддий арифметик кўрсаткичлар суммаси ўша суммага қўшилувчилар сонига бўлиб белгиланади. Масалан, савдо корхонасида 1750 сотувчи ишласа, бир йиллик товар айланиши ҳажми 75000 минг сўм бўлса, у ҳолда битта сотувчига бир йилда тўғри келадиган товар айланиши ҳажми 42857 сўмни ташкил этади.

Агар 15 та дўконнинг бир йиллик товар айланиши 216000 минг сўмни ташкил қилса, бу ҳолда битта дўконда ўрта ҳисобда 14400 минг сўмлик товар айланади.

Ўртача ўлчам жами арифметик кўрсаткичларда салмоғи ҳар хил бўлган хилма-хил вариантларнинг ўртача кўрсаткичларини ҳисоблашда қўлланилади. Масалан, бир неча йиллик муомала харажатлари ва рентабеллик даражаларини товар айланиши ҳажмига нисбатан белгилаш мумкин.

Ўртача хронологик кўрсаткич вақтида ўзгарадиган кўрсаткичлардан (йиллик ўртача товар захиралари, йиллик муомала маблағларининг ўртача қиймати, асосий капиталнинг йиллик ўртача қиймати ва ҳоказо) ҳисоблаб чиқарилади.

Нисбий рақам – бир абсолют рақамнинг бошқасига нисбатан аниқланадиган кўрсаткичидир. Фоизлар, коэффициентлар, индекслар шулар жумласидандир.

Фоизлар рақамлар ўртасидаги нисбатни, шунингдек, режа бажарилишини ифодалашда, кўрсаткичларни динамик таққослашда, тузилиш улушини белгилашда, рентабеллик кўрсаткичлари ва бошқаларни ифодалашда кенг қўлланилади.

Коэффициентлар – таққослаб кўриладиган рақамлардан бирининг иккинчисига қараганда катта ёки кичиклигини кўрсатувчи нисбий рақамдир. Бунда таққослаш асосида коэффициент олинади. Масалан, бир кунлик иш вақти 9 соат, смена меъёри 7 соат бўлган сотувчининг сменадаги иш коэффициенти $\frac{9}{7} = 1,3$ бўлади.

Индекслар бевосита жамлаб бўлмайдиган мураккаб иқтисодий ҳодисалардаги (масалан, бир неча хил товарлар сотиладиган нархлардаги ва ҳоказолардаги) ўзгаришларни ифодалайдиган кўрсаткичлардир.

Таққослаш асосига қараб индекслар *базисли (асосий) ва занжирли* индексларга бўлинади. *Базисдан индекслар* ҳисоблаб чиқарилганда биринчи (асосий) кўрсаткич 100 ёки коэффициент ҳисобида олинади, ундан кейин келадиган рақамлар (кўрсаткичлар) асосий кўрсаткич саналиб, нисбатан фоизларда ёки коэффициентларда ҳисобланади.

Занжирли индекслар ҳисоблаб чиқарилганда дастлабки давр кўрсаткичи эмас балки кейин келадиган ҳар қайси кўрсаткич асос қилиб олинади, яъни уларнинг асоси ўзгариб туради, бошқача қилиб айтганда, улар ўзгарувчи асосга эга бўлади. Занжирли индекслар корхоналарнинг умумий фаолиятини изоҳлашга, товар айланиши режаси бажарилишини, ялпи даромад ва фойда миқдори кўпайишини таъминлашга, муомала харажатларини камайтириш имкониятларини қидириб топишга ёрдам беради.

Айирмалар усули таҳлил қилинаётган (ҳисобот) кўрсаткичларнинг асосий кўрсаткичларга нисбатан айирмаларини белгилаш учун қўлланилади. Айирмалар усулини ишлатиб, режа билан ҳисобот ўртасидаги айирмани аниқлаймиз.

Занжирли боғланиш усули ишнинг натижасига таъсир қилувчи бир неча омилларни аниқлаш учун қўлланилади. Чунки омиллардан ҳар бири ўзгарувчан деб фараз қилинса, мумкин бўлган ҳар қандай комбинациянинг натижалари топилади. Бу усулни чуқур тушуниб олмоқ учун аниқ бир мисол келтирамиз.

Масалан, товар айланиши ҳажмининг ўзгариши сотувчилар сони билан меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига боғлиқ, бу икки омилнинг товар айланиши ҳажмига таъсирини аниқлаш учун занжирли боғланиш усули ишлатилади. Бунинг моҳиятини қуйидаги мисолда кўриш мумкин:

3-жадвал

Сотувчилар сони ва меҳнат унумдорлиги ўзгаришининг товар айланиш ҳажмига таъсири

Кўрсаткичлар номи	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи; + , -
Сотувчилар сони	10	8	- 2
Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми, минг сўм.	500	600	+ 100
Товар айланиши ҳажми, минг сўм	5000	4800	- 200

Юқоридаги жадвалда келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар– сотувчилар сони ва меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини қуйидаги занжирли боғланиш орқали аниқлаш мумкин:

4-жадвал

Сотувчилар сони ва меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини занжирли боғланиш орқали аниқлаш

Ҳисоб турлари	Сотувчилар сони, нафар	Битта сотувчига тўғри келадиган товар айланиши, минг сўм	Умумий товар айланиши ҳажми, минг сўм	Таъсир кўрсатувчи омиллар, - , +
1- ҳисоб	режа 10	режа 500	режа 5000	-
2 - ҳисоб	ҳақиқ. 8	режа 500	ҳисоб. 4000	- 1000
3 - ҳисоб	ҳақиқ. 8	ҳақиқ. 600	ҳақиқ. 4800	+ 800
				- 200

Кўрсаткичларни балансли боғлаш усули таҳлилдагина эмас, балки бухгалтерия ҳисоби ва уни ривожлантиришда ҳам кенг қўлланилади. Бу усулдан бир-бири билан боғлиқ миқдорлар мувозанатига ишонч ҳосил қилиш ёки маълум бўлган бир неча омиллар ёрдамида номаълум омилнинг таъсирини аниқлаш зарурати туғилган ҳолларда, чунончи, товар ва бухгалтерия балансини тузишда ва реализация ҳажмига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилишда ҳамда корхонанинг тўлаш қобилиятини аниқлашда фойдаланилади.

Корреляция – таҳлил усулидир. У ўрганиладиган ҳодисалар ўртасидаги алоқа фаолияти тобелик кўринишида бўлмаган ҳолларда қўлланилади.

Бу усул математик - статистика усуллари ёрдамида турли йўналишда таъсир кўрсатувчи айрим омиллар ўртасидаги турли даражалар (алоқа зичлиги)нинг боғлиқлигини ҳисоблаб чиқишга, улар ўртасидаги энг мувофиқ нисбатни топишга ҳамда натижавий кўрсаткич билан уни тақазо қилган омил ёки омиллар ўртасидаги миқдорий боғлиқликни белгилашга имкон яратади. Иқтисодий таҳлилда корреляция усули ўрганиладиган ҳодисаларни пухта билиб олишга, иқтисодий тадқиқотнинг самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Шунингдек, муайян миқдордан фойдаланиш, масалан, муомала харажатлари даражаси билан чакана товар айланиши орасидаги, товар айланиши ҳажми билан товар захиралари орасидаги, умумий товар айланишининг ўсиш суръати билан айрим товарларни сотиш ва ҳ.к.лар орасидаги боғлиқликни белгилаш имконини беради.

Бу усулда иккита кўрсаткичнинг алоқа зичлиги алоҳида коэффициентлар билан ўлчанади. Уларнинг муносабати ва ўзгариши 0 дан 1 гача. Корреляция муносабати чегарасининг 0,1–0,3 гача бўлиши бўш; 0,4–0,5 етарли; 0,5–0,7 сезиларли; 0,7–0,9 юқори; 0,9–0,99 жуда ҳам юқори ҳисобланади.

Чизиқли режаслаштириш усули бир-бири билан боғлиқ мураккаб ҳодисаларни таҳлил қилишда қўлланилади. Бу усул корхонанинг иқтисодий фаолиятига оид кўп масалаларни, хусусан, оз сарфлаб, юқори натижаларга эришишни таъмин этадиган мувофиқ режали йўлни таҳлил қилишда энг мувофиқ вариантлар топишга имкон яратади; транспорт харажатларини таҳлил қилишда, савдо корхоналарига товарларни бир меъёрга етказиб беришда транспорт воситаларидан фойдаланишнинг муқобил вариантини аниқлашда қўлланилади. Бунда ҳисоб-китоблар ҳисоблаш техникаси воситасида амалга оширилади.

Аналитик жадваллар тузиш усули – таҳлилнинг муҳим усулидир. Таҳлилнинг сифати кўп жиҳатдан жадвалларни ишлаб чиқиш сифатига боғлиқ. Яхши тузилган жадвал рақамларни мантикий изчилликда жойлаштиришга, текшириш натижаларини очиқ-ойдин, аниқ ва ишонарли тарзда ифодалашга имкон беради. Жадвал мазмуни таҳлилнинг мақсади ва вазифасига боғлиқ.

Кўрсаткичларнинг чизма тасвири усули – таҳлилни қисқа муддатида ва жадал ўтказишда, масалан, режанинг бажарилиш даражасини, кўрсаткичлар, тузилишлар, ўзаро алоқалар динамикасини ўрганишда кенг қўлланилади. Кўрсаткичларнинг чизма ёки геометрик шакллардаги кўлам (масштаб)ли тасвири аналитик жадвалларга муҳим қўшимчадир. Улар кўплаб кўрсаткичларни аниқ ва равшан тарзда таърифлашга, корхонанинг ишлаб чиқариш мобайнидаги ўсиш суръатлари ва ҳисобот давридаги ҳўжалик фаолияти натижаларини кенг оммага тушунарли қилиб етказишга ёрдам беради.

1. 7. Иқтисодий таҳлилнинг турлари

Таҳлилнинг турларини туркумлаш уларни умумлаштириш ва бир системага келтириш, энг муҳим томонларини аниқлаш ҳамда фанни, хусусан, «Иқтисодий таҳлил» фанини истиқболда янада такомиллаштириш учун кенг имконият очиб беради. Таҳлилнинг барча турлари ўз белгиларига қараб, маълум гуруҳларга умумлаштирилади. Гуруҳлашган бундай белгиларга қуйидагиларни киритиш мумкин: таҳлилнинг вазифалари, уни ўтказиш муддати, қабул қилинадиган қарорларнинг хусусияти, корхоналар фаолиятини ўрганишнинг асосий жиҳатлари, резервларни аниқлаш усуллари, ўрганиладиган объект, таҳлил қилинадиган субъект, ўрганиладиган ходисаларнинг кўлами, ахборотларни қайта ишлаш усуллари кабилар. Барча турдаги таҳлиллар бажарадиган вазифаларига қараб, қуйидаги гуруҳларга умумлаштирилади: бизнес-режанинг тиғизлиги ва асосланганлигини баҳолаш, унинг бажарилишини назорат қилиш ва эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш (прогноз), эришилган натижаларни объектив баҳолаш ва шу мақсадда корхона фаолиятига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган сабабларни аниқ белгилаш, ички хўжалик ҳисобини яқунлаш; резервларни аниқлаш ва ишлаб чиқаришга жалб этиш, келгусида режалаштириш учун асос (база)ни аниқлаш, мақбул бошқарув қарорлари қабул қилиш учун аналитик вариантларни аниқлаш.

Иқтисодий таҳлил даврийлиги ва такрорланиши жиҳатидан *бир йўла ўтказиладиган ёки вақти-вақти билан ўтказиладиган таҳлилга* бўлинади. *Бир йўла ўтказиладиган таҳлил* айрим сабабларга кўра, бир маротаба амалга оширилиши мумкин. Вақти-вақти билан ўтказиладиган таҳлил эса, айрим олинган иш вақти, иш жараёнининг доимий такрорланиши, режанинг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш мақсадида ўтказилади.

Вақти-вақти билан ўтказиладиган таҳлил, ўз навбатида, *тез ва қисқа муддатда ўтказиладиган, ретроспектив (ўтмишга қаратилган) ва перспектив таҳлилга* бўлинади.

Тез ва қисқа муддатда ўтказиладиган таҳлил корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятининг, яъни шу корхона ва ташкилотларнинг бир сменада, бир кунда, ўн кунликда ва бир ойда бажарилган ишлари таҳлилидан иборат бўлади. Тез ва қисқа муддатда ўтказиладиган таҳлил жараёнида зудлик билан тайёрланадиган ҳисобот маълумотларидан, назорат ва ҳисоблаш асбобларининг кўрсатмалари, раҳбар ва шу ишни бажарадиган ходимларнинг малакаси ва бошқалардан фойдаланилади.

Ретроспектив таҳлил. Корхоналарнинг амалий фаолиятида асосан жорий таҳлилни ўтказиш усули тўла ишлаб чиқилган.

Жорий таҳлилда расмий жиҳатдан қабул қилинган ҳисоботга таянган ҳолда корхоналарнинг ойлик, чорак, (квартал)лик, йиллик фаолияти таҳлил қилинади. Жорий таҳлилнинг асосий вазифаси хўжалик фаолиятида эришилган пировард натижаларга объектив баҳо бериш, фойдаланилмаган ички хўжалик имкониятларини комплекс тарзда аниқлаш ва уларни

келгусида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб этиш ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг кенг кўламда қўлланишига қуйидагилар сабаб бўларди: биринчидан, таҳлилнинг барча вазифалари бизнес-режанинг тўғрилиги ва асосланганлиги, унинг бажарилишини назорат қилиш, хўжалик фаолиятида эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш, меҳнат, моддий ва молия ресурсларидан самарали фойдаланиш ва ҳоказолар жорий таҳлил зиммасига тушади; иккинчидан, жорий таҳлилнинг кенг кўламда қўлланилишига барча корхоналарнинг тасдиқланган ягона ҳисобот шаклларига асосан юқори ташкилот, статистика, молия ва солиқ органлари, давлат банкига ҳисобот топшириш вазифасининг зарурлиги; учинчидан, жорий таҳлилнинг бажариладиган аналитик ишларда тутган салмоғи 90 фоизни ташкил қилади, чунки дастлабки ва оператив таҳлилни ўтказиш усули ҳали тўла ишлаб чиқилмаган; тўртинчидан, жорий таҳлилда корхонанинг хўжалик фаолияти чуқур, ҳар томонлама ва комплекс равишда ўрганилади, чунки ходимнинг ихтиёрида барча аналитик ахборотлар манбаи муҳайё; бешинчидан, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш тарихан жорий таҳлилдан бошланган; олтинчидан, иқтисодий таълим йўналишидаги олий ўқув юртларида мутахассисларни тайёрлаш ҳам жорий таҳлил асосида олиб борилади.

Жорий таҳлил учун ойлик, чорак, (квартал)лик ва йиллик ҳисоботлар асосий ахборотлар ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг субъекти корхонанинг иқтисодий бўлимлари, юқори ташкилот, молия, солиқ ва статистика органлари, давлат банки объекти – корхоналар, уларнинг филиаллари, бошқармалар ва вазирликлардир.

Жорий таҳлилнинг дастлабки ва оператив таҳлилдан устунлиги шундаки, уни ўтказишда ахборотлар тизими изчиллик ва комплекслилик хусусиятларига эга бўлиб, расмий жиҳатдан қабул қилинган бухгалтерия ва статистика ҳисоботларига асосланилади.

Оператив таҳлил корхонанинг хўжалик фаолиятини бошқаришда шу кундаги ишлаб чиқариш жараёнини тез (оператив) идора этишда қўлланилади. У қисқа муддатли таҳлил бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида рўй берган четга чиқишларни оператив равишда аниқлайди ва уларни бартараф қилиш чораларини кўради. Оператив таҳлилнинг асосий вазифаси топшириқлар ижросини мунтазам назорат қилиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш жараёнини кунба-кун, шу кунги ишлаб чиқариш имкониятларини ўз вақтида аниқлаш ва ишлаб чиқаришга жалб қилиш ҳисобланади. Оператив таҳлил бошқарув тизими ходимларининг тахминан 50 фоиз иш вақтини олади. Амалда эса унинг умумий бажариладиган аналитик ишларда тутган салмоғи 10 фоизни ташкил этади. Оператив таҳлил жорий таҳлилдан фарқли ўлароқ, асосан бошланғич маълумотларга асосланади.

Оператив таҳлил ўз ичига қуйидагиларни олади:

- корхонада асосий миқдор ва сифат кўрсаткичлари ҳамда унинг бўлинмаларида, смена, сутка, беш кунлик ва ўн кунлик (декада)да четга чиқишларни аниқлаш;
- меъёрдан чиқишга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;
- камчиликларга йўл қўйган жавобгар шахсларни аниқлаш;
- салбий омилларни бартараф қилиш учун тадбирлар ишлаб чиқиш;
- эришилган натижаларга белгиланган вақтда якун яшаш ва илғор звеноларни аниқлаш.

Оператив таҳлил, одатда, қуйидаги кўрсаткичлар бўйича олиб борилади: маҳсулотни ишлаб чиқариш, жўнатиш ва сотиш, ишчи кучидан, асбоб-ускуна ва моддий ресурслардан фойдаланиш, таннарх, фойда ва рентабеллик, тўлов қобиляти. Демак, жорий таҳлилда ўрганиладиган иқтисодий кўрсаткичлар сони оператив таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлардан анча кўп. Оператив таҳлилнинг натижаси жорий таҳлил натижасидек ўта аниқ бўлмайди. Чунки, ойнинг хоҳлаган кунида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ёки маҳсулот таннархи пасайиши натижасида олинган фойда миқдорини аниқ ҳисоблаб чиқиш мумкин эмас, негаки маҳсулотнинг қанча қисми шу ойда сотилади, қанча қисми эса келгуси ойда сотилишини олдиндан аниқ ҳисоблаб бўлмайди. Бу камчилиги оператив таҳлилнинг аҳамиятини камайтирмайди, зеро, оператив таҳлил орқали олинган натижаларнинг мутлақ аниқлигидан кўра, уларни ўз вақтида олиш аҳамиятлироқ.

Молиявий - иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлилнинг моҳияти умумий қиймат кўрсаткичлари тизимини ўрганиш ва корхоналарнинг молиявий фаолияти натижаларини таҳлил қилиш билан ифодаланади. Умумлашган қиймат кўрсаткичларига қуйидагилар киради: реализация бўйича режанинг шартнома мажбуриятини адо қилган ҳолда бажарилиши, товар маҳсулоти, бир ишловчига тўғри келувчи йиллик иш унуми, маҳсулот таннархи, фойда ва шу кабилар. Таҳлил қилиш жараёнида ана шу қиймат кўрсаткичлари батафсиллаштирилади. Масалан, маҳсулот хажми –таққосланадиган ва таққосланмайдиган, уларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш муддатлари бўйича, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш бўйича, маҳсулотнинг сифати кабилар. Маҳсулот таннархи кўрсаткичи умуман ва уларнинг элементлари ва калькуляция моддалари бўйича ўрганилади. Фойда олиш бўйича белгиланган режанинг бажарилишига таъсир этувчи омиллар батафсил таҳлил қилинади. Умумлашган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи бир ишчига тўғри келувчи йиллик, кунлик ва соатлик иш унумини ўз ичига олади.

Молиявий-иқтисодий таҳлилга хос муҳим хусусиятлардан бири – бу, асосий ахборот олиш манбалари, Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ҳисобот шаклларида фойдаланиш ҳисобланади.

Шундай қилиб, молиявий иқтисодий таҳлилнинг предмети корхоналар хўжалик фаолиятининг турли томонлари, хўжалик юритиш жараёни, иқтисодий кўрсаткичларнинг бир-бири билан сабабий боғланиши, субъекти

эса корхона, вазирлик, бошқарма, молия-кредит идоралари ва статистика органларининг иқтисодиёт бўлинмалари саналади.

Шу билан бирга корхоналар таҳлил объекти ҳам ҳисобланиб, уларнинг фаолияти юқори ташкилот, молия-кредит ва статистика органлари томонидан ўрганилади. Масалан, молия органлари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда асосий эътиборни айланма маблағлар ҳолати, бизнес-режа, фойда бўйича режа, давлат бюджетига тўлов мажбуриятлари бажарилишига қаратадилар. Кредит тизими эса, корхоналарнинг ўз айланма ва таққосланган маблағлари ҳолатига, олинган кредит товар-моддий бойликлар билан таъминланганлигига, тўлов интизоми бажарилиши кабиларга аҳамият беради.

Ўрганиладиган масалаларга қараб, молиявий-иқтисодий таҳлил тўла ёки танланма хусусиятга эга бўлиши мумкин. Молиявий - иқтисодий таҳлил ўтказиладиган муддат кунлик, ҳафталик, декадалик, ойлик, чораклик, йиллик бўлиши мумкин. Унинг дастлабки, оператив ва жорий турлари мавжуд.

Техник - иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлил комплекс иқтисодий таҳлил ва муҳандислик таҳлилининг бирикиши асосида ҳосил бўлган.

Техника-иқтисодий таҳлил 3 йўналишда олиб борилади:

- ишлаб чиқаришнинг техник даражасини таҳлил қилиш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, меҳнат ва бошқарувни таҳлил қилиш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш.

Корхонанинг техник даражасини таҳлил қилиш жараёнига ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш даражаси, илғор технология жараёнларини жорий қилиш, ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш, қўл меҳнатини тўла механизациялаш (замонавийлаштириш) каби масалалар киради.

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш, меҳнат ва бошқарув масалаларини таҳлил қилиш жараёнида қўлланилаётган бошқарув шакллариининг прогрессивлиги (илғорлиги) бошқарув тизими самарадорлигига эришиш, бошқарув аппаратини қисқартириш каби масалалар ечимларини топишга имкон беради.

Маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш жараёнида истеъмолчилар талабларини ҳисобга олган ҳолда юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, унинг техник ва иқтисодий кўрсаткичларини республикамизда ва чет элларда ишлаб чиқарилган энг яхши намуналарнинг техник ва иқтисодий кўрсаткичлари билан таққослаш имконини яратади. Маҳсулотнинг техник даражаси аттестация қилиш орқали аниқланади. Техника - иқтисодий таҳлил иқтисодчилар, техниклар, муҳандислардан тузилган комплекс бригада орқали амалга оширилади.

Таққослама (корхоналараро) таҳлил иқтисодий таҳлилнинг энг кўп қўлланиладиган усулидир. Унинг 2 асосий тури мавжуд: ички завод таҳлили, яъни таҳлилнинг объекти сифатида шу корхонага тааллуқли хўжалик жараёни ўрганилади.

Таққослама (корхоналараро) таҳлилнинг моҳияти алоҳида олинган корхоналарнинг хўжалик фаолиятини уларнинг кўрсаткичларини чуқур ва

ҳар томонлама ўрганиб, эришилган натижалар даражасини объектив фарқлаш ва иқтисодий кўрсаткичларга таъсир қилувчи асосий омилларни аниқлаш ҳамда илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш орқали ички имкониятларни аниқлашдан иборат.

Таққослама таҳлил корхонанинг барча иқтисодий кўрсаткичларини ўз ичига олиши мумкин ёки бошқача айтганда, комплекс хусусиятга эга бўлади. Таққослама таҳлилнинг мазмуни мақсад ва текшириладиган объектга қараб қуйидагича туркумланади:

- объект бўйича (корхона, цехлар, ишлаб чиқариш участкаси, иш жойи);
- мавзунинг мазмуни бўйича—меҳнат предметларини, меҳнат воситаларини, меҳнат ва молия ресурсларини таҳлил қилиш ва ҳоказо;
- таҳлилни ўтказиш доираси—комплекс таҳлил ва махсус (тематик) таҳлил.

Таққослама таҳлил энг муҳим методологик масалалардан бири—ўрганиладиган объектни шундай объект билан солиштириш шартларига риоя қилишга асосланади. Бу шартлар:

- таққосланадиган кўрсаткичларнинг сифат жиҳатидан бир хиллиги ва уларни ҳисоблаш усулининг бирлиги (масалан, маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларнинг бир хиллиги)ни;
- маҳсулотни ягона ўлчашни, ўзгармас баҳо билан ўлчашни, географик шароитларнинг ўхшашлигини;
- таққосланадиган даврда иш кунларининг бир хиллиги ва ҳоказоларни кўзда тутати.

Ички ва ташқи таҳлил. Ички ишлаб чиқариш таҳлили эътиборни корхона фаолиятининг, айниқса, ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига қаратади. Бундай таҳлил асосан алоҳида корхонанинг хўжалик фаолияти натижалари асосида олиб борилади. Унинг асосий вазифалари корхона мажбуриятларини бажаришига объектив баҳо бериш, ишлаб чиқаришни ҳар томонлама ўрганиш, ишлаб чиқариш натижаларига таъсир этувчи омилларни, корхона фаолиятининг ички имкониятларини аниқлаш ва ҳисобга олиш, имкониятлардан фойдаланиш учун чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, илғор тажрибаларни ўрганиб, ишлаб чиқаришга жорий этишдан иборат.

Ички таҳлил натижалари ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва технологияни яхшилаш учун қўлланилади; маълумотлари эса, одатда, сир сақланади ва тор доирадаги корхона мутахассислари томонидан олиб борилади.

Ташқи таҳлилда корхонанинг молиявий аҳволига баҳо берилади. У орқали корхонанинг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари — тўлов қобилияти, маблағлардан самарали фойдаланиш даражаси, рентабеллик ва бозор фаоллигини белгиловчи кўрсаткичлар ўрганилади.

Ташқи таҳлилни корхона раҳбарлари ва мутахассислари ҳамда ташқи фойдаланувчилар (солиқ органлари, инвесторлар, банк хизматчилари, акциядорлар, аудиторлар) ва бошқалар олиб боради.

Ташқи таҳлил маълумотлари асосан корхонанинг йиллик ҳисоботида келтирилади. Улардан бошқа корхона ёки манфаатдор шахслар фойдаланишлари мумкин.

Хўжаликлараро ижтимоий - иқтисодий таҳлил. Бу таҳлилнинг асосий мақсади корхона, хўжалик фаолияти натижаларини бошқа корхоналар натижалари билан таққослаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини топишдан иборат. Корхона, цех, бўлим фаолияти натижалари таққослама таҳлил объектлари ҳисобланади.

Таққослаш қуйидаги асосий босқичлардан иборат:

- таққосланадиган корхоналарни белгилаш;
- кўрсаткичларнинг ўзаро таққосланишини белгилаш;
- иқтисодий маълумотларни тўплаш ва уларга аналитик ишлов бериш;
- танлаб олинган кўрсаткичларни таққослаш ва таҳлил қилиш, эришилган натижаларга баҳо бериш ва таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиш;
- таҳлил натижаларини умумлаштириш, таққосланаётган корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш юзасидан хулоса ва таклифлар бериш ва ҳ.к. лар.

Хўжаликлараро иқтисодий таҳлил 2 гуруҳга ажратилади:

- умумий ёки тўлиқ таҳлил;
- хусусий ёки локал таҳлил.

Умумий таҳлилда корхонанинг маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишидан бошлаб, то молиявий ҳолатигача бўлган аҳамияти тўлиқ ўрганилади.

Хусусий таҳлилда эса корхона фаолиятининг айрим томонлари, масалан, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, ишчиларнинг иш вақтидан фойдаланиш, ускуналардан фойдаланиш, материаллардан фойдаланиш ва ҳ.к.лар ўрганиб чиқилади.

Хўжаликлараро таҳлил корхоналар ва уларнинг кўрсаткичлари, ўрганилган даврлар, тармоқлар ўзаро таққосланадиган бўлишини асосий шарт қилиб қўяди.

Ижтимоий - иқтисодий таҳлил давлат статистика органлари томонидан олиб борилади. Унда асосан қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- аҳоли жон бошига тўғри келадиган озик-овқат маҳсулотлари истеъмоли даражаси;
- аҳолининг реал даромадлари;
- меҳнатга ҳақ тўлаш;
- нафақа билан таъминлаш;
- савдонинг ҳолати;
- даволаниш масканлари билан таъминлаш;
- уй-жой фондининг аҳволи.

Вазифани бажарувчи қиймат таҳлили. (ВБҚТ) Маҳсулот таннархини пасайтириш учун кераксиз ва ортиқча харажатлар кескин қискартилиши маҳсулот ишлаб чиқариш лойиҳалаштирилаётганда ҳам, уни ишлаб чиқариш

чоғида ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак. Бу масалани ижобий ҳал қилишда ВБҚТ асқотади.

ВБҚТ — объектни (маҳсулот, технологик ва меҳнат жараёнларни) системали тарзда тадқиқ қилиб, меҳнат ва моддий ресурслардан самарали фойдаланишга қаратилган чора ва тадбирларни ишлаб чиқади.

ВБҚТ асосида «вазифа» тушунчаси ётади. Демак, ВБҚТ буюмнинг вазифалари системали тадқиқ қилинишини тақозо этиб, уни яратиш ғоясидан яратилиб, ишлатилиши фойдаланишдан чиқариш ва чиқитга чиқарилгунича бўлган жараёни ўз ичига олади.

ВБҚТнинг асосий мақсади — илмий-тадқиқот ва тажриба - конструкторлик ишлари жараёнида янги хил маҳсулотларни лойиҳалаштириш, уларни ўзлаштиришда ортиқча харажатларнинг юзага келишига йўл қўймаслик; ишлаб чиқариш босқичида — лойиҳа бўйича кўзда тутилган харажатлар даражасидан четга чиқмаслик; буюмни қўллаш босқичида оқланмаган эксплуатацион харажатлари ва йўқотишларни бартараф қилиш ва ниҳоят, утилизация қилиш (чиқитга чиқариш) босқичида чиқитга чиқарилган буюмларни қайта ишлаб, улардан фойдаланишдир.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни тўртта гуруҳга бўлиш мумкин:

- буюмнинг конструктив тузилиши билан боғлиқ харажатлар;
- технологик жараён харажатлари;
- ишлаб чиқаришнинг ташкилий тизими харажатлари;
- табиий-геологик омиллар билан боғлиқ харажатлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари шу йўналишлар бўйича муттасил қисқартириб борилиши керак.

ВБҚТ нинг энг муҳим принциплари қуйидагилардан иборат:

- объектга комплекс тарзда ёндашиш;
- объект ҳолатини ўрганишда жамоа ижодкорлигини ҳар томонлама фаоллаштириш;

ВБҚТ нинг барча босқичларида техникавий ва ташкилий ечимларни баҳолашда тегишли вазифани бажариш учун зарур ва бу жараёндаги ортиқча харажатларни аниқлаш. Масалан, автомобиль ҳаракатланиш воситаси вазифасини бажаради. Демак, автомобиль ҳаракатланиши учун қандай чиқимлар зарур, бу жараёнда ортиқча харажатлар борми — эътиборни шуларни аниқлашга қаратиш керак. Умуман, ҳар бир маҳсулот 3 хил вазифани бажаради:

- асосий вазифа;
- қўшимча вазифа;
- дисфункция (кераксиз) вазифаларни.

Масалан, стулнинг асосий вазифаси — ўтириш учун, қўшимча вазифаси — суянчиғи воситасида суяниш учун ҳам хизмат қилади. Стулнинг кераксиз вазифасини аниқлаш керак.

ВБҚТ қуйидаги босқичларда ўтказилади:

1. Таҳлил қилиш объектини танлаш (маҳсулот конструкцияси, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, технологик жараён, бошқарув ва ҳисоб тизими кабилар).

2. Таҳлилнинг мақсади ва вазифаларини асослаш (рентабеллик даражасини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, жаҳон бозорида маҳсулотларнинг рақобатбардошлик қобилиятини ошириш, хом ашё, материаллар ва электр қувватини тежаш, ишлаб чиқаришдаги «тор» жойларни бартараф қилиш, импорт ва тахчил маҳсулотларни ишлатишдан воз кечиш).

3. Таҳлил объекти тўғрисида маълумотлар йиғиш ва унинг асосий, қўшимча ҳамда кераксиз вазифаларини аниқлаш.

4. Ижодий ёндашиш ва ностандарт тафаккур қилиш.

5. Вазифани бажарувчи қиймат таҳлилинини қўллаш орқали олинадиган иқтисодий самарани аниқлаш.

6. қабул қилинган қарорларни ишлаб чиқаришга жорий этиш.

Перспектив таҳлил ретроспектив таҳлил билан яқиндан боғлиқ бўлиб, йиллик, беш йиллик, ўн йиллик ва ундан ҳам кўп муддатга мўлжалланган режа топшириқларини аниқлашга, бажариладиган ишларни мукамал ўрганишга, корхона ва ташкилотлар хўжалик ва молиявий фаолиятининг ривожланиш қонуниятларини ва ғояларини аниқлашга ёрдам беради.

Иқтисодий таҳлил мазмунига кўра, *комплекс ва мавзу бўйича* (тематик) таҳлилга бўлинади.

*Комплекс таҳлил*да корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади. Комплекс таҳлил жараёнида хўжаликнинг ҳамма соҳалари таҳлил қилинади. Бундан асосий мақсад эришилган натижаларга иқтисодий баҳо беришдир.

Комплекс иқтисодий таҳлил тезликни, аниқликни, доимийликни ва бетарафликни талаб қилади.

*Мавзу бўйича ўтказиладиган таҳлил*да эса, корхона ва ташкилотлар фаолиятининг айрим олинган алоҳида йўналишлари ўрганилади. Масалан товар айланиши режаси бажарилиши, меҳнат унумдорлиги таҳлил этилади. Бу жараёнда кўрилаётган йўналишни чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш талаб қилинади, натижаларга таянган ҳолда фойдаланилмаётган имкониятлар аниқланиб, камчиликларни бартараф этиш йўллари белгилаб берилади.

Иқтисодий таҳлил аниқ маълумотларга асосланган ҳолда ўтказилади. Унинг якуни бўйича чуқур ва асосли ҳулосалар ёзилади.

Танлама таҳлил корхона маъмуриятига шикоятлар тушганда, масалан шикоятга кўра меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича ортиқча сарфга йўл қўйилганлигини, омборда товарларнинг бутлиги ҳамда сотилаётган моллар тўғри баҳоланганлигини текшириш учун ўтказилади.

Танлама таҳлилда кўзда тутилган ҳамма масалалар ўрганилиб чиқилгандан сўнг тегишли тарзда расмийлаштирилади.

Таҳлил натижаларни баённома шаклида расмийлаштириш билан тугайди.

Хўжаликнинг йиллик ҳисоботига илова қилинадиган баённомада таҳлил натижаларини аниқ, равшан ифода қилишга, корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти натижаларига таъсир этган омилларни очиб беришга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Баённоманинг хотима қисмида ҳулосалар, аниқланган камчиликларни тугатиш, хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш учун ишга солинмаган имкониятлардан унумли фойдаланиш юзасидан аниқ таклифлар баён қилинади.

1. 8. Иқтисодий таҳлилнинг манбалари

Таҳлил жараёнида фойдаланиладиган ҳужжатлар ва улардан олинadиган маълумотлар таҳлил манбалари ҳисобланади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда хўжаликнинг бир йиллик ва бир неча йиллик ҳисобот маълумотларидан, йиллик савдо ва молиявий режадан, бўлинмалар бўйича берилган савдо-молиявий топшириқлардан, мавсумий иш режаларидан, бухгалтерия, статистика ва бошқарув бўйича тезкор маълумотлардан, тахминан иш шароитлари бир хил бўлган илғор корхоналарнинг кўрсаткичларидан, олдинги кузатиш ва ҳужжатли тафтиш материалларидан, кундалик ахборотлардан (қондирилмаган талабларни ҳисобга олиш журналларидан, харидорлар конференцияларининг қарорларидан, талаб ва таклифлар дафтарларидан, йиғилиш, кенгаш қарорларидан, кўргазма-сотиш материалларидан ва ҳоказолардан) фойдаланилади.

Аниқ маълумотларга бўлган талаб таҳлил қилинаётган даврга ва таҳлилдан кўзда тутилган мақсадга боғлиқ.

Ишни чуқурроқ ўрганиш учун режадан четга чиқиш сабаблари ҳисобга олиб бориладиган дафтарлар, бирламчи ҳужжатлар, ҳисоб варақлари, автотранспортнинг йўл варақаси ва ҳоказолар кўздан кечирилади. Иқтисодий таҳлил ва синтез сифати ахборот манбаларининг тўғрилигига боғлиқ. Шунинг учун ҳам таҳлил ишида фойдаланиладиган барча материаллар арифметик нуқтаи назардан синчиклаб ўрганилади, уларнинг баланс билан боғлиқлигига эътибор берилади, режа ва ҳисоботлардаги материалларда хатога йўл қўйилган-қўйилмаганлиги текширилади.

Таҳлил учун тайёрланаётган маълумотлардаги кўрсаткичлар (рақамлар) соддалаштирилиб (яхлитлаштирилиб), таққослашга мос ҳолга келтирилиши, шундан сўнг тартибга солиниб, кейинги таҳлил учун гуруҳларга ажратилиши лозим. Зарур маълумотлар тахт қилингандан сўнг иқтисодий таҳлил усуллари воситасида корхона ва унга қарашли бўлинмаларнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишга киришилади.

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиётига ўтилиши билан муайян масалаларни, хусусан, мавжуд иқтисодий имкониятлардан оқилона фойдаланиш, иш сифатини, асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини, иш унумини кескин ошириш, республика аҳолисининг озиқ - овқат маҳсулотлари ва бошқа товарларга бўлган талабини чуқурроқ ўрганиш, иқтисодий тежамкорликни кучайтириш талаб қилинади. Бу масалаларини ҳал қилиш учун ҳар бир корхона, ташкилот, фирма ва компаниялар фаолиятини атрофлича, чуқур таҳлил қилиш асосида ички хўжалик имкониятларидан тобора унумлироқ фойдаланишга, камроқ харажат қилиб, юқори натижаларга эришишга, илғор тажрибаларни жорий этишга ва сифат кўрсаткичларини яхшилаб боришни йўналтириш тақозо этилади. Фан эса бу борада тармоқларнинг барқарор негизини яратиш асосида уларни молиявий жиҳатдан мустаҳкамлаш йўллари белгилаб беради.

Иқтисодий таҳлил назариясини мукаммал ўзлаштириш орқали бундай таҳлилнинг хилма-хил усулларидан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Лекин бу билангина чекланиб қолмасдан бошқа иқтисодий фанларни ҳам чуқурроқ ва ҳар томонлама ўрганиш лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти нимада?
2. Иқтисодий таҳлилнинг вазифалари нималардан иборат?
3. Иқтисодий таҳлил нималарга асосланади?
4. «Иқтисодий таҳлил» фанининг мазмуни ва предметиға изох беринг.
5. «Иқтисодий таҳлил» фанининг услубига таъриф беринг.
6. Иқтисодий таҳлил жараёнида.
 - таққослаш;
 - фарқни топиш;
 - баланс;
 - занжирли боғланиш;
 - фоизли сонлар бўйича фарқини топиш;
 - гуруҳлаштириш;
 - коэффициентлар, индекслар ва арифметик усуллар қўлланилади. Уларнинг ҳар бири ҳақида тушунча беринг.
7. Иқтисодий таҳлилнинг нечта босқичи бор?
8. Иқтисодий таҳлилнинг:
 - жорий таҳлил;
 - ёппасига таҳлил;
 - ретроспектив таҳлил;
 - перспектив таҳлил;
 - таққослама таҳлил;
 - тез муддатда ўтказиладиган таҳлил;

- молиявий-иқтисодий таҳлил;
- техник - иқтисодий таҳлил;
- ички ва ташқи таҳлил;
- хўжаликлараро ижтимоий-иқтисодий таҳлил;
- вазифани бажарувчи қиймат таҳлили;
- мавзу бўйича таҳлил турлари мавжуд.
- Иқтисодий таҳлилда қандай манбалардан фойдаланилади?

Асосий адабиётлар

1. Баканов М.И., Мельник М.В. «Теория экономического анализа». –М., «Финансы и статистика», 2007.
2. Ергешев Е.Е. «Иқтисодий ва молиявий таҳлил». Дарслик. –Т.: «Молия» 2005.
3. Пардаев М.К. «Иқтисодий таҳлил». Ўқув қўлланма –Т., Самарқанд кооператив институти, 2001.
4. Пардаев М.К. «Иқтисодий таҳлил назарияси» –Самарқанд: «Зарафшон», 2001.
5. Савиикая Г.В. «Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности». –М.: ИНФРАМ 2001.
6. Казакова Р.П. «Теория экономического анализа». –М., ИНФРА 2008
7. Шоалимов А.Х. Тожибоева Ш.А. «Иқтисодий таҳлил назарияси».–Т., Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси, 2005.
8. Зенкова И.В. «Теория экономического анализа». –М.:АКАДЕМ ЦЕНТР.2009

II БОБ. ТОВАР АЙЛАНИШИ РЕЖАСИ БАЖАРИЛИШИНING ТАҲЛИЛИ

2. 1. Чакана савдода товарларнинг айланиши, унинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари

Чакана савдода товарларнинг айланиши деб аҳолига, давлат ва жамоа хўжаликлари, ташкилотлар ва корхоналарга сотиладиган халқ истеъмоли товарларининг пул шаклида ифодаланган ҳажмига айтилади. Чакана савдода товарлар айланишининг моҳияти аҳолига товарлар сотишга асосланган ҳолда иқтисодий муносабатлар ҳамда пул даромадларини халқ истеъмоли буюмларига алмаштириш билан ифодаланади.

Чакана савдода товар айланиши ҳажмининг ўсиши саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тўхтовсиз, тез суръатларда ишлаб чиқарилишига ҳамда аҳоли пул даромадларининг кўпайишига боғлиқ.

Аҳоли пул даромадларининг ўсиши, ижтимоий истеъмол фондлари ҳисобидан тўлов ва имтиёзлар доирасини кенгайтириш чакана савдода товар айланишини янада ривожлантиришнинг мустаҳкам асосидир.

Чакана савдода товар айланишининг ривожлантирилиши шаҳар билан қишлоқ орасида, саноат корхоналари билан қишлоқ хўжалиги корхоналари ўртасида иқтисодий алоқаларни ўрнатади. Чунки саноат ва қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш тармоғи ҳисобланади. Улар томонидан яратилган меҳнат буюмлари ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни қондиради.

Савдо шаклларига кўра, чакана савдода товарларнинг айланиши давлат, кооператив, жамоа хўжалиги ва хусусий савдога бўлинади. Давлат ва кооператив чакана савдода товарларнинг айланиши қуйидагиларни ўз ичига олади:

- товарларни чакана савдо тармоқларида нақд пулга сотиш;
- товарларни аҳолига бир неча муддатда тўлаш шarti билан кредитга сотиш;
- майда улгуржи савдо.

Чакана савдода товар айланишининг халқ хўжалигидаги аҳамияти шундан иборатки, бунда товарларнинг муомала жараёни тугалланади, уларнинг қиймати ва истеъмол қиймати реализация қилинади. Натижада, жамиятнинг товарларни ишлаб чиқариш ва уларни сотиш харажатлари пул шаклида қопланади. Бу, ишлаб чиқариш корхоналарига ўз фаолиятини янгилаш ва такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксиз жараёнини таъминлаш имконини беради.

Чакана савдода товар айланишининг халқ хўжалигидаги аҳамияти яна шундан иборатки, товарларни сотиш йўли билан аҳолининг истеъмол буюмларига бўлган эҳтиёжи қондирилади, товарларнинг асосий қисми (90% дан ортиғи) аҳолига етказиб берилади. Чакана савдода товар айланишининг ўсиши шахсий истеъмол учун келиб тушадиган товарлар массасининг кўпайишидан далолат беради; товарларнинг айланиши орқали саноат ва

қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилиши кўпайиб бораётган барча товар массасини сотиш йўли билан халқ истеъмолига таъсир кўрсатилади.

Чакана савдода товарларнинг айланиш ҳажми халқ истеъмоли даражаси кўрсаткичлари ҳисобланади, уни ўстириш эса, аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражаси оширилишини тавсифлайди. Шу боисдан республикамиз ҳукумати томонидан товарларнинг айланишини ривожлантириш учун кейинги йиллардаги аниқ вазифалар белгилаб берилмоқда. Халқ фаровонлигини янада ошириш, аҳолининг ўсиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлиқ қондириш ва ижтимоий тадбирлар ишлаб чиқишни муттасил кучайтира бориш чоралари кўрилади. Шунингдек, самарадорликнинг ўсишига алоҳида тўхталиб ўтилади.

Истеъмол даражасини изчил ошириб бориш ва таркибини такомиллаштириш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари ва нооziқ-овқат моллари билан таъминлашни яхшилашга алоҳида эътибор билан қаралмоқда. Бу жараёнда иқтисодий таҳлилга таянилмоқда.

Режалаштириш ва иқтисодий рағбатлантиришнинг янги тизимига ўтилиши корхоналар хўжалик фаолиятини янада чуқурроқ ўрганишни тақазо этмоқда, иқтисодий таҳлил орқали фақат эришилган ютуқларга ижобий баҳо бериш билан чегараланмасдан, корхоналар фаолиятининг самарадорлик даражасини ошириш йўллари ва имкониятлари ҳам аниқ ва равшан кўрсатиб берилишини шарт қилиб қўймоқда ва бу борадаги вазифалар кўламини оширмоқда. Бу эса, иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти доирасини кенгайтирмоқда.

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинганларга асосланган ҳолда иқтисодий таҳлилнинг вазифаларини қуйидагича ифода қилиш мумкин:

- товарларнинг айланиш динамикасини ўрганиш;
- товарлар айланиши режасининг бажарилишини ва харидорларнинг товарлар билан таъминланиш даражасини текшириш;
- товарларнинг айланиш ҳажми ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш;
- товарларнинг айланиш ҳажмини кўпайтириш учун мавжуд имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш, айланишини тезлаштириш, захираларини режали сақлаш ва харидорларга хизмат кўрсатишни яхшилаш;
- аниқланган камчиликларни ўз вақтида тугатиш ва ички имкониятлардан унумли фойдаланиш юзасидан тавсиялар бериш.

Иқтисодий таҳлил натижасининг сифатли бўлиши кўп жиҳатдан унинг манбаларига ҳам боғлиқдир. Товарларнинг айланиш ҳажмини таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги манбалардан фойдаланилади: савдо-молия режаси, бухгалтерия ва статистик маълумотлар, жорий, тезкор олинadиган ҳисоб маълумотлари ва ҳисоботга алоқаси бўлмаган маълумотлар.

2. 2. Чакана савдода товар айланишининг умумий ҳажми, чораклар, ойлар ва товар гуруҳлари бўйича савдо режаси бажарилишининг таҳлили

Товарларнинг айланиш режаси савдо корхоналари ва ташкилотлари молиявий - савдо режасидаги етакчи бўлимдир. Улар фаолиятининг самарадорлиги ҳам кўп жиҳатдан режа интизомига қай даражада риоя қилинишига, товарларни сотиш режасининг бажарилиши, шунингдек, товарлар турлари, жамғармалари бўйича тўғри тақсимланиши ва вақтида сотилиши даражасига боғлиқ.

Шу сабабли ҳам товарларни сотиш ва товар захиралари режасининг бажарилиш ҳажми ва таркиби молиявий-савдо режасининг барча бўлинмаларига – товар захиралари, меҳнат, муомала харажатлари, даромад, молия ва бошқа бўлинмаларига таъсир кўрсатади. Шу боисдан молиявий-савдо режаси таҳлили унинг асосий қисми – товарлар айланиши режаси бажарилишини таҳлил қилишдан бошланади.

Товарлар айланиши режаси ижроси фаолиятда ўта муҳим аҳамият касб этади. Чунки савдо корхоналари, биринчидан, товарлар айланиши режасини бажариш орқали аҳолининг хилма-хил товарларга бўлган эҳтиёжини қондиради, боз устига саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб, ишлаб чиқариш бўғинларининг ҳам, аҳолининг ҳам мушкулини осон қилади; иккинчидан, товарларнинг айланиш режасини бажариш баробарида бошқа бир қанча муҳим иқтисодий кўрсаткичлар режаси бажарилишини ҳам таъминлайди. Масалан, корхонада муомала харажатларини камайтиради, ялпи даромадни кўпайтиради ва рентабеллик даражасини оширади.

Чакана савдода товарлар айланиши таҳлили бу жараёни режалаштиришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Режали ҳисоб-китобнинг аниқлиги ва иқтисодий асосланганлиги тўлиқ, чуқур таҳлил ўтқазилгани, таҳлил асосида чиқарилган хулосалар тўғрилигини таъминлайди.

Товарларнинг айланиш ҳажмини бозор ривожланиши билан боғлиқ ҳолда режалаштириш лозим. Чунки, режа ва бозор яхлит хўжалик механизмидир. Шу боис иқтисодиётни қайта қуриш пайтида режалаштириш идоралари ва юқори ташкилотлар бозор муносабатларига мос режалаштириш дастурини тузишлари зарур. Савдо корхоналари раҳбарлари эса бозор ва ярмаркаларнинг ялпи харид даражасини аниқлашда фаол иштирок этишлари керак.

Таҳлил жараёнида товарлар айланишининг олдинги йиллардаги ўсиш суръатларини аниқлаш зарур. Бу товарлар айланишининг аввалгига нисбатан ривожланишга мойиллигини (қонуниятини) аниқлаш имкониятини беради. Аммо унутмаслик керакки, товарлар айланишининг бир йиллик ўсиш кўрсаткичи ҳар доим ҳам бу жараён ривожланишга мойиллигини акс эттирайвермайди, чунки товарлар айланиши ривожланишига фақат таҳлил этиладиган даврга хос бўлган, вақтинча амал қиладиган омиллар таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун товарлар айланишининг ҳисобот йилидаги умумий ҳажми режадаги ҳамда ўтган йилги ҳажми билан таққосланади. Агар

таҳлил қилинадиган даврда нархлар ўзгарган бўлса, унда бу ўзгариш товар айланиши жараёнини таҳлил қилишда сотиш бўйича кутиладиган оборотни нархлар индексига (0,90,095) тақсимлаб, таққослаб бўладиган ҳолатга келтирилади.

Биз таҳлил қилаётган савдо корхонасида товарлар айланиши режасининг бажарилиши 5 - жадвалда акс эттирилган. Ундан кўриниб турибдики, савдо корхонаси ҳисобот давридаги чакана савдо товарлари айланиши режасини 92%га бажарган, режадаги 132400 минг сўмлик ўрнига ҳисобот даврида 121824 минг сўмлик ёки режадагидан 10576 сўмлик ёхуд 8% кам товар сотган. Оқибатда аҳолига товарларни нақд пулга сотиш, кредитга сотиш ва майда, улгуржи жўнатилган товарлар бўйича ҳам режалар бажарилмаган.

Эслатиб ўтиш керакки, товарларнинг айланиш режаси режалаштириш яхши йўлга қўйилмаганлиги сабабли бажарилмаган. Бу режа ўтган йилда ҳам бажарилмаганлигига қарамай, корхона раҳбарлари ва юқори ташкилотлар томонидан товарларнинг айланиш суммаси ҳисобот йилидагидан 5747 минг сўмга кўп белгиланган. Таҳлил асосида савдо тармоғи фаолияти салбий баҳоланди, жамоага товарларнинг айланиш режасини бажариши учун савдо майдонларидан янада тўлароқ фойдаланиш чора-тадбирларини ўрганиш, харидорларга хизмат кўрсатишнинг илғор шакллари кўллаш, савдо шохобчаларини кўпайтириш ва меҳнат унумдорлигини ошириши зарурлиги юзасидан тавсиялар берилди.

Товарлар айланиши умумий ҳажмининг кейинги таҳлиллари чораклар, ойлар ва ўн кунликлар бўйича ўтказилади. Бу товарлар айланиши режасининг йил бўйи бир маромда бажарилишини ўрганиш ва аҳоли талабининг қондирилиш даражасини йил мавсумлари бўйича кузатиб бориш имконини беради.

5-жадвал

Савдо тармоғида товарлар айланиши режасининг бажарилиши (минг сўм)

Чакана савдода товарларнинг айланиши	Ўтган йил ҳисоботи	Ҳисобот йили		Ўтган йилдагига нисбатан режанинг ўзгариши		Ҳақиқатда ўтган йилдагига нисбатан ўзгариши		Ҳақиқатда режага нисбатан ўзгариши	
		режа бўйича	ҳақиқатда	мутлақ суммада	% ҳисобида	мутлақ суммада	% ҳисобида	мутлақ суммада	% ҳисобида
Жами	126653	132400	121824	5747	4.5	- 4829	3.8	- 10576	8.0
Шу жумладан, нақд пулга сотилган товарлар	124248	129112	119273	4864	3.9	- 4975	4.0	- 9839	7.6
Кредитга берилган товарлар	1205	2300	1771	1095	90.8	- 566	46.9	- 529	23.0
Майда, улгуржи жўнатилган товарлар	1200	988	780	212	17.6	- 420	35.0	- 208	21.0

Товарлар айланиши режасининг чораклар, ойлар ва ўн кунликлар бўйича бажарилиши 6,7,8,9-жадвалларда акс эттирилган.

6-жадвал

Чакана савдода товарлар айланиши режасининг чораклар бўйича бажарилишини таҳлил қилиш (минг сўм)

Чораклар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Режанинг бажарилиши, %
I чорак	32500	30500	- 2000	93,8
II чорак	28500	24223	- 4277	84,9
III чорак	35100	33848	- 1252	96,4
IV чорак	36300	33253	- 3047	91,6
Жами	132400	121824	- 10576	92,0

7 – жадвал

Чакана савдода чораклар бўйича бир меъёрда ишлашнинг таҳлили

Чораклар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, +, -	Бир меъёрда ишлаш коэффициенти
I чорак	24,5	25,0	0,5	2,65
II чорак	21,5	19,9	- 1,6	19,9
III чорак	26,5	27,8	1,3	26,5
IV чорак	27,5	27,3	- 0,2	27,3
Жами	100	100	-	-

Товарлар айланиши режасининг чораклар бўйича бажарилиши таҳлили натижаси шуни кўрсатадики, йил давомида бирорта чоракда ҳам режа бажарилмаган, лекин бир меъёрда ишлаш коэффициенти бўйича I–III чоракларда иш коэффициенти режаси бажарилган, аммо режа бўйича товарлар айланиши суммасининг юқори бўлиши натижасида бир меъёрда ишлаш коэффициенти 98,2%ни ташкил этди ($24.5+19.9+26.5+27.3 = 98.2$).

Чораклар бўйича товарлар айланиши режасининг бажарилиши таҳлили сотиш режасининг ойлик ва ўн кунликлар бўйича бажарилиши таҳлили билан тўлдирилиши лозим. Бундай таҳлил товарларнинг айланиш режаси йил давомида бир маромда бажариб борилишини таъминлаш ва ишдаги камчиликларни бартараф қилиш чора-тадбирларини кўриш имконини беради.

Товарлар турлари ва тузилишлари бўйича айланишини таҳлил қилиш аналитик ишнинг муҳим босқичларидир. Бундай таҳлил айрим товарлар гуруҳлари ва тузилиши бўйича режа қандай бажарилганлигини, аҳоли эҳтиёжларини қондириш ва айрим товарларнинг сотиш мойиллиги даражасини, товарнинг ҳақиқий тузилиши режадагидан фарқ қилишини аниқлаш имконини беради.

Таҳлил жараёнида товар айланиши режасининг товарлар гуруҳи бўйича ва ассортименти бўйича бажарилишини таҳлил қилиш муҳим

аҳамиятга эга. Савдо корхонаси товарларнинг айланиш ҳажмини ортиғи билан бажариши, лекин гуруҳлари ва ассортименти бўйича айланиши ҳажмини бажармаслиги мумкин. Савдо корхоналари ходимлари товарларнинг айланиш ҳажмини кўпайтириш учун савдо пештахталари ва омборларини қимматбаҳо ва тез сотиладиган товарлар билан тўлдиришлари ҳам мумкин. Лекин бунда аҳолининг эҳтиёжи ҳисобга олинмаса, мақсадга эришиб бўлмайди.

8-жадвал

Товар айланиши режасининг ойлар ва чораклар бўйича бажарилиши таҳлили

Ойлар	Ўтган йил, минг сўм	Хисобот йили			Фарқи		Ўтган йилдагига нисбатан бажарилиши, %
		режа, минг сўм	ҳақиқатда, минг сўм	режанинг бажарилиши, %	режага нисбатан, минг сўм	ўтган йилдагига нисбатан, минг сўм	
1	2	3	4	5	6	7	8
Январь	9700	10872	10174	93.5	- 698	+474	104.8
Февраль	9527	10896	10187	93.4	- 709	+660	106.9
Март	10313	10732	10139	94.4	- 593	- 174	98.3
I чорак бўйича жами	29540	32500	30500	93.8	-2000	+ 960	103.2
Апрель	8965	9170	8100	88.3	-1070	- 865	90.3
Май	9172	8972	7800	86.9	-1172	1372	65.0
Июнь	9733	10358	8323	80.3	-2035	-1410	85.5
II чорак бўйича жами:	27870	28500	24223	84.9	-4277	-3647	86.9
I ярим йиллик бўйича жами:	57410	61000	54723	69.7	-6277	- 2687	95.3
Июль	10687	11127	10995	98.8	-132	+ 208	101.9
Август	11245	11899	11790	99.1	-109	+ 545	104.8
Сентябрь	12195	12074	11063	91.6	-1011	-1132	90.7
III чорак бўйича жами:	34227	35100	33484	96.4	-1252	-379	98.8
9 ой бўйича жами:	91637	96100	88571	92,1	-7529	-3066	96.6
Октябрь	11785	11970	10776	90.0	-1194	-1009	91.4
Ноябрь	11096	12140	11699	96.3	- 441	+ 603	105.4
Декабрь	12135	12190	10778	88.4	-1412	-1357	88.8
V чорак бўйича жами	35016	36300	33253	91.6	-3047	-1763	94.9
II ярим йил. бўйича жами	69243	71400	67101	93.9	-4299	-2142	96.9
Ҳаммаси:	126653	132400	121824	92.0	-10576	-4829	96.2

**Товарлар айланиши режасининг ўн кунликлар ва ойлар бўйича бажарилиши
(минг сўмда)**

Сана	I ўн кунлик			II ўн кунлик			III ўн кунлик			Жами		
	режа	ҳақи- қатда	режа- дан фарқи	режа	ҳақи- қатда	режа- дан фарқи	режа	ҳақи- қатда	режадан фарқи +, -	режа	ҳақи- қатда	режадан фарқи +, -
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Январь	3620	3290	- 330	3622	3884	+262	3630	3000	-130	10872	10174	- 698
Февраль	3630	3400	- 230	2630	3200	- 430	3636	3587	- 49	10896	10187	- 709
Март	3575	3400	- 175	3479	3200	- 279	3678	3539	- 139	10732	10139	- 593
Апрель	3000	2500	- 500	3070	2700	- 370	3100	2900	- 200	9170	8100	- 1070
Май	2900	2400	- 500	2990	2500	- 490	3082	2900	- 182	8972	7800	- 1172
Июнь	3452	2720	- 732	3452	2768	- 774	3454	2835	- 679	10358	8323	- 2035
Июль	3709	3540	- 169	3709	3670	- 39	3709	3785	+76	11127	10995	- 132
Август	3600	3830	+ 230	3660	3590	- 70	4639	4370	- 269	11899	11790	- 109
Сентябрь	4020	3690	- 330	4024	3652	- 372	4030	3721	- 309	12074	11063	- 1011
Октябрь	1985	3547	- 438	3990	3688	- 302	3995	3541	- 454	11970	10776	- 1194
Ноябрь	4040	3977	- 63	4045	3889	- 56	4055	3753	- 322	12140	11699	- 441
Декабрь	4060	3599	- 467	4063	3676	- 387	4067	3503	- 564	12190	10778	- 1412
Жами	43591	39893	- 3698	43734	40517	- 3217	4507 5	41414	- 3161	132400	121824	-10576

Шунинг учун ҳар бир савдо корхонаси жами товарларнинг айланиш ҳажми билан бирга гуруҳлари ва ассортименти бўйича айланиш ҳажмини бажаришга ҳам эътибор билан қараши шарт. Бунда қуйидагилар назарда тутилади: ўртача ассортимент бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш учун аввало товарлар гуруҳларининг ҳисобот давридаги айланиш ҳажми режалаштирилган айланиш ҳажми билан таққосланиб, белгиланган ассортимент ҳисобига энг кам сумма ёзилади, кейин белгиланган ассортиментдаги товарлар айланиш ҳажмининг жами суммаси 100 га кўпайтирилиб, режадаги жами товарлар айланиш ҳажмига бўлинади. Агар айланиш ҳажми ҳамма товарлар гуруҳлари бўйича бажарилган бўлса, у ҳолда ассортимент режасининг бажарилиши 100 фоизни ташкил этади.

Ассортимент бўйича режанинг бажарилиши 100 фоиз ёки ундан кам бўлиши ҳам мумкин. Биз таҳлил қилаётган савдо корхонасида товарлар айланиши режасининг белгиланган ассортимент ва тузилиши бўйича бажарилиши ҳақида 10-жадвал маълумотлари орқали ҳам тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Унда қайд этилганидек, чакана савдода товарларнинг айланиш режаси умумий ҳажми бўйича 92%, ассортимент бўйича эса атиги 90.7 фоиз $\left(\frac{120170 \times 100}{132400} \right)$ га бажарилган.

Таҳлил натижалари кўрсатадики, умуман товарларнинг гуруҳлари бўйича товарларнинг айланиш режаси бажарилмаган, сотилган товарлар ҳажми ҳам ўтган йилдагига нисбатан пасайган. Бунга товарлар аҳолининг юксак талабини қондириш имконини берадиган миқдорда ажратилмаганлиги сабаб бўлган.

Ассортимент ва тузилиш бўйича ўтказилган таҳлилдан маълум бўлишича, умумий режа бажарилмаслиги натижасида савдо тармоғи (дўкон) таркибидаги мавжуд 9 та бўлимда ҳам товарларнинг айланиш режаси уддаланмаган (11-жадвал).

Товарлар айланиши режасининг ассортимент ва тузилиши бўйича бажарилиши таҳлили

Товар гуруҳлари	Режа бўйича		Ҳақиқатда		Ўзгариш		Режа- нинг бажари лиши, %	Белгиланган ассортимент ҳисобига бажарилиши
	суммаси, минг сўм	улуши, %	суммаси, минг сўм	улуши, %	суммаси, минг сўм	улуши , %		
1. Ип газламалар	1679	1.3	2146	1.8	+ 467	+ 0.5	127.8	1679
2. Трикотаж буюмлари	9080	6.8	9921	8.2	+ 841	+ 1.4	109.2	9080
3. Гилам ва гиламга оид буюмлар	11555	8.7	8455	6.9	- 3100	1.8	73.2	8455
4. Пойабзал	15198	11.4	13674	11.3	- 1524	- 0.1	89.9	13674
5. Мўйна ва чармдан бўлган товарлар	500	0.4	344	0.3	- 156	- 0.1	68.1	344
6. Атторлик моллари	14806	11.2	14534	11.9	- 272	+ 0.7	98.1	14534
7. Электр товарлари	2822	2.2	2940	2.5	+118	+ 0.3	104.2	2822
8. Соатлар	1929	1.5	1709	1.5	- 220	-	88.5	1709
9. Заргарлик буюмлари	4156	3.2	4384	3.6	+ 228	+ 0.4	104.3	4156
10. Шойи газламалар	7693	6.0	6708	5.7	- 985	- 0.5	37.2	6708
11. Тайёр кийимлар	27761	20.9	25255	21.4	- 1506	+ 0.5	94.7	25255
12. Ташқи ва ички кийимлар	6126	4.8	3849	3.3	- 2277	- 1.5	62.8	3849
13. Радио товарлари	6633	5.2	6000	5.1	- 633	- 0.1	90.4	6000
14. Бошқа товарлар	23462	16.4	21905	16.5	- 1557	+ 0.1	93.4	21905
ЖАМИ	132400	100.0	121824	100.0	- 10576	-	92.0	120170

Товар айланиши режасининг савдо бўлимлари бўйича бажарилиши таҳлили

Бўлимлар	Режа бўйича, минг сўм	Ҳақиқатда, минг сўм	Фарқи, минг сўм	Режанинг бажарилиши, %
1.Тўқимачилик маҳсулотлари бўлими	12652	11762	- 890	93,0
2.Тайёр кийимлар бўлими	28237	26294	- 1943	96,1
3.Трикотаж бўлими	17366	15775	- 1591	90,8
4.Пойабзал бўлими	15202	15852	- 1350	91,1
5.Атторлик бўлими	21515	20899	- 616	97,1
6.Хўжалик моллари бўлими	19799	16556	- 3243	83,6
7.Маданий моллар бўлими	12915	12098	- 817	93,7
8.Озиқ-овқат маҳсулотлари бўлими	4118	4037	- 81	98,0
9.Филиал	596	551	- 45	92,4
Жами	132400	121824	- 10576	92,0

Юқорида товарлар айланиши режасининг бажарилишига умумий баҳо берилди. Энди товарлар айланиши ҳажмининг ўзгаришига (режа бажармаслигига) таъсир кўрсатувчи омилларни ўрганамиз. Бунинг учун ушбу омилларни қуйидаги 3 гуруҳга бўламиз:

- товар захиралари билан боғлиқ бўлган омиллар;
- савдо корхоналарининг ишчи кучи билан таъминланиши ва меҳнат унумдорлиги билан боғлиқ омиллар;
- савдо корхоналарининг асосий капитал (фондлар) билан таъминланиши ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган омиллар.

Таҳлил жараёнида бу омиллар алоҳида-алоҳида ўрганилади. Аммо уларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

2. 3. Савдо корхоналарида товар захиралари билан таъминланиш ва товарлар айланишининг таҳлили

Товар муомаласи доирасида бўлган истеъмол буюмлари товар захираларини ташкил этади. Товар захираларининг доимо муомалада бўлиши товарлар айланиши, шунингдек аҳоли талабини қондириш ва савдо корхоналари бир меъёردа ишлашини таъминлашнинг муҳим шартидир.

Товар захиралари товарларнинг сотиш ҳажмига боғлиқ бўлиши керак. Улар ҳам миқдор жиҳатидан, ҳам сифат жиҳатидан савдони узлуксиз таъминлаши, харидорларга танлаш имконияти яратилиши учун етарли бўлиши лозим.

Товар захиралари чакана савдода товарлар айланиши режаси бажарилишига кўмаклашувчи муҳим восита, сотиш жараёни узлуксизлигини таъминлашнинг зарур шартидир. Товар захираларини режалаштиришда

товарлар айланишининг илмий асосланган режаларидан келиб чиқиши, товар заҳиралари меъёрдан ошириб юборилишига ҳам, камайтирилишига ҳам йўл қўймаслик лозим.

Ортиқча товар заҳиралари товарларнинг кўплаб йиғилиб қолишига ва бузилишига, уларнинг айланиши секинлашишига, сақлашда ортиқча харажат қилинишига олиб келади. Товар заҳиралари камлиги савдода уларнинг айланиш режаси бажарилмаслигига сабаб бўлади, бу эса, ўз навбатида, савдо хизмати сифатини ва аҳоли талабининг қондирилиш даражасини пасайтиради.

Товар заҳиралари тайинланишига қараб, жорий даврда сақланадиган товарлар, мавсумда жамғариладиган товарлар, муайян мақсадга мўлжалланган ва муддатдан олдин ташиб келтириладиган товарлар заҳираларига бўлинади.

Жорий даврда сақланадиган товар заҳиралари аҳолига товарлар сотишнинг узлуксизлигини таъминлаш учун мўлжалланган.

Мавсумий жамғариладиган товар заҳиралари учун товарларни ишлаб чиқариш билан уларни истеъмол қилиш орасидаги фарқ характерлидир.

Бунда товарларни ишлаб чиқариш маълум муддатлар бўйича чекланган, аммо улар йилнинг кўп мавсумида истеъмол қилинади. Мавсумий жамғариладиган товарларга картошка, сабзавот, мева ва бошқалар киради.

Муайян мақсадларга мўлжалланган товар заҳиралари айрим топшириқларни бажариш, яъни айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (пахта, қанд лавлаги ва бошқа техник экинлар) бўйича давлат харидини бажариш учун мўлжалланган.

Муддатида олдин ташиб келтирилган товар заҳиралари ҳудудий ёки иқлим шароитларига қараб, товар ташиб келтириш имкони бўлмаган ҳудудларда бутун йил давомида мунтазам равишда шакллантирилади.

Товарлар айланиши режасининг бажарилиши бир қанча омилларга, чунончи, чакана товарлар айланиши режасининг бажарилиши қуйидаги товар баланси элементлари билан узвий боғлиқ: товарларни мол юбуровчилардан ташиб келтириш, қайта ҳисоблаш ва хатлаш (инвентаризация) ўтказиш натижасида товарларнинг кўп ёки кам чиқиши, истеъмолчиларга товарларни сотиш, товар заҳираларининг айрим сабабларга кўра, меъёрдан четга чиқиши.

Бир-бирлари билан ўзаро алоқадор бўлган бу элементлар чакана савдо корхоналарига товарларни ўз вақтида ташиб келтириш ҳажмига боғлиқ. Бу боғлиқликни товар баланси орқали қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$T_{\text{зах}}^1 + T_{\text{к}} + T_{\text{о}} = T_{\text{с}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{кч}} + T_{\text{зах}}^2$$

Бу ерда:

$T_{\text{зах}}^1$ - йил бошига бўлган қолдик;

$T_{\text{к}}$ - ҳисобот йилида ташиб келтирилган товарлар;

$T_{\text{о}}$ - қайта ҳисоблаш натижасида ошиқ чиққан товарлар;

$T_{\text{кч}}$ - қайта ҳисоблаш натижасида кам чиққан товарлар;

$T_{\text{с}}$ - товарларни сотиш;

$T_{чк}$ - товарларнинг четга чиқиб кетиши;

$T_{зах}^2$ - товарларнинг йил охирига бўлган қолдиғи.

Товар баланси формуласи элементлари товарларнинг айланма ҳажми билан боғлиқлигини аниқлаганимиздан кейин товар баланси элементлари товарларнинг айланиши ҳажмига қандай таъсир қилганлигини ҳисоблаб чиқамиз. Товар балансини таҳлил қилишда савдо - молия режаси, статистик ҳисобот ҳамда «товарлар ҳаракати» ҳисобот шакллари маълумотларидан фойдаланилади. Таҳлил қилинаётган савдо корхонаси товар балансининг мазмуни 12 - жадвалда берилган.

12-жадвал

Товар балансининг таҳлили (минг сўм)

Товар баланси элементлари	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, +, -
Товарларнинг йил бошидаги қолдиғи ($T_{зах}^1$)	41145	33449	- 7696
Товарларнинг йил давомида келиши (T_k)	127393	124693	- 2700
Товарларнинг қайта ўлчаш натижасида ошиқча чиққан қисми (T_o)	-	-	-
Жами	168538	158142	- 10396
Товарларни сотиш (T_c)	132400	121824	- 10576
Товарларнинг чиқиб кетиши ($T_{кч}$)	3401	3319	- 82
Товарларнинг йил охиридаги қолдиғи ($T_{зах}^2$)	132737	32999	+ 262
Жами	168538	158142	- 10396

Жадвалдан кўриниб турибдики, чакана савдода товарларнинг айланиш режаси 10576 минг сўмга бажарилмаган. Бунга қуйидаги омиллар салбий таъсир кўрсатган:

- режага нисбатан йил бошидаги қолдиқнинг камайиши – 7696;
- режага нисбатан товарларнинг кам келиши - 2700;
- режага нисбатан товарлар келишининг камайиши - 82;
- режага нисбатан йил охиридаги қолдиқнинг кўпайиши қ 262;

Жами: 10576

Демак, товар балансининг элементлари бир-бири билан товарларнинг айланиш ҳажми режадаги ва йил боши қолдиғи ўртасидаги фарқ бўйича агар йил бошидаги қолдиқ режадагига нисбатан кўп бўлса, ошади, камайса озаяди. Йил охирида эса, бу борада бунинг акси кузатилади.

Чакана савдода товар айланиши режасининг бажарилишини аниқлаш учун бу формулани шаклан ўзгартириб, қуйидагича ифодалаймиз:

$$T_c = T_{зах}^1 + T_k + T_o - T_{чк} - T_{кч} - T_{зах}^2$$

Бу ерда:

T_c - товарларни сотиш;
 $T_{зах}^1$ - товарларнинг йил бошидаги қолдиғи;
 T_k - товарларнинг йил давомида келиши;
 T_o – товарларнинг қайта ҳисоблаш натижасида ошиқча чиққан қисми;
 $T_{чк}$ – товарларнинг четга чиқиб кетиши;
 $T_{кч}$ - қайта ҳисоблаш натижасида товарларнинг кам чиқиши;
 $T_{зах}^2$ – йил охиридаги товар захиралари.

Товар баланси элементларининг товарлар айланиш ҳажмига қандай таъсир кўрсатишини аниқлашда занжирли боғланиш усулига таянилади. Бунда 13-жадвал маълумотларидан фойдаланилади. Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, унда ҳисоб формуласи таркибига кирган режа доирасидаги айрим олинган миқдорий кўрсаткичлар айнан шу кўрсаткичларнинг ҳисоботдагилари билан алмаштирилади. У ёки бу кўрсаткичларнинг таъсири кетма-кет айириш йўли билан аниқланади.

Товарларнинг айланиш ҳажмига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш учун занжирли боғланиш усули қўлланилади (13-жадвал).

13-жадвал

Чакана савдода товарларнинг айланиши ҳажмига таъсир этувчи омил – товар баланси элементларини занжирли боғланиш усули билан аниқлаш (минг сўм)

Товар баланси элементларининг ҳарфий ифодаси	Товар баланси элементларининг сон ифодаси				
	$T_{зах}^1$	T_k	$T_{чк}$	$T_{зах}^2$	T_c
1. $T_{зах_0}^1 + T_k - T_{чк_0} - T_{зах_0}^2 = T_c^1$	41145	127393	3401	32737	132400
2. $T_{зах_1}^1 + T_{к_0} - T_{чк_0} - T_{зах_0}^2 = T_c^2$	33449	127393	3401	32737	124704
3. $T_{зах_1}^1 + T_k - T_{чк_0} - T_{зах_0}^2 = T_c^3$	33449	124693	3401	32737	122004
4. $T_{зах_1}^1 + T_{к_1} - T_{чк_1} - T_{зах_0}^2 = T_c^4$	33449	124693	3319	32737	122086
5. $T_{зах_1}^1 + T_{к_1} - T_{чк_1} - T_{зах_1}^2 = T_c^5$	33449	124693	3319	32999	121824

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, товар баланси элементлари товарларнинг айланиш ҳажмига қуйидагилар таъсир қилади:

1. Товар захралари қолдиғининг йил бошидаги ўзгариши –
 $T_c2 - T_c1 = 124704 - 132400 = 7696$ м.с. (-);
2. Товарларнинг келтирилиши - $T_c3 - T_c2 = 122004 - 124704 = 2700$ м.с.(-);
3. Товарларнинг чиқиб кетиши - $T_c4 - T_c3 = 122086 - 122004 = 82$ м.с.(+);
4. Товар захиралари қолдиғининг йил охиридаги ўзгариши.

$$T_{с5} - T_{с4} \text{ қ } 121224 - 122086 = - 262 \text{ м.с. (-)}$$

$$\text{Умумий фарқ } 132400 - 121824 = - 10576 \text{ м.с.}$$

Юқоридаги ҳисоб-китобдан аён бўлаяптики, товарларнинг айланиш ҳажмига фақат товар балансидаги бир элемент – четга чиқиб кетган товарларнинг режага нисбатан камайиши ижобий, қолган ҳамма элементлар эса, салбий таъсир кўрсатган.

Товарларнинг захиралари доимо меъёр доирасида бўлиши керак. Товарлар тури қанчалик кўп бўлса, уларнинг захиралари меъёри ҳам шунча ошиши лозим, чунки товарлар захираси уларнинг турлари бўйича шакллантирилади. Товар захираларининг режага нисбатан кўпайтирилиши сотув ҳажмига ижобий таъсир кўрсатади. Унутмаслик керакки, товар захиралари харидорларнинг талабига жавоб бермайдиган моллар ҳисобига шакллантириш салбий омилдир. Демак, товар захираларини илмий жиҳатдан асосланган меъёрлар бўйича шакллантириш алоҳида аҳамиятга эга.

Республикамиз Президенти фаронларига, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига асосан иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг узок йилларга мўлжалланган асосий йўналишларини ҳаётга татбиқ этиш юзасидан муайян чоралари кўрилди. Чунончи, хом ашё, материаллар, ёқилги, электр энергия ва бошқа моддий ресурслар сарфи бўйича меъёрлар тизимини такомиллаштириш, улардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ортиқча ва меъёрдан ташқари товар захираларини ташкил қилиш ҳолларига барҳам бериш каби муҳим иқтисодий ва ташкилий тадбирлар амалга оширилди. Озиқ-овқатлар сирасига кирмайдиган мураккаб турдаги товарлар ва узок муддат фойдаланиладиган товарларнинг кўп миқдордаги захиралари вужудга келтирилади, чакана савдо корхоналарини товар билан таъминлаш шароитлари, товарларни ташиб келтиришнинг мунтазамлиги ва тезлиги, товарлар билан муттасил таъминлаб турмаслик, уларни ташиб келтиришдаги узилишлар захирадаги товарлар миқдори камайиб кетишига олиб келади, қўшимча захиралар яратиш заруратини келтириб чиқаради. Товарлар қанчалик тез ташиб келтирилса, уларнинг захиралари шунчалик кам бўлади ва аксинча.

Моддий-техника базасининг яхши ҳолати ва омбор майдонларининг мавжудлиги катта захира ташкил қилиш имконини беради. Йирик дўконларда кўплаб товар турлари мавжуд бўлади. Бу эса уларда товар захираларининг кўпайиб кетишига олиб келади.

Ажратилган товарларни ўз вақтида олиш, аҳоли талабига қараб, бир маромда ташиб келтириш, захираларини меъёрдаги ҳажмда сақлашга шароит яратиш каби омиллар савдо ишининг сифатини оширади. Товар захиралари миқдори кўп ва озлигига савдо ходимлари малакасини ошириш, харидорларга хизмат кўрсатиш жараёнини такомиллаштириш сингари омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

Товар захираларидан кейин товар балансининг энг муҳим элементларидан бири–товарларнинг йил давомида келиб тушишини таҳлил қилиш зарур. Чунки товар айланиши режасининг бажарилиши товарлар чакана савдо корхоналарига бир меъёрда ташиб келтирилишига боғлиқ.

Маълумки, товар айланиши режасининг бажарилиши биринчи навбатда савдо корхоналарига бошқа тармоқлардан келиб тушган товарларга боғлиқ. Шунинг учун таҳлил жараёнида савдо корхоналарига йил давомида товарларнинг қайси тармоқлардан, қандай миқдорда келтирилганлиги, неча фоизи саноат корхоналаридан, бошқа вилоятлардан ва хориждан олинганлиги ўрганилиши зарур.

Статистик ҳисоботга асосан омбордаги товарларнинг ҳаракати таҳлил қилинади. Товарларнинг келиб тушишини таҳлил қилиш учун 14-жадвалдаги шакл тузилади.

14-жадвал

Савдо корхоналарига товарлар келишининг таҳлили

Товар келиши тарзи	Режа		Ҳақиқатда		Фарқи		Режа-нинг бажа-рили-ши, %
	минг сўм	улуши, %	минг сўм	улуши, %	минг сўм	улуши, %	
Марказий саноат корхоналаридан	90500	71.0	1800	73.6	+1300	+ 2.6	101.4
Бошқа вилоят саноат корхоналаридан	9960	7.8	150	6.5	- 1810	- 1.3	81.8
Четдан келтирилган	20160	15.8	21290	17.6	+1190	+ 1.3	105.6
Республика улгуржи савдо базаларидан	6773	5.4	3453	2.8	-3320	-2.6	50.9
Бошқа тушумлар						-	
Жами	127393	100	124693	100	- 2700	-	97.8

Жадвалдан кўриниб турибдики, савдо корхонасига режадагига нисбатан 2700 минг сўмлик товар кам келтирилган. Бу асосан бошқа вилоят саноат корхоналаридан ҳамда республика улгуржи савдо базаларидан келтирилган товарларни камайиши ҳисобига содир бўлган.

Бу албатта товар айланиш ҳажмини ўзгаришига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Товар заҳиралари (фондлари) ташкил топиш манбаларига кўра, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган заҳира (фонд)ларга бўлинади.

Марказлаштирилган заҳира (фонд)лар саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг давлат харидидан, чет эл молларидан ташкил топади. Улар давлат томонидан ажратилади ҳамда республика савдо вазирлиги ва мустақил давлатларнинг тегишли органлари томонидан тасдиқланади.

Марказлаштирилмаган заҳира (фонд)лар хўжалик, маҳаллий ташкилотларга бўйсунадиган ишлаб чиқариш корхоналари, маҳсулотларидан воситачилик тармоқлари ва тижорат дўконлари молларидан, марказлаштирилмаган тартибда харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан ва ҳоказолардан ташкил топади. Бу заҳира (фонд)лар савдо ташкилотлари ва корхоналари билан маҳсулот ишлаб чиқарувчилар орасида тузилган шартномалар асосида олди-сотди орқали вужудга келтирилади.

Энг муҳим товарлар (ун, ёрма, балиқ маҳсулотлари, қанд, газлама, пойабзал, тикувчилик буюмлари ва бошқалар) бўйича моддий балансларни, шунингдек, ширинликлар, ароқ, макарон ва бошқа товарлар бўйича

ресурслар балансларини республика Иқтисодиёт вазирликлари ишлаб чиқилади ва тасдиқлайди. Кўпгина товарлар (эмаль, электр лампалар ва бошқалар) бўйича моддий баланслар республика Давлат таъминоти, бир қатор озиқ-овқат маҳсулотлари ва озиқ-овқатлар жумласига кирмайдиган товарлар (250 номга яқин) бўйича моддий баланслар республика Савдо вазирлиги томонидан ишлаб чиқади ва тасдиқланади.

Биз таҳлил қилаётган савдо корхонасида товарларнинг 60% дан зиёдроғи марказлаштирилган фондлар бўйича келтирилмоқда.

Товарлар келиб тушишини таҳлил қилиш жараёнида бу борадаги режанинг аввало, барча товарлар гуруҳлари ва ҳар бир товар тури бўйича бажарилишини аниқлаш зарур. Бу келиб тушган товарлар ҳажми ва таркиби бўйича сотиш режасини бажариш, муқобил товар захиралари яратиш, аҳолининг ўсиб бораётган талабини қондириш даражасини аниқлаш имконини беради.

Товарларнинг келиб тушишини таҳлил қилиш жараёнида товар етказиб берувчилар билан уларни етказиб бериш юзасидан тузилган шартномаларнинг бажарилишини текширишга алоҳида аҳамият бериш керак. Ҳар бир шартнома бўйича ташиб келтирилган товарларнинг миқдори, тури ва сифати, уларни ортиш-жўнатиш муддатлари текширилади.

Агар товарлар шартномада белгиланган муддатда етказиб берилмаса, у ҳолда бунинг сабаблари аниқланиб, камчиликларни бартараф қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида кўпгина савдо корхоналари, фирмалар, кўшма корхоналар ва компаниялар савдони ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун кўплаб товарларни, хом ашё ва материалларни хорижий давлатлардан келтирмоқдалар. Аммо бу товарларнинг кўпчилиги халқаро стандартлар талабига жавоб бермайди. Шунинг учун таҳлил жараёнида савдо ташкилотларига четдан келтириладиган товарларнинг жами товар захираларидаги, товар айланиш ҳажмидаги салмоғи аниқланиши зарур.

Товарлар манбалари бўйича келиб тушиши ўрганилгандан сўнг уларнинг захиралари кунлик айланишини таҳлил қилишга ўтилади.

Товар захираларининг сотиш муомаласи билан ўзаро алоқадорликдаги ҳаракати савдо соҳаси иқтисодий кўрсаткичларидан бири – товар айланишини белгилаш имконини беради. Товарлар айланиши муомала тезлигини ёки товарларнинг муомаладаги вақтини белгилайди.

Товар захираларига таъсир этувчи омилларнинг умумлашган ифодаси товарлар айланиш тезлиги кўрсаткичида аксини топади. Товар захираларининг тез айланиши халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга. Товар захиралари айланишининг тезлашиши улар учун сарфланадиган маблағлар камайишига, рентабеллик даражаси ошишига, корхона молиявий ҳолати мустаҳкамланишига олиб келади.

Товар захираларининг айланиш даражасини аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади: товар захираларининг ўртача қолдиғи (З), таҳлил қилиниш вақти (В), товар айланиши ҳажми (Т), товарларнинг

айланиш коэффиценти (K_a), айланиш куни (A_k), товар заҳираларининг банд бўлиш коэффиценти (K_b).

Юқорида берилган кўрсаткичлардан фойдаланиб, товар айланиш кўрсаткичларини қуйидаги формулалар орқали 3 усул билан ҳисоблаш мумкин:

$$K_a = \frac{T}{3}; A_k = \frac{3xB}{T}; K_b = \frac{3}{T};$$

Товар заҳираларининг ўртача қолдиғини ҳисоблаш учун, одатда, статистик ўртача хронологик усул қўлланилади. Яъни:

$$3 = \frac{\frac{1}{2}3_1 + 3_2 + 3_3 + \dots + 3_{n-1} + \frac{1}{2}3_n}{n-1}$$

Бу ерда:

$3_1, 3_2, 3_3, \dots, 3_n$ – маълум бир даврдаги товар заҳиралари;
 n – товар заҳиралари олинган вақт.

Товар айланиш кўрсаткичлари корхона бўйича ҳам, товарлар гуруҳи бўйича ҳам ҳисобланиши мумкин. Биз таҳлил қилаётган корхонада товар айланиши кўрсаткичлари қуйидагича бўлади (15-жадвал):

$$\text{Режа бўйича } K_a = \frac{T}{3} : \text{яъни } \frac{132400}{36941} = 3.58 \text{ марта.}$$

Энди айланиш кунини аниқлаймиз:

$$A_k = \frac{3xB}{T} : \text{яъни } \frac{36941 \times 360}{132400} = 100.6 \text{ кун.}$$

ёки

$$A_k = \frac{B}{K_a} : \text{яъни } \frac{360}{3.58} = 100.6 \text{ кун.}$$

$$\text{Ҳақиқатда } K_a = \frac{T}{3} : \text{яъни } \frac{121824}{33224} = 3.66 \text{ марта айланган.}$$

$$\text{Айланиш куни } A_k = \frac{3xB}{T} = \frac{33224 \times 360}{121824} = 98.2 \text{ кун} \quad \text{ёки}$$

$$A_k \frac{B}{K_a} = \frac{360}{3.66} = 98.2 \text{ кун.}$$

Товарлар айланишининг таҳлили

Товар гуруҳлари	Ўртача товар захиралари, минг сўм		Товар айланиши ҳажми, минг сўм		Товарларнинг айланиши (кун ҳисобида)			Режага нисбатан фарқи, + -		
	режа бўйича	ҳақиқатда	режа бўйича	Ҳақиқатда	режа бўйича	Ҳақиқат да	режадаги товар захиралари ва ҳақиқий товар айланиши ҳажми	ҳаммаси	шу жумладан, ўзгариши товар захиралари ҳисобига	товар айланиши ҳажми ҳисобига
1.Ип газламалар	290	245	1679	2146	62.1	41.1	48.6	- 21	- 7.5	- 13.5
2. Трикотаж буюмлари	2260	2292	9080	9921	89.6	83.2	82.0	- 6.4	+ 1.2	- 7.6
3.Пойабзал	1997	2430	15198	13674	47.3	64.0	52.5	- 16.7	+11.5	+ 5.2
4.Гилам ва гилам буюмлари	2942	2692	11555	8455	91.7	114.6	125.2	+ 22.9	- 10.6	+33.5
5.Чарм ва чармдан килинган товарлар	127	91	500	344	91.4	95.2	132.9	+ 3.8	- 37.7	+41.5
6.Атторлик моллари	4093	4016	14806	14534	99.5	101.4	101.3	+ 1.9	+ 0.1	+ 1.8
7.Электр товарлари	1076	1219	2822	2940	1373	149.3	131.7	+12.0	+17.6	- 5.6
8.Заргарлик буюмлари	1172	1209	4156	4384	101.5	99.3	96.2	- 2.2	+3.1.	- 5.3
9.Кимёвий- маиший товарлар ва х.к.лар	89	84	251	229	127.6	132.1	139.9	+ 4.5	- 7.8	+ 12.3
10.Бошқа товарлар	27895	18946	70424	63488	117.0	107.4	129.8	- 9.6	- 22.4	+ 12.8
Жами	36941	33224	132400	121824	100.6	98.2	109.2	- 2.4	- 11.0	+ 8.6

Энди товар захираларининг банд бўлиш коэффицентини аниқлаймиз.

У режа бўйича:

$$\text{Ҳақиқатда: } K_6 = \frac{3}{\bar{O}} = \frac{36941}{132400} = 0.279;$$

$$K_6 = \frac{3}{1} = \frac{33224}{121824} = 0.273.$$

14-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхона бўйича товар айланиш вақти режага нисбатан йилига 2,4 кунга тезлашган. Бу асосан ип газламалар (21 кун), трикотаж бўюмлар (6,4 кун), заргарлик буюмлари (2,2 кун) ва бошқа товарлар (9,6 кун) ҳисобига бўлган. қолган товарлар бўйича айланиш секинлашган.

Товар айланишининг тезлашишига, умуман олганда, 2 омил таъсир кўрсатади: товар захиралари қолдиғининг ўзгариши. Мисолимизда режадаги захиралар камайиши ҳисобига товар захираларининг айланиши 11,0 кунга тезлашди; иккинчидан, товар айланиш ҳажми режага нисбатан бажарилмаганлиги туфайли кунлик айланиши 8,6 кунга секинлашди. Эслатиб ўтиш керакки, сифатсиз товарлар кўплаб келтирилиши натижасида савдо корхоналари омборларида уларнинг захиралари йиғилиб қолмоқда.

Бу, аввало, товар захиралари айланишининг секинлашишига, омборларда йилдан-йилга кўпайиб боришига, иккинчидан товар захираларини сақлаш харажатларининг кўпайишига олиб келмоқда.

Товарлар захиралари айланиши тезлашишига ва секинлашишига уларнинг ҳажми ва қолдиғи ўзгаришидан ташқари, айланиш ҳажми ва гуруҳлари бўйича таркибий ўзгариши ҳам таъсир кўрсатади. Буни аниқлаш учун товар айланишининг ҳақиқий ҳажмининг товар гуруҳлари бўйича улуши режадаги захираларининг айланиш кунига кўпайтирилиб, олинган натижа 100га бўлинади. Товар айланиш ҳажми таркибий ўзгаришининг товар захиралари айланишига таъсирини аниқлаш учун жадвал тузилади (16-жадвал).

Жадвал маълумотларидан маълум бўлмоқдаки, товар айланиш ҳажми таркибий тузилишининг ўзгариши товар захиралари айланиши 1,4 кунга (102.0 –100.6) секинлашишига олиб келган, аммо айрим гуруҳдаги товарлар тез айланиши натижасида товар захираларининг айланиш вақти 3,8 кунга (98.2-102.0) тезлашган.

Товар айланиш ҳажми таркибий ўзгаришининг товар заҳиралари айланишига таъсири

Товар гуруҳлари	Товар айланиши ҳажмининг товар гуруҳлари бўйича улуши, %		Товарларнинг айланиши, кун ҳисобида				Хақиқий товарлар тузилиши товарлар режа бўйича айланишига нисбатан	Хақиқий тузилишини ва режа бўйича айланишини ҳисобга олганда товарлар айланишининг ўртача кунлик даражаси
	режа бўйича	ҳақиқатда	режа бўйича	ҳақиқатда	режага нисбатан фарқи			
					тезлашиш (-)	секинлашиш (+)		
1	2	3	4	5	6	7	8 (3x4)	9 $\frac{8\ddot{a}\ddot{e}\grave{a}\grave{e}}{100}$ кунлар
1. Ип газламалар	1.3	1.8	62.1	41.1	21		111.7	
2.Трикотаж буюмлар	6.8	8.2	89.6	83.2	6.4		734.1	
3.Пойабзал	11.4	11.3	47.3	64.0		16.7	534.4	
4.Гидам ва гидамга оид буюмлар	8.7	6.9	91.7	114.6		22.8	632.7	
5.Чарм ва чармдан қилинган товарлар	0.4	0.3	91.4	95.2		3.8	27.4	
6.Атторлик моллари	11.2	11.9	99.5	101.4		1.9	1184.0	
7.Электр товарлари	2.2	2.5	137.3	149.3		12.0	343.0	
8.Заргарлик буюмлар	3.2	3.6	101.5	99.3	2.2		365.4	
9.Кимёвий-маиший товарлар	0.2	0.2	127.6	132.1		4.5	25.5	
10.Бошқа товарлар	54.6	53.3	117.0	107.4	9.6		6236.1	
ЖАМИ	100.0	100.0	100.6	98.2	2.4	-	10202.1	102.02

2. 4. Савдо корхоналарида ишчи кучи билан таъминланиш ва иш вақти фондидан фойдаланишнинг таҳлили

Савдо корхоналарида товар айланиши режасининг бажарилиши мавжуд товар фондларигагина эмас, балки, бу корхоналарнинг ишчи кучи билан таъминланганлигига ва меҳнат унумдорлигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам республикамизда бошқа соҳалар каби савдо тизими учун ҳам кадрлар тайёрлаш, уларни жой-жойига қўйиш, малакасини ошириб бориш, унумли ишлашлари учун шароит яратиш, меҳнатини муҳофаза қилиш, ижтимоий таъминоти, дам олишларини ташкил этиш, моддий фаровонлигини оширишга алоҳида эътибор билан қаралмоқда, кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, корхоналар ва ходимлар аро мусобақани кенг йўлга қўйиш, хизмат кўрсатиш маданиятини ошириш, ҳар бир ходимда меҳнаткашларга юқори сифатли хизмат кўрсатишга масъуллик ҳисини шакллантириш чоралари кўрилмоқда. Бу бозор иқтисодиётига ўтилаётган ҳозирги шароитда ўзига хос аҳамият касб этаётган бу каби тадбирларни амалга ошириш жараёнини изчиллик билан таҳлил қилиб бориш имконини бермоқда.

Савдо корхоналарининг ишчи кучи билан таъминланишини таҳлил қилишда, аввало, асосий ходимлар, сотувчилар, кассирлар, назоратчилар, ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий ходимлар доимий таркиби (штати)нинг тўлиқлиги текширилади.

Савдо корхоналари раҳбарлари дўконлар ходимларининг доимий таркибини, шу жумладан, бошқарма ходимлари сонини мустақил тасдиқлайдилар. Республика Иқтисодиёт вазирлиги жойларда ходимларга ёрдам кўрсатиш, савдо тармоқларининг ихтисослаштирилганлиги, иш жойлари сони, иш тартиби ва товарлар ўз-ўзига хизмат кўрсатиш усулида сотилишини ҳисобга олган ҳолда энг оммавий турдаги дўконлар учун намунавий иш тартибини ишлаб чиқади.

Эслатиб ўтиш керакки, республикамизда аҳоли сони ўсиши билан савдо корхоналари сони ҳам кўпайиб, ишчи кучига бўлган талаби янада орта боради. Демак, бу талабни муттасил ўрганиб бориш, аниқлаш зарурати кучаяди. Бунда иқтисодий таҳлил ўзига хос ўрин тутди. Дарвоқе, иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири савдо корхоналари ишчи кучи билан қай даражада таъминланганлигини аниқлашдир, чунки товар айланиши режасининг бажарилиши кўп жиҳатдан корхоналарнинг ишчи кучи билан таъминланганлигига боғлиқ. Таҳлил жараёнида ходимлар сони қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилади: сотувчилар, ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ходимлар ва маъмурий-бошқарув ходимлари.

Бунда ходимларнинг ҳисобот йилидаги сони ўтган йилги ҳамда режалаштирилган сони билан таққосланиб, корхона ходимлар билан қай даражада таъминланганлиги ва бу борадаги режага нисбатан мутлақ фарқ аниқланади (17-жадвал).

**Савдо корхоналарининг савдо ходимлари билан таъминланиш
даражаси таҳлили**

Кўрсаткичлар	Режа бўйича		Ҳақиқатда		Режага нисбатан фарқи +, -		Режа-нинг бажарилиши %
	мут-лақ	улуши, %	мут-лақ	улуши, %	мут-лақ	улуши, %	
1.Сотувчилар	733	80,4	34	85	+1	+ 4,6	103,0
2.Ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ходимлар	3	7,5	2	5	- 1	-2	66
3.Маъмурий - бошқарув ходимлари	4	9,7	3	7,5	-1	- 2,2	75
4.бошқа ходимлар	1	2.4	1	2.5	-	+0.1	100
Жами	41	100	40	100	-1	-	98

Жадвалдан кўриниб турибдики, ҳисобот даврида ходимларнинг рўйхат бўйича ҳақиқий ўртача сони режадагига нисбатан 1 нафарга қисқарган. Бу қисқариш асосан сотувчилар ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ходимлар ҳамда маъмурий ходимлар камайиши + бошқарув ходимларининг ҳисобига рўй берган. Таҳлил якуни шуни кўрсатадики, корхона ишчи кучи билан етарли даражада таъминланмаган ва оқибатда товар айланиши режаси атиги 92% га бажарилган.

Эслатиб ўтиш керакки, сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқни аниқлаш мумкин эмас, чунки уларнинг сони товар айланиши режасининг бажарилиши билан бевосита боғлиқ. Шу боис товар айланиши режаси бажарилишини ҳисобга олган ҳолда сотувчилар сони бўйича нисбий фарқни аниқлаш зарур. Сотувчилар сонининг нисбий фарқи қуйидагича топилади: режа бўйича сотувчилар сони товар айланиши режасининг бажарилиш фоизига кўпайтирилиб, юзга бўлинади ва ҳисобланган кўрсаткич ҳақиқатдаги сотувчилар сони билан таққосланади. Шу тариқа сотувчилар сони бўйича нисбий камлик ёки ортиқчалик аниқланади. Нисбий камлик меҳнат унумдорлиги ўсганлигини, ортиқчалик эса бу унумдорлик пасайганлигини билдиради. Сотувчилар сони бўйича нисбий фарқни аниқлашда 18-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

Сотувчилар сони бўйича нисбий фарқни аниқлаш учун намунавий шакл

Кўрсаткич	Сотувчилар сони, нафар		Режадаги сотувчилар сони режа бўйича товар айланиши режасининг бажарилишига нисбатан ҳисобланган	Фарқи, нафар	
	режа	ҳақи- катда		Мутлақ	Нисбий
Сотувчилар	33	34	30	+1	+4

Жадвалда қайд этилганидек, товар айланиши режасининг бажарилиш даражасини ҳисобга олганда, сотувчилар сони бир кишига мутлақ кам бўлган. Товар айланиши режасининг 92% га бажарилишини инобатга олганда, нисбий ортиқчалик 4 нафарни ташкил этади. Бу эса, савдо корхонасида меҳнат ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланмаганлигидан, меҳнат унумдорлиги пасайганлигидан далолат беради.

Савдо корхоналарининг савдо ходимлари билан таъминланиш даражасига баҳо берилгандан сўнг, иш вақти фондидан фойдаланиш даражаси таҳлил қилиниши зарур. Иш вақти фонди деб савдо ходимлари томонидан жами ишланган одам-соатларга ва одам-кунларга айтилади. Таҳлил жараёнида иш вақти фондидан фойдаланиш даражаси ва бу борадаги мутлақ фарқнинг ўзгариш сабаблари аниқланади. Иш вақти фондининг ўзгариши (жами одам-соатлар бўйича) қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. *Сотувчилар сонининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларига ва ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

2. *Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

3. *Ўртача иш кунини давомийлигининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади. Корхонада иш вақти фондидан қай даражада фойдаланилганлигини таҳлил қилиш ва юқорида қайд қилинган омилларнинг иш вақти фондига таъсирини аниқлаш учун 19-жадвалда келтирилган шаклдан фойдаланилади.

Иш вақти фондидан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Режанинг бажарилиши, %
Сотувчиларнинг ўртача сони, нафар	733	734	+ 1	103
Сотувчилар томонидан ишланган жами киши-соатлар	118641.6	125704.8	+7063.2	105.95
Сотувчилар томонидан ишланган жами киши-кунлар	10593	10744	+151	101.42
Битта сотувчига бир йилда тўғри келадиган ўртача иш кунлари	321	316	- 5	98.4
Ўртача иш кунининг давомийлиги, соат	11.2	11.7	0.5	104.3

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, сотувчилар томонидан ишланган одам соатлар режага нисбатан 7063,2 одам соатга кўпайган. Иш вақти фондининг кўпайишига ёки камайишига таъсир кўрсатувчи омилларни 18-жадвалдаги маълумотлардан фойдаланиб, қўйидагича аниқлаймиз:

1. *Сотувчилар сонининг ўзгариши.* Мисолимизда сотувчилар сони ҳисобот йилида режага нисбатан бир нафарга кўпайган. Бу эса, иш вақти фондининг 3595,2 одам - соатга (+1х321х11.2) кўпайишига олиб келди.

2. *Битта сотувчига бир йилда тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши.* Савдо корхонасида ҳар бир сотувчи режадагига нисбатан 5 кун кам ишлаган. Бу, ўз навбатида, иш вақти фонди 1904 одам-соатга (-5х3.4х11.2) камайишга олиб келди.

3. *Ўртача иш кун давомийлигининг ўзгариши.* Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида ўртача иш кунининг давомийлиги 0,5 одам-соатга кўпайган. Бу иш вақти фондини 5372 одам-соатга (+0.5х3.45х316) кўпайишига олиб келди.

Текшириш: Иш вақти фонди бўйича фарқ:

+ 3595.2 + 5372 - 1904 = + 7063.2 одам-соат.

Иш вақти фондининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар занжирли боғланиш усулида қўйидагича аниқланади:

**Иш вақти фондининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни занжирли
боғланиш усулида аниқлаш**

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи (- 1)	Занжирли алмаштиришлар		
				I	II	III
Сотувчиларнинг ўртача йиллик сони, нафар	33	34	+ 1	34	34	34
Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунлари	321	316	- 5	321	316	316
Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача иш кунлари давомийлиги, соат	11.2	11.7	0.5	11.2	11.2	11.7
Жами иш вақти фонди, одам-соатлар	118641.6	125704.8	+7063.2	122236.8	190332.8	125704.8

Жадвалда қайд этилганидек, таҳлил қилинаётган корхонада иш вақти фондининг умумий ҳажми +7063.2 одам - соатга кўпайган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. Сотувчилар сонининг 1 нафарга кўпайиши иш вақти фондини 3595,2 киши-соатга кўпайишига олиб келди:

$$122236.8 - 118641.6 = 3595,2 \text{ киши-соат.}$$

2. Сотувчилар томонидан ишланган ўртача йиллик иш кунлари 5 кунга камайганлиги иш вақти фонди 1904 киши - соатга камайишига олиб келди:

$$120332.8 - 122236.8 = -1904 \text{ киши соат.}$$

3. Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача иш кунлари давомийлигининг 0,5 соатга кўпайиши иш вақти фонди 5372 одам - соатга кўпайишига олиб келди:

$$125704.8 - 120332.8 = +5372 \text{ киши-соат.}$$

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг $+3595.2 + 5372 - 1904 = +7063.2$ киши-соат.

Таҳлил натижаси шунни кўратдики, савдо корхонасида иш вақти фондидан самарали фойдаланиш даражасига фақат ўртача иш кунлигини пасайиши салбий, таъсир кўрсатган қолган омиллар эса ижобий таъсир кўрсатган. Бу ўзгаришлар, ўз навбатида, товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига ҳам таъсир кўрсатади.

2. 5. Товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи меҳнат омиллари таҳлили

Товар айланиш ҳажмининг ўзгаришига қатор омиллар, чунончи, сотувчилар сонининг ўзгариши, ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши, ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши ва ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши таъсир кўрсатади. Улар қуйидагича аниқланади:

1. *Сотувчилар сонининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача йиллик иш кунларига, ўртача иш кунининг давомийлигига ва ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

2. *Ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши.* Бу омил таъсирини аниқлаш учун ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига, режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига ва ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

3. *Ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши.* Бу омил таъсирини аниқлаш учун ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига, ўртача йиллик иш кунларига ва режадаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

4. *Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши.* Бу омил таъсирини аниқлаш учун ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига, ўртача йиллик иш кунларига ва ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

Таҳлил жараёнида юқорида қайд қилинган омилларнинг товар айланиши ҳажми ўзгаришига таъсирини ҳамда корхона бўйича меҳнат унумдорлиги ва бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш учун 21-жадвалдаги шакл қўлланилади. Бунда таҳлилнинг фарқни топиш, занжирли боғланиш ва фоизли сонлар бўйича фарқни топиш усулларидадан фойдаланилади.

21-жадвал

Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, +, -	Режанинг бажарилиши, %
1. Товар айланиши ҳажми, м.с.	132400	121824	10576	92,01
2. Савдо ходимларининг ўртача сони, нафар	41	40	- 1	97.56
3. Сотувчиларнинг ўртача сони, нафар	33	34	- 1	103.03
4. Сотувчиларнинг савдо ходимлари орасидаги улуши, %	80,487	85,0	+ 4,513	x

5. Сотувчилар томонидан ишланган жами киши-кунлар	10593	10744	+151	101,42
6. Битта сотувчига бир йилда тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунлари	321	316	- 5	98,4
7. Сотувчилар томонидан ишланган жами киши-соатлар	118641.6	125704.8	+7063.2	105,95
8. Ўртача иш кунининг давомийлиги, соат	11.2	11.7	+0.5	104,3
9. Битта савдо ходимида тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми, сўм	3229268.3	3045600	-183668.3	94,3
10. Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми, сўм	4012121.2	3583058.8	- 429062.4	89,3
11. Ўртача бир иш кунига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми, сўм	12498819.9	11338793.7	-1160026,2	90,7
12. Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми, сўм	1115,9	969,1	-146,8	86,8

Жадвалдаги маълумотлардан кўришиб турибдики, товар айланиши ҳажми режадагига нисбатан 10576 минг сўмга бажарилмаган ёки 8% ни ташкил этган. Бунга меҳнат омиллари қуйидагича таъсир кўрсатган:

1. Сотувчилар сони режадагига нисбатан бир нафарга камайиши товар айланиши ҳажмининг 4011.8 минг сўмга кўпайишига олиб келди:

$$+ 1 \times 321 \times 11,2 \times 1115,9 = + 4011.8 \text{ минг сўм}$$

2. Корхонада ҳар бир сотувчи режадагига нисбатан 5 кун кам ишлаган. Бу, товар айланиши ҳажми 2124.6 минг сўмга камайишига сабаб бўлди:

$$- 5 \times 34 \times 11,2 \times 1115,9 = - 2124.6 \text{ минг сўм}$$

3. Таҳлил қилинаётган корхонада ўртача иш кунининг давомийлиги режадагига нисбатан 0,5 соатга ошган. Бу, товар айланиши ҳажмининг 5894,6 минг сўмга кўпайишига олиб келди:

$$+ 0,5 \times 34 \times 316 \times 1115,9 = + 5994,6 \text{ минг сўм.}$$

4. Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми режадагига нисбатан 146,8 минг сўмга камайган. Яъни меҳнат унумдорлиги даражаси пасайиши ҳисобига товар айланиши ҳажми 18453,4 минг сўмликка камайган:

$$- 146.8 \times 34 \times 316 \times 11,7 = - 18453,4 \text{ минг сўм.}$$

Ҳисобнинг тўғрилигини текшириш:

$$- 2124,6 - 18453 + 4011,8 + 5994,6 = - 10576 \text{ минг сўм.}$$

Таҳлил натижаларини умумлаштириш учун 22-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади:

22-жадвал

Таҳлил натижаларини умумлаштириш

Товар айланиш ҳажми, м.с.		Фарқи +, -	Таъсир кўрсатувчи омиллар			
режа бўйича	ҳақиқатда		сотувчилар сонининг ўзгариши, нафар	ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши	ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши, соат	ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши
132400	121824	-10576	+4011,8	- 2124,6	+5994,6	- 18453,4

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, товарларнинг айланиш ҳажмини кўпайтириш учун таҳлил қилинаётган савдо корхонасини сотувчилар билан тўлиқ таъминлаш, ўртача иш кунларини режада кўзда тутилган даражага етказиш ва бир соатга тўғри келадиган товарларнинг айланиш ҳажмини ошириш лозим.

23-жадвал

Товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни занжирли боғланиш усулида аниқлаш

Боғланишлар ----- Кўрсаткичлар	I боғланиш	II боғланиш	III боғланиш	IV боғланиш	V боғланиш
1. Ўртача сотувчилар сони, нафар	33	34	34	34	34
2. Ўртача йиллик иш кунлари, кун	321	321	316	316	316
3. Ўртача иш кунининг давомийлиги, соат	11,2	11,2	11,2	11,7	11,7
4. Ўртача бир					

соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми, сўм	1115,9	1115.9	1115.9	1115.9	969,1
5. Товар айланиш ҳажми, м.с.	132400	136404	134279	140279	121824

Товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар қуйидагича ҳисобланади:

1. Сотувчилар сонининг ўзгариши:
 $13404 - 132400 = + 4004$ минг сўм.
 2. Ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши:
 $134279 - 136404 = - 2125$ минг сўм.
 3. Ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши:
 $140223 - 134279 = + 5994$ минг сўм.
 4. Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши:
 $121824 - 140273 = -18449$ минг сўм.
- Текшириш: $- 2125 - 18449 + 4004 + 5994 = - 10576$ минг сўм.

24-жадвал

Товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи меҳнат омилларини фоизли сонлар бўйича фарқни топиш усулида аниқлаш

Кўрсаткичлар	Режанин нинг бажарилиши, %	Олдинги фоиздан фарқ, +, -	Таъсир кўрсатувчи омиллар ҳисобланган, минг сўм	Таъсир кўрсатувчи омиллар
1. Сотувчиларнинг ўртача сони	103	+ 3,02	$\frac{+ 3.0 \times 132400}{100} = +3972$	Сотувчилар сонининг ўзгариши
2. Сотувчилар томонидан ишланган жами киши-кунлар	101.42	+1,58	$\frac{- 1.58 \times 132400}{100} = -20.91$	Иш кунларининг ўзгариши
3. Сотувчилар томонидан ишланган жами киши-соатлар	105,95	+ 4,53	$\frac{+ 4.53 \times 132400}{100} = +5997$	Ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши
4. Товар айланиши ҳажми	92,01	-13,94	$\frac{- 13.94 \times 132400}{100} = - 18456$	Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши

Таҳлилнинг кейинги босқичида меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши ва унинг ўзгариш сабаблари аниқланиши зарур. Меҳнат унумдорлиги вақт бирлиги ичида сотилган товарлар ҳажми билан белгиланади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши халқ хўжалигида алоҳида аҳамият касб этади: муомала доирасида бўлган товар захираларининг айланиш вақти қисқартиришига, муомала харажатлари камайишига, рентабеллик даражаси ошишига ва пировард натижада корхонининг самарадорлик даражаси юксалишига олиб келади.

Савдода меҳнат унумдорлигининг миқдор ўлчови маълум даврда бир ходим ҳисобига тўғри келадиган товар айланиши ҳисобланади ва бир сотувчи ҳисобига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми билан белгиланади. Бир ходимга тўғри келадиган товар айланиши дўконнинг товар айланишини ундаги ходимлар сонига ҳамда сотувчилар сонига бўлиш йўллари билан аниқланади.

21-жадвалда қайд этилгандек, ҳисобот даврида бир ходим ҳисобига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги режадагига нисбатан 1836683 сўмга кам бўлган ёки режа 94,3% бажарилган. Бир сотувчи ҳисобига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги эса, режадагидан 4290624 сўмга кам ёки 89,3% бажарилган.

Таҳлил жараёнида ўртача бир савдо ходими ва ўртача бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир кўрсатганлиги аниқланиши зарур.

Умуман олганда, меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига иккита омил таъсир кўрсатади. Биринчи омил сотувчилар сонининг савдо ходимлари ўртасидаги улуши ўзгариши бўлса, иккинчиси - бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлигининг ўзгаришидир.

Биринчи омил таъсирини аниқлаш учун сотувчиларнинг савдо ходимлари ўртасидаги улуши бўйича фарқини режадаги бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлигига кўпайтириб, ҳосилани 100 га бўлиш йўли билан топилади:

$$\frac{4.513 \times 4012121.2}{100} = +181067.02 \text{ сўм}$$

Демак, савдо ходимлари ўртасида сотувчилар сонининг тутган ўрни режадагига нисбатан ошиши натижасида меҳнат унумдорлиги 181067.02 сўмга кўпаяди.

Иккинчи омил таъсирини аниқлаш учун бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги бўйича фарқини ҳақиқатдаги сотувчилар сонининг савдо ходимлари ўртасида тутган улушига кўпайтириб, кўпайтмани 100 га бўлиш йўли билан топилади:

$$- \frac{429062.4 \times 85.0}{100} = -364702.0 \text{ сўм}$$

Текшириш: +181067-364702= -183668 сўм.

Демак, бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги режадагига нисбатан камайиши корхона бўйича меҳнат унумдорлиги 364702 сўмга камайишига олиб келган.

Меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни 25-жадвалдан фойдаланиб, занжирли боғланиш усулида ҳам аниқлашимиз мумкин.

25-жадвал

Савдо корхонаси бўйича меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлили

Бир савдо ходимида тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги, сўм					
Режа бўйича сотувчиларнинг улуши ва меҳнат унумдорлиги, сўм	Ҳисобот йилидаги сотувчиларнинг улуши ва режа бўйича бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги, сўм	Сотувчиларнинг ҳисобот йилидаги улуши ва бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги, сўм	Режага нисбатан фарқи		
			Шу жумладан, ўзгариш		
			ҳаммаси	сотувчиларнинг улуши ҳисобига	бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги ҳисобига
$\frac{80.487 \times 4012121.2}{100} = 3229268.3$	$\frac{85 \times 4012121.2}{100} = 3410030$	$\frac{85 \times 3583058.8}{100} = 3045600$	-183668.3	+180761.7	-364430

Таҳлилнинг иккинчи босқичида бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажмининг ўзгариши сабаблари таҳлил қилинади. Бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши куйидаги омилларга боғлиқ:

- ўртача йиллик иш кунларининг ўзгаришига;
- ўртача иш куни давомийлигининг ўзгаришига;
- ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига.

Юқорида қайд қилинган омилларнинг бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми ўзгаришига таъсирини занжирли боғланиш усулида аниқлаш учун 26-жадвалдан фойдаланамиз.

26-жадвал

Бир сотувчига бир йилда тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлили

Ҳисобла р	Таъсир кўрсатувчи омиллар			Умумий кўрсат-кич	Олдинги ҳисобдан фарқ, сўм	Фарқ сабаб-лари
	ўртача йиллик иш кунлари	ўртача иш кунининг давомийлиги соат	бир соатга тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми, сўм	бир сотувчига бир йилда тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми, сўм		
I ҳисоб	321	11,2	1115.9	4012121.2	-	Иш кунларининг камайиши, иш кун давомийлигининг ошиши, бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг камайиши
II ҳисоб	316	11,2	1115.9	3949393.2	-62728	
III ҳисоб	316	11,7	1115.9	4125705.4	+176312.2	
IV ҳисоб	316	11,7	969.1	3583058.8	-542646.6	

Умумий фарқ: $3583058.4 - 4012121.2 = -429062.4$ сўм.

1. Ўртача йиллик иш кунларининг ўзгариши ҳисобига:

$3949393.2 - 4012121.2 = -62728$ сўм.

2. Иш кун давомийлигининг ўзгариши ҳисобига:

$4125705.4 - 3949393.2 = +176312.2$ сўм.

3. Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши ҳисобига:

$3583058.8 - 4125705.4 = -542646.6$ сўм.

Текшириш: $-62728 - 542646.6 + 176312.2 = -429062.4$ сўм.

Савдо корхоналарида кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, улардан тўғри фойдаланиш харидорларга хизмат кўрсатиш сифатини, меҳнат унумдорлигини оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Иқтисодиёт йўналишидаги илмий-тадқиқот институтлар ва йирик олимларимиз ҳисобига кўра, меҳнат унумдорлигини савдо ходимларининг иш шароитларини яхшилаш эвазига 2–4, совутиш ва иситиш тизимларини такомиллаштириш ҳисобига 5–10 ва хоналарни, иш жойларни ёритиш тизимларини тўғри йўлга қўйиш эвазига 10–15% ошириш мумкин. Озиқ-овқат дўконларига қадоқланган товарлар ташиб келтиришни 1% кўпайтириш эса республикамиз бўйича сарфланадиган иш кунини 40 минг одам - кунига камайтириш имконини беради.

Юқорида кўрсатилган ҳамма омиллар таҳлил жараёнида чуқур ўрганилиши ва аниқланиши лозим.

Товар айланиши режаси бажарилишига ташкилий ва техникавий омиллар таъсирининг таҳлили (дўконлар иш тартиби таҳлили)

Товар айланиши режасининг бажарилиши қатор ташкилий ва техникавий омилларга боғлиқ. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Савдо тармоқ (шоҳобчаларини) ривожлантириш режаси бажарилиши, уларнинг ихтисослашиши, тўғри жойлашиши ва ишлатилиши таҳлили.

2. Савдонинг илғор шакллари ривожлантириш.

3. Савдо корхоналарининг қоидага мувофиқ иш юритиш тартиби.

Савдо корхоналарида савдо тармоқларини ривожлантириш, кўчма савдо ва ташиб юриб сотиладиган товарлар доирасини кенгайтириш режаси белгиланади. Шунинг учун таҳлил жараёнида юқорида қайд этилган кўрсаткичлар режасининг бажарилишини аниқлаш зарур. Агар режа бажарилмаса, у вақтда бунинг оқибатида товар айланиш ҳажмининг, ялпи даромад ва фойда суммасининг камайишини таҳлил орқали аниқлаш лозим.

Товар айланиши ҳажмининг ўсиши ва аҳолига хизмат кўрсатишнинг яхшиланиши савдо тармоқлари тўғри жойлаштирилишига боғлиқ. Шу боис таҳлил жараёнида савдо тармоқлари жойлашиши аҳоли учун қулайми ёки йўқми - бу чуқурроқ ўрганилиши; шунингдек, аҳоли пунктларининг жойлашиши ва аҳоли зичлигини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир иқтисодий районда, шаҳарда савдонинг илғор шакллари, савдо тармоқларининг жойлашиши, фаолияти самарадорлиги аниқланиши лозим.

Савдо корхоналари фаолияти самарадорлиги таққослаш йўли билан аниқланади. Бунда илғор иш усули бўйича ишлаётган савдо корхоналари бундай усулга ўтмаган савдо корхоналари билан таққосланади, иш самарадорлиги ҳамда товар айланиши ҳажмига ижобий ва салбий таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланади.

Савдо майдонлари саҳни, товар захиралари сақланадиган жойлардан унумли фойдаланиш савдо корхоналари иш усулига боғлиқ. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда иш сменаси, овқатланиш вақти, дам олиш кунлари ҳамда айрим иш соатларида харидорлар кўпайишини ҳисобга олган ҳолда корхоналарнинг 1.5–2 сменада ишлаши мақсадга мувофиқлигини

эътиборга олиш лозим. Бундан ташқари, савдо корхоналарида иш жойи сони, иш кунлари, сменаси, савдо майдони ҳамда бир иш жойига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми режаларининг бажарилиши аниқланиши керак.

Маълумки, кейинги пайтларда кўпгина савдо корхоналарида ўз-ўзига хизмат кўрсатиш жорий этилди ва бу жараён такомиллаштирилмоқда. Натижада савдо корхоналарининг моддий-техника базасидан фойдаланиш самарадорлиги сифат кўрсаткичига айланмоқда. Шу сабабли бир соатда 1м^2 савдо майдонига, бир иш жойига тўғри келадиган товарлар айланиши ҳажми ўрганилади.

Савдо корхоналарининг иш тартибини таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади: савдо майдони, сотувчиларнинг иш жойи, бир йилда бир сотувчига тўғри келадиган ўртача иш кунлари, ўртача иш кунининг давомийлиги ва бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми. Бу кўрсаткичларнинг ўзгариши товар айланиши ҳажми ўзгаришига таъсир кўрсатади.

Товар айланиши ҳажми ўзгаришига юқорида қайд қилинган омиллар таъсирини аниқлашнинг асосий усулларида бири фарқни топиш усулидир. Товар айланиши ҳажми ўзгаришига тегишли омиллар таъсири ушбу усулда қуйидагича аниқланади:

1. *Савдо майдонининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун савдо майдони бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача йиллик иш кунларига, ўртача иш кунининг давомийлигига ва ўртача бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

2. *Ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши.* Буни аниқлаш учун ўртача иш куни давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, режадаги ўртача йиллик иш кунларига ва ўртача бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

3. *Ўртача йиллик иш кунларининг ўзгаришини* аниқлаш учун ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, ўртача иш кунининг давомийлигига ва режадаги ўртача бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

4. *Ўртача бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, ўртача иш кунининг давомийлигига ва ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади. Савдо корхонасининг фаолиятини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални тузамиз:

Дўконларнинг иш тартиби таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Режанинг бажарилиши, %
1. Чакана савдо товар айланиши, минг сўм	132400	121824	-10576	92.0
2. Савдо майдони, м ²	1215	1265	50	100.5
3. Ўртача иш кунининг давомийлиги (соат)	11.2	11.7	0.5	104.3
4. Бир йилда 1 та сотувчига тўғри келадиган ўртача иш куни	321	316	- 5	98.4
5. Бир соатда 1м ² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми, сўм	30.310	26.047	- 4.263	85.9

Бир соатда м² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми қуйидагича аниқланади:

$$\text{Режа бўйича: } \frac{132400}{1215 \times 11.2 \times 321} = 30.310 \text{ сўм}$$

$$\text{Ҳақиқатда: } \frac{121824}{1265 \times 11.7 \times 316} = 26.047 \text{ сўм}$$

Жадвал кўрсаткичларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган савдо корхонасининг савдо майдони 50 м² га ва ўртача иш кунининг давомийлиги 0,5 соатга кўпайган. Лекин битта сотувчига тўғри келадиган ўртача иш куни режадагига нисбатан 5 кунга ва бир соатга 1 м² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши 4,263 сўмга камайган. Бу эса, товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Таҳлилда юқорида қайд этилган кўрсаткичларни чуқурроқ ўрганиб, товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига ижобий ҳамда салбий таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш керак.

Бунинг учун «Иқтисодий таҳлил» фанининг асосий усулларида бири-занжирли боғланиш усулидан фойдаланамиз. Бунда биринчи боғланиш режа кўрсаткичлари бўлиб, улар кейинги боғланишларда ҳақиқатдаги кўрсаткичлар билан биттадан кетма-кет алмаштирилиб борилади.

Савдо корхонаси иш усулини савдо майдони ўрнига сотувчиларнинг ўртача сонини ҳамда иш жойи сонини (ўз-ўзига хизмат қилувчи дўконларда шартли иш жойи) қўшиб ҳам таҳлил қилиш мумкин. Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида товар айланиши режасининг бажарилишига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз:

**Чакана савдода товар айланиши режасининг бажарилишига таъсир
кўрсатувчи омилларни ҳар хил шароитда аниқлаш**

Кўрсаткичлар	Савдо майдони, м ²	Ўртача иш кунининг давомийлиги, соат	Бир йилда 1 сотувчига тўғри келадиган иш куни	Бир соатда 1м ² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши, сўм	Чакана савдо товар айланиши, минг сўм
Боғланишлар					
I	1215	11.2	321	30,310	132400
II	1265	11.2	321	30,310	137847
III	1265	11.7	321	30,310	144001
IV	1265	11.7	316	30,310	141758
V	1265	11.7	316	26,047	121824

Товар айланиши ҳажми режадагига нисбатан 10576 минг сўмга (132400-121824) бажарилмаган. Бунга қуйидаги омиллар салбий таъсир кўрсатган:

1. *Савдо майдонининг ўзгариши.* Савдо майдонининг режага нисбатан 50 м² кўпайиши товар айланиши ҳажми 5447 минг сўмга (137847-132400) кўпайишига олиб келди.

2. *Ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши.* Ўртача иш куни давомийлигининг режага нисбатан 0,5 соатга кўпайиши ҳисобига товар айланиши ҳажми 6154 минг сўмга (144001-137847) кўпайди.

3. *Бир йилда битта сотувчига тўғри келадиган ўртача иш кунининг ўзгариши.* Бир йилда ўртача бир сотувчига тўғри келадиган иш куни режадагига нисбатан 5 кунга камайган, бунинг ҳисобига товар айланиши ҳажми -2243 минг сўмга (141758-144001) озайган.

4. *Бир соатда 1 м² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмининг ўзгариши.* Бир соатда 1м² майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми режадагига нисбатан 4,263 сўмга камайиши умумий товар айланиши ҳажми 19934 минг сўмга (121824-141758) камайишига олиб келди.

Текшириш: (-2243 -19934+5447+6154=-10576 минг сўм.

Шундай қилиб, савдо майдони 50м² га, ўртача иш куни давомийлиги 0,5 соатга ортиши ҳисобига товар айланиши ҳажми 11601 минг сўмга кўпайди. Бир йилда ўртача бир сотувчига тўғри келадиган иш кунларининг камайиши ҳамда меҳнат унумдорлигининг режадагига нисбатан камайиши ҳисобига эса товар айланиши ҳажми 22177 минг сўмга камайди.

Демак, таҳлил қилинаётган савдо корхонасида товар айланиши ҳажмини кўпайтириш учун ўртача бир сотувчига бир йилда тўғри келадиган иш кунларини ҳамда меҳнат унумдорлигини ошириш керак.

Юқорида ҳисобланган омилларни иккинчи усул – фарқни топиш усули билан ҳам аниқлаш мумкин:

1. Савдо майдонининг ўзгариши:
 $+50 \times 11.2 \times 321 \times 30.31 = +5448$ минг сўм.
 2. Ўртача иш куни давомийлигининг ўзгариши:
 $+0.5 \times 1265 \times 321 \times 30.31 = +6154$ минг сўм.
 3. Ўртача иш кунининг ўзгариши:
 $-5 \times 11.7 \times 1265 \times 30.31 = -2243$ минг сўм.
 4. Бир соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажминининг ўзгариши:
 $-4263 \times 1265 \times 11.7 \times 316 = -19935$ минг сўм.
- Текшириш: $-2243 - 19935 + 5448 + 6154 = -10576$ минг сўм.

2. 7. Асосий фондлар ҳолати, таркибий тузилиши ва улардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси таҳлили

Савдо корхоналари ўз хўжалик фаолиятларини амалга оширишлари учун етарли миқдорда асосий фондларга эга бўлишлари зарур. Бундай фондларга бинолар, иншоотлар, омборхоналар, машиналар, жиҳозлар, транспорт воситалари ва ҳ.к.лар киради.

Асосий воситаларга қиймати Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган, шунингдек, қийматидан катъи назар бир йилдан ортиқ хизмат киладиган асбоб-уқуналар киради.

Товар айланиши режасининг бажарилиши кўп жиҳатдан савдо корхоналари асосий воситалар билан қай даражада таъминланганлигига, бундай воситаларнинг техник ҳолатига ва улардан самарали фойдаланилишига боғлиқ.

Шу боис кейинги йилларда янги савдо корхоналарининг омборхоналарини куриш ҳамда бундай корхоналарни юқори сифатли ҳисоблаш машиналари, жиҳозлар, кўтарма транспорт асбоб-уқуналари билан таъминлашга ҳам эътибор берилмоқда.

Асосий фондлар омилининг таҳлили бундай фондлар ҳолатига ва тузилишига умумий баҳо беришдан бошланади. Таҳлил учун керакли маълумотлар йиллик бухгалтерия ҳисоботининг «Асосий ва амортизация фондларининг мавжудлиги ва ҳаракати ҳақидаги ҳисобот» дан олинади.

Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида асосий фондларнинг таркиби ва тузилиши қуйидагича:

Асосий фондлар таркиби ва тузилишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариш	
	суммаси, минг сўм	улуши, %	суммаси, минг сўм	улуши, %	суммаси, минг сўм	улуши, %
Асосий ишлаб чиқариш фондлари	9192	100	9201	100	9	-
Шу жумладан:						
1. Бино ва иншоотлар	6912	75,2	6983	75,9	71	0,9
2. Асбоб ва ускуналар	1351	14,7	1371	14,9	20	0,2
3. Транспорт воситалари	83,0	0,9	92	1,0	9	0,1
4. Бошқа асосий фондлар	8467	9,21	755	8,2	- 91	1,0

Жадвалдаги кўрсаткичлардан маълум бўлаяптики, жами асосий фондларнинг қиймати йил охирига келиб, 9 минг сўмга кўпайди, шу жумладан, асосий фондларнинг актив қисми бўлган асбоб-ускуна ва жиҳозлар қиймати 20 минг сўмга, транспорт воситалари қиймати 9 минг сўмга ошди. Бу эса, асосий фондларнинг умумий ҳолати яхшиланганлигидан далолат беради, чунки фондларнинг актив қисми кўпайиши товар айланиши режаси бажарилишига бевосита таъсир кўрсатади.

Демак, асосий фондларнинг актив қисми, одатда, пассив қисмидан тезроқ ўстирилиши керак, лекин баъзан бунинг акси бўлиши, пассив қисм актив қисмдан тезроқ ўсиши ҳам мумкин. Масалан, янги савдо корхоналари, савдо комплекслари ва ярмаркалар қуриш ҳисобига фондларнинг пассив қисми ошишини салбий ҳолат деб бўлмайди. Шундай экан, асосий фондлар ҳолати ва тузилиши таҳлил қилинаётганда субъектнинг ривожланиш истикболини ҳам ҳисобга олиш керак.

Асосий фондлар тузилишини илмий муассасаларнинг тавсиялари, шу йўналишдаги илғор корхоналарнинг тажрибалари асосида такомиллаштириб бориш лозим. Асосий фондлардан муттасил фойдаланилади. Шу сабабли уларнинг бир қисми эскиради, ишдан чиқади, бошқалари эса фойдаланишга киритилади. Бинобарин, асосий фондларнинг техник ҳолати қисман бўлса ҳам товар айланиши режаси бажарилишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, асосий фондларнинг *техник ҳолати қуйидаги 3 та кўрсаткич билан белгиланади:*

1. *Асосий фондларнинг янгиланиш коэффициенти.* Буни аниқлаш учун янги ишга киритилган асосий фондлар суммаси асосий фондларнинг йил охирига бўлган бошланғич қийматига бўлинади.

2. *Асосий фондларнинг эскириш коэффициенти.* Буни ҳисоблаш учун асосий фондларнинг йил боши ва охиридаги эскириш суммаси йил боши ва йил охиридаги бошланғич қийматига бўлинади.

3. *Асосий фондларнинг хўжаликдан чиқиб кетиш коэффициенти.* Буни аниқлаш учун хўжаликдан чиқиб кетган асосий фондлар суммаси асосий фондларнинг йил бошидаги бошланғич қийматига тақсимланади.

4. Асосий фондларнинг қолдиқ қийматини аниқлаш учун, асосий фондларнинг бошланғич қийматидан асосий фондларнинг эскириш суммаси айириб ташланади.

Асосий фондлар, ижарага олинган фондларни ҳисобга олмаганда барча фондларнинг ўртача 18-20% ини ташкил этади. Савдонинг моддий - техника базаси узлуксиз кенгайиб бормоқда, бунга товар айланиши ҳажмини кўпайтириш ва савдо хизмати кўрсатишни янада яхшилаш вазифалари сабаб бўлмоқда.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг энг муҳим кўрсаткичлари – фондлар келтирган фойда (фонд самараси) ва фонд сиғимидир. Улар асосан фондларининг 1 сўми ҳисобига қанча товар айланиши ва фойда тўғри келишини билдиради.

Асосий фондлар самарадорлиги даражасининг ўсиши катта иқтисодий фойда келтиради, чунки қўшимча капитал маблағ сарфламасдан туриб мавжуд асосий фондлар ҳисобидан кўпроқ товарлар сотишни тақозо этади.

Фонд самараси кўрсаткичини аниқлаш учун товар айланиши ҳажми асосий фондларнинг (ижарага олинганларини ҳам қўшиб ҳисобланганда) ўртача йиллик қийматига бўлинади.

Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз:

30-жадвал

Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳақиқатда	Ўтган йилга нисбатан фарқи	
			мутлақ суммада	% ҳисобида
1. Чакана савдода товар айланиши, минг сўм	126653	121824	- 4829	3,8
2. Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	9192	9201	+ 9	0,09
3. Фондларнинг самарадорлик даражаси, сўм 1 сатр: 2 сатр	13,7786	13,2402	- 0,5384	4,0

Жадвалдан кўриниб турибдики, ҳисобот даврида асосий фондлардан фойдаланиш ўтган йилдагига нисбатан 0.538% сўмга камайган. Лекин асосий фондлар қийматининг ортиши ҳисобига товар айланиши ҳажми 124 минг сўмга кўпайган (+9х13,7786), олинadиган самаранинг камайиши эвазига товар айланиши ҳажми 4953 минг сўмга камайган (- 0,538х9201). Шундай қилиб, бу икки омилнинг таъсири 4829 минг сўмни (+124-4953) ташкил этди. Бу сумма товар айланиши ҳажмида бўлган фарққа тўғри келади.

Бундан ташқари, таҳлил жараёнида савдо корхоналарининг асосий фондларида энг кўп улушни импорт ускуналари ва савдо бинолари эгаллайди. Шу боис асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларидан яна бири ҳар 1 м² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ва фойда ҳисобланади. Таҳлилда юқоридаги жадвалдан фойдаланиш мумкин. Бунда фақат фондларнинг ўртача йиллик қиймати ўрнига савдо майдони кўрсаткичи олинади.

Таҳлил жараёнида асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш имкониятлари ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари қидириб топилиши зарур. Бундай имкониятлар савдо майдонларидан фойдаланиб, дўконларнинг иш сменасини, техника билан жиҳозланиш даражасини ошириш, савдо корхоналарини йириклаштириш, хизмат кўрсатишнинг илғор усулларини қўллаш ва ҳоказолардан иборат.

Қисқача хулосалар

Аҳолини хилма-хил товарларга бўлган талабини муттасил қондириб борида товар айланиш режасининг узлуксиз бажарилиши муҳим аҳамиятга эга. Савдо корхоналарида товар айланишини таҳлил қилиш жараёнида товар айланиши режасининг умумий ҳажми товар гуруҳлари бўйича ҳамда ой ва чораклар бўйича қандай бажарилганлиги ўрганилиши лозим. Товар айланишини таҳлил қилишдан мақсад агар товар айланиши ҳажмида ўзгаришлар бўлса, бу ўзгаришлардаги таъсир этувчи омилларни батафсил ўрганилиши лозим.

Савдо корхоналарининг асосий кўрсаткичи товар айланиш ҳажми ҳисобланади. Уни бажариш барча турдаги воситалардан, савдо майдонларидан, савдо ходимлари ва ишвақти фондидан умумий фойдаланиш ва иш унумдорлиги ҳамда товар заҳиралари билан таъминланганлик даражаси билан белгиланади.

Таҳлил жараёнида юқорида қайд қилинган кўрсаткичлар товар айланиши ҳажми ўзгаришига ижобий ҳамда салбий таъсир кўрсатганлигини ҳисоблаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил натижаларига кўра, товар айланиши ҳажмини кўпайтириш учун мавжуд имкониятларни аниқлаб бериш мақсадга мувофиқдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Товар айланиш режасининг бажарилиши халқ хўжалигида қандай аҳамиятга эга?
2. Таҳлилнинг вазифалари нималардан иборат?
3. Товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар гуруҳи таъсир этади?
4. Товар айланишининг умумий ҳажми, товар гуруҳлари ва ассортименти бўйича бажарилиши қай тарзда таҳлил қилинади?
5. Товар заҳиралари ҳолати таҳлили қай тарзда ўтказилади?
6. Товар заҳиралари айланишини таҳлил қилишда нималарга эътибор берилади?
7. Савдо корхоналари савдо ходимлари билан таъминланишининг таҳлили нималарни кўзда тутди?
8. Иш вақти фондидан фойдаланиш ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилишда нималарга эътибор берилади?
9. Товар айланиши ҳажми ўзгаришига таъсир этувчи меҳнат омиллари таҳлилида-чи?
10. Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари таҳлили нималарни кўзда тутди?
11. Меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига қандай омиллар, таъсир этади?
12. Товар айланиши ҳажмининг ташкилий ва техникавий омилларга боғлиқлиги қай тартибда таҳлил қилинади?
13. Дўконларнинг иш тартиби-чи?
14. Асосий фондларнинг техник ҳолати таҳлилидан мақсад нима?
15. Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси таҳлилида нималарга таянилади?

Асосий адабиётлар

1. Баканов М.И. «Экономический анализ в торговле». –М., «Финансы и статистика», 2007.
2. Ергешев Е.Е. «Иқтисодий ва молиявий таҳлил». Дарслик. –Т., «Молия» 2005.
3. Кравченко Л.И. «Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания». –Минск «Высшая школа», 2006.
4. Прўкин Б.В. «Экономический анализ предприятия». Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006.
5. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности». Учебник. –М.: ИНФРА-М, 2005.
6. Савицкая Г.В. «Анализ эффективности и рисков предпринимательской деятельности М.: ИНФРА-М, 2008.
7. Зонова А.Ф. Бухгалтерский учет и анализ. Комплексный подход к принятию управленческих решений. М.: ЭКСМО 2009.
8. Просветов Г.И. Экономический анализ М.: Альфа-Пресс. 2008.
9. Чуев И.М. Комплексный Экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебник. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков» К, 2010.

III БОБ. МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ

3. 1. Чакана савдода муомала харажатларини камайтиришнинг моҳияти, аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари

Товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиб беришгача бўлган жараён билан боғлиқ харажатлар муомала харажатларини ташкил этади. Уларга юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар, меҳнат ҳақи харажатлари, ижтимоий суғурта, мажбурий мол-мулк суғуртаси, асосий фондларнинг амортизацияси, санитария кийимлари, сочиқ, дастурхон, арзон баҳо ва тез эскирувчи буюмларнинг эскириши, ошхона идишлари ва овқатланиш анжомлари учун харажатлар, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун сарфланадиган газ ва электр қуввати, товарларни сақлаш, қайта ишлаш, саралаш ва жойлаштириш, реклама, иморатларни сақлаш, таъмирлаш ва ижара харажатлари, товарларни сотиш жараёнида меъёр чегарасидаги нобудгарчиликлар, идиш харажатлари ва бошқа харажатлар, шунингдек, маъмурий - бошқарув ходимларига тўланадиган меҳнат ҳақи харажатлари.

Чакана савдода муомала харажатлари аҳолига юқори даражада маданий хизмат кўрсатиб, уларнинг кун сайин ўсиб бораётган эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш учун товарларни истеъмолчиларга етказиб беришга оид ижтимоий зарур харажатлардан ташкил топади. Харажатларнинг асосий қисмини меҳнатга ҳақ тўлаш ва меҳнат муҳофазаси, ижтимоий суғурта ва савдо соҳаси бўйича кадрларни тайёрлаш харажатлари эгаллайди. Муомала харажатларини камайтириш мақсадида фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш ва ишга солиш учун кураш олиб бориш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Савдо корхоналарида меҳнатни механизациялаш, хусусан, товарларни қадоқлаш воситалари билан жиҳозланиш, шунингдек, муомала харажатлари миқдорини харидорларга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш баробарида камайтириш талаб этилади.

Муомала харажатларини камайтиришнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти шундан иборатки, бунда харажатлар даражаси пасайиши ҳисобига савдо корхонасининг фойда миқдори, рентабеллик даражаси ҳамда иқтисодий рағбатлантириш фондларига ажратмалар кўпайиб боради.

Муомала харажатлари иқтисодий таркиби, мазмуни ва харажатлар йўналишига кўра, бир қанча белгилари бўйича таснифланади.

Биринчи гуруҳга кирадиган харажатлар товарларни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлардир. Улар транспорт харажатлари, иш ҳақи амортизацияси, санитария қисмларининг эскириши ва арзон баҳо, тез эскирувчан буюмлар, электр энергия ва ёқилғи харажатлари, товарларни сақлаш, реклама, меъёр чегарасидаги нобудгарчиликлар, идиш харажатлари, мулкларнинг мажбурий суғуртаси, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги, махсус идишларнинг эскириши, касса хўжалигини юритиш, бир маротаба ишлатиладиган буюмлар харажати, бозорни ўрганиш ва бошқа харажатларни ўз ичига олади.

Иккинчи гуруҳга маъмурий ва бошқарув билан боғлиқ бўлган харажатлар—маъмурий ва бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи, ижтимоий суғурта, транспортларни ижарага олиш, иморатларни ижарага олиш, маъмурий ва бошқарув биноларини асраш, таъмирлаш ва амортизация ҳисоблаш, юқори ташкилотларга ажратма қилиш, мажбурий суғурта қилиш, маъмурий ва бошқарув ходимларига бериладиган хизмат сафари харажатлар киради.

Учинчи гуруҳ бошқа операцион харажатлардан—кадрларни тайёрлаш, маслаҳат харажатлари, аудитор ишлари учун, кўп болали аёлларга қўшимча таътил бериш, ходимларга бепул товарлар бериш, пенсияга чиқадиганларга қўшимча нафақа бериш, банк хизматлари учун сарфлар, бюджетга мажбурий тўловлар, тўланадиган жарималар, суд харажатлари, айбдор шахслар аниқланмаган вақтдаги харажатларни қоплаш ва бошқа харажатлардан ташкил топади.

Муомала харажатларини камайтиришда меҳнат унумдорлигини ошириш, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишда иқтисодий тежамга риоя қилиш ҳамда ҳисоб ва иқтисодий таҳлилнинг тўғри йўлга қўйилиши муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлилнинг вазифалари жорий давр режаларини текшириш, баҳолаш ва ортикча сарфланган маблағлар суммасини ҳисоблаш, харажатларнинг бир неча йиллар мобайнидаги ўзгариши динамикасини белгилаш, режадан фарқ қилиш сабабларини ўрганиш, муомала харажатларига таъсир кўрсатувчи барча омилларни аниқлаш, муомала харажатларини камайтириш учун имкониятларни топиш, келгуси йил режасини ишлаб чиқишда таҳлил материалларидан фойдаланиш кабилардан иборат.

3. 2. Муомала харажатларининг сарфланишига умумий баҳо бериш

Таҳлил жараёнида муомала харажатларини ўрганишга доир аналитик ишлар маълум изчилликда ўтказилади: аввало, умуман, савдо корхонаси бўйича муомала харажатлари режасининг бажарилиши текширилиб, умумий баҳоланади, кейин муомала харажатлари даражаси динамикаси ва тузилиши ўрганилади, чунки муомала харажатлари даражаси товар айланиши ҳажмига нисбатан белгиланади. Улар савдо корхоналари иш сифатининг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, фойда билан чамбарчас боғлиқдир. Муомала харажатлари даражаси қанчалик кам бўлса, бошқа тенг шароитларда фойда шунчалик юқори бўлади. Сўнгра таҳлилни янада чуқурроқ ўтказиш учун харажатларни ҳар бир моддаси бўйича таҳлил қилишга ўтилади.

Таҳлил жараёнида муомала харажатлари режасининг бажарилишига умумий баҳо берилгандан сўнг, муомала харажатлари мутлақ суммасининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланади.

Муомала харажатлари суммаси ўзгаришига турли омиллар таъсир этади. Таҳлил жараёнида бу омилларни умумлаштириб, йирик икки омилга—товар айланиши ҳажмининг ўзгариши ва муомала харажатлари ўртача даражасининг ўзгариши омилларига бўлиш мумкин.

Товар айланиши ҳажми ўзгаришининг муомала харажатлари суммаси ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмининг режадагидан фарқи режадаги муомала харажатлари ўртача даражасига кўпайтирилиб юзга бўлинади.

Муомала харажатлари ўртача даражаси ўзгаришининг муомала харажатлари суммаси ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича фарқни ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтириб, юзга бўлинади.

Муомала харажатлари даражасига булардан ташқари қуйидаги омиллар ҳам таъсир кўрсатади:

Товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган омиллар. Харидорлар талабига жавоб берувчи товарлар ишлаб чиқариш – агар харидор талабига мос келмайдиган товарлар ишлаб чиқарилса, бу харажатларнинг ошиб кетишига, юқори сифатли товарлар эса харажатларни камайитишга олиб келади.

Товар нарҳининг ўзгариши ҳам муомала харажатлари даражасига тўғридан-тўғри таъсир ўтказади. Товарлар нархи пасайганда уларнинг сотилиши тезлашади, бу эса, харажатлар камайишига сабаб бўлади.

Товарларни транспортга ортиш-тушириш билан боғлиқ бўлган омиллар. Товарларни марказлаштирилган тартибда, контейнерлардан фойдаланган ҳолда етказиб бериш улар билан боғлиқ харажатларни анчагина камайтиради.

Савдо жараёни билан боғлиқ бўлган омиллар. Бу омилларга товар айланиши ҳажми ва тузилиши, харидорларга хизмат кўрсатишнинг илғор шакллари ва савдода илғор тажрибалардан фойдаланиш кабиларни киритиш мумкин.

Таҳлил жараёнида ҳисобот йилидаги кўрсаткичлар ўтган йилги ҳисобот кўрсаткичлар билан ҳамда режадаги кўрсаткичлар билан таққосланиб, ортиқча сарфланган ва тежалган миқдор аниқланади.

Биз таҳлил қилаётган ҳўжаликда муомала харажатлари режасининг бажарилиши қуйидагича:

Муомала харажатлари режаси бажарилишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Жорий йил				Фарқи		Ўтган йилдаги -га нисбатан жорий йилда, %
	ўтган йил	режа бўйича	ҳақиқатда	режанинг бажарилиши, %	режага нисбатан	ўтган йилдагига нисбатан	
1.Товар айланиши ҳажми, минг сўм	126653	132400	121824	92.0	-10576	- 4829	96.2
2.Муомала харажатлари суммаси, минг сўм	23786.6	24889.8	25215.1	101.3	+325.3	1428.5	106.0
3.Муомала харажатларининг ўртача даражаси, %	18.781	18.799	20.698	110.1	+1.899	1.917	110.2

Жадвал кўрсаткичларидан кўриниб турибдики, товар айланишни ҳажми ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан 4829 минг сўмга, режага нисбатан 10576 минг сўмга камайган, муомала харажатлари суммаси режадагига нисбатан 325,5 минг сўмга, ўтган йилдагидан нисбатан 1428,5 минг сўмга кўпайган. Муомала харажатларининг ўртача даражаси эса ўтган йилдагига нисбатан 1,917% га, режадагига нисбатан 1,899% га ошган. Таҳлилнинг кейинги босқичида муомала харажатларининг мутлақ суммасига таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланади.

Муомала харажатларининг режага нисбатан кўпайиши ёки камайиши 2 омилга боғлиқ. Биринчиси – товар айланиши ҳажмининг ўзгариши. Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги муомала харажатларининг ўртача даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида товар айланиши ҳажми ҳисобот йилида режага нисбатан 10576 минг сўмга кам бажарилган. Бунинг эвазига муомала харажатлари бўйича 1988,1 минг сўм тежашга эришилган $\left(\frac{-10576 \times 18.799}{100} \right)$.

Иккинчиси – муомала харажатлари ўртача даражасининг ўзгариши. Бу омил таъсирини аниқлаш учун муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади. Савдо корхонасида муомала харажатларининг ўртача даражаси ҳисобот йилида режага нисбатан 1,899%

га ошган. Бу, ўз навбатида, муомала харажатлари 2313,4 минг сўм ортиқча сарфланишига олиб келди.

Иккита омилнинг йиғиндиси муомала харажатлари суммаси бўйича мутлақ фарқни беради:

$$+ 2313.4 - 1988.1 = + 325.3 \text{ минг сўм.}$$

Муомала харажатлари ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар аниқлангандан сўнг чораклар ва бўлимлар бўйича муомала харажатлари режасининг бажарилиши таҳлил қилинади.

Бундай таҳлилнинг моҳияти шундан иборатки, унда чораклар ва бўлимлар бўйича муомала харажатлари даражасининг пасайиши ёки кўпайиши ҳисобига ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига нисбатан нисбий тежалган ёки ортиқча сарфланган муомала харажатлари суммасини аниқлашга имконият яратилади. Нисбий тежалган ёки ортиқча сарфланган муомала харажатлари суммасини топиш учун ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажми муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича фарқига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда муомала харажатлари режасининг чораклар ва бўлимлар бўйича бажарилишини 32–33-жадваллардан кўриш мумкин. Уларда қайд этилганидек, савдо корхонасида ҳисобот йилида режадагига нисбатан муомала харажатлари 325.3 минг сўмга кўпайган. Муомала харажатлари кўпайишига ҳамма чоракларда йўл қўйилган. Оқибатда бундай харажатларнинг ўртача даражаси режадагига нисбатан ҳамма чоракларда юқори бўлган.

Муомала харажатлари даражасининг ҳисобот йилида режадагидан юқори бўлишига товар айланиши ҳажми режаси бажарилмаганлиги ҳисобига эришилган. Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида фақат чораклар бўйичагина эмас, балки ҳамма бўлимлар бўйича ҳам нисбий ортиқча сарфга йўл қўйилган. Барча чораклар ва барча бўлимлар бўйича нисбий ортиқча сарфланган харажатлар 2313,4 минг сўмни ташкил этади. Бунга асосан товар айланиши ҳажмининг бажарилмаганлиги сабаб бўлган.

Таҳлил жараёнида муомала харажатлари ўртача даражасининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳам аниқланиши зарур. Муомала харажатлари ўртача даражаси ўзгаришига товар айланиши ҳажми таркибий тузилишининг ўзгариши ҳам таъсир кўрсатади. Буни аниқлаш учун товар гуруҳларидаги товар айланиши улуши бўйича фарқ режалаштирилган муомала харажатларининг ўртача даражасига кўпайтирилади-да, фоиз ҳисобидаги сонлар йиғиндиси 100 га бўлиниб, ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади. Муомала харажатлари ўртача даражаси ўзгаришига товар айланиши ҳажми таркиби тузилишининг таъсирини аниқлаш учун 32-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

Муомала харажатлари режасининг чораклар бўйича бажарилиши таҳлили

Чорак-лар	Товар айланиши ҳажми, минг сўм			Муомала харажатлар, минг сўм			Муомала харажатларининг ўртача даражаси, %			Нисбий тежалган (-) ёки ортиқча сарфланган муомала харажатлари (+)
	режа бўйича	ҳақи- қатда	режа- нинг бажари- лиши, %	режа бўйича	ҳақи- қатда	режа- нинг бажари- лиши, %	режа бўйича	ҳақи- қатда	режага нисбатан фарқ, +, -	
I	32500	30500	93,8	5973,5	5990	100,2	18,38	19,639	+ 1,259	383,9
II	28500	24223	84,9	5897,5	5996	101,6	20,693	24,753	+ 4,06	983,6
III	35100	33848	96,4	6247,6	6340	101,4	17,799	18,730	+ 0,931	315,1
IV	36300	32253	91,6	6771,2	6889	101,7	18,653	20,717	+ 2,064	630,8
Хаммаси	132400	121824	92,0	24889,8	25215,1	110,3	18,794	20,698	- 1,899	2313,4

Бўлимлар бўйича муомала харажатлари режаси бажарилишининг таҳлили

Бўлимлар	Товар айланиши ҳажми, минг сўм			Муомала харажатлари, минг сўм			Муомала харажатларининг ўртача даражаси, %			Нисбий тежалган (-) ёки ортиқча сарф-ланган (+) муомала харажат-лари
	режа бўйича	ҳақи- қатда	фарқи, +, -	режа бўйича	ҳақиқатда	фарқи	режа бўйича	ҳақиқатда	фарқи	
1.Тўқимачилик маҳсулотлари бўлими	12652	11762	- 890	2401.0	2460.0	+ 59.0	18.977	20.914	+1.937	+ 227.8
2.Тайёр кийимлар бўлими	28257	26694	- 1943	4840.0	5020.0	+ 180.0	17.128	19.089	+1.961	+ 515.6
3.Трикотаж бўлими	17386	15775	- 1591	3650.0	3660.0	+ 10.0	20.993	23.201	+2.208	+ 328.0
4.Пойабзал бўлими	15202	13852	- 1350	2780.0	2780.0	- 10.0	18.352	20.069	+1.717	+ 237.8
5.Атторлик бўлими	21515	20899	- 616	3733.8	3800.1	+ 66.3	17.354	18.183	+0.829	+ 173.0
6.Хўжалик идишлари булими	19759	16556	- 3203	3705.0	3790.0	+ 85.0	18.750	22.892	+4.172	+ 685.7
7.Маданий моллар бўлими	12915	12098	- 917	2970.0	3000.0	+ 30.0	32.996	24.797	+1.807	+ 218.6
8.Озиқ-овқат бўлими	4118	4037	- 81	690.0	600.0	- 90.0	16.755	14.862	-1.893	- 76.4
9.Филиал	596	551	- 45	110.0	105.0	- 5.0	18.456	19.056	+ 0.6	+ 3.3
Хаммаси	132400	121824	- 10576	24889.8	25215.1	+ 325.3	18.799	20.698	+1.899	+ 2313.4

Товар айланиши ҳажми таркибий тузилиши ўзгаришининг муомала харажатлари ўртача даражасига таъсирини аниқлаш

Бўлимлар	Товар айланиш ҳажмининг бўлимлар бўйича улуши, %			Режа бўйича муомала харажатларининг даражаси, %	Фоиз ҳисобидаги сонлар
	режа бўйича	ҳақиқатда	фарқи, +, -		
1.Тўқимачилик маҳсулотлари бўлими	9.6	9.7	+ 0.1	18.977	+ 1.9
2.Тайёр кийимлар бўлими	21.3	21.6	+ 0.3	17.128	+ 5.1
3.Трикотаж бўлими	13.1	12.9	- 0.2	20.993	- 4.1
4.Пойабзал бўлими	11.5	11.4	- 0.1	18.352	- 1.8
5.Атторлик бўлими	16.2	17.2	+ 1.0	17.354	+ 17.3
6. Хўжалик моллари бўлими	14.9	13.6	- 1.3	18.750	- 24.3
7.Маданий моллар бўлими	9.7	9.9	+ 0.2	22.996	+ 4.5
8.Озиқ-овқат бўлими	3.1	3.3	+ 0.1	16.755	+ 3.3
9.Филиал	0.6	0.4	- 0.2	18.456	- 3.6
Ҳаммаси	100	100	-	18.799	- 1.7

Жадвалда қайд этилганидек, бўлимларда товар айланиши таркибий тузилишининг ўзгариши ёки ёмонлашиши ҳисобига корхона бўйича муомала харажатларининг умумий даражаси $0,017\% \frac{1.7}{100}$ пасайди, бу эса ҳисобот йилидаги товар айланиши ҳажмига нисбатан 20,7 минг сўмни ташкил этади ($121824 \cdot 0.017 : 100$.)

Муомала харажатлари даражасининг ўзгаришига қуйидаги омиллар ҳам таъсир кўрсатиши мумкин: товарларга қўйиладиган чакана баҳоларнинг ўзгариши, савдо шохобчаларидаги, омбордаги ва йўлдаги товарларнинг тез айланиши, савдо корхоналарига ташқаридан кўрсатилган хизмат (иш)лар учун белгиланган тариф даражаларининг ўзгариши, илғор шаклларни қўллаш, майда савдо корхоналарини йириклаштириш каби омиллар. Бу омиллар муомала харажатлари пасайишига олиб келади.

3. 3. Муомала харажатларининг моддалар бўйича таҳлили

Савдо корхоналари бўйича муомала харажатларини ўрганиш харажатларнинг қайси моддаси ва тури ҳисобига тежамкорликка эришилган ёки ортиқча харажатлар қилинганини аниқлаш имконини бермайди. Шу

боисдан ҳам муомала харажатлари режаси бажарилиши харажатларнинг ҳар бир моддаси, моддалар орасида эса харажат турлари бўйича таҳлил қилинади.

Моддалар бўйича харажатлар таҳлили жадвалларда ҳисоблаб чиқилади. Таҳлилни чуқурлаштириш учун товар айланиши ҳажми ўзгаришининг ва бошқа омилларнинг моддалар бўйича харажат миқдорига таъсири юзасидан ҳисоблар ўтказилади.

Савдода барча муомала харажатлари харажат моддалари ва турларига қараб тасниф қилинади. Муомала харажатларини моддалар бўйича таснифлаш харажатлар тузилишини, кўплаб харажатлар талаб қиладиган моддаларни аниқлашга имкон беради.

Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида муомала харажатларининг моддалари бўйича таҳлили 34-жадвалда акс эттирилган. Ундан кўриниб турганидек, корхонада муомала харажатлари ҳисобот йилида режадагига нисбатан 325,3 минг сўм кўп сарфланган: юкларни ташиш, меҳнат ҳақи фонди, ижтимоий суғурта, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун ёқилғи, газ ва электр қуввати, идиш, реклама харажатлари ва бошқа харажатлар бўйича ортиқча сарфга йўл қўйилган.

Оқибатда харажатларнинг режага нисбатан ҳар хил ўзгариши моддалар бўйича ҳам муомала харажатлари даражаси ўзгаришига олиб келган. Жадвалдаги рақамлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, савдо корхонаси мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланмаган. Бинобарин, ошиқча сарфланган харажатларнинг 60% и шартли ўзгарувчи муомала харажатлари гуруҳига киради.

Шундай қилиб, муомала харажатларини икки гуруҳга—товар айланиши ҳажмига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган харажатлар гуруҳларига ажратиш зарур. Биринчи гуруҳ — шартли ўзгарувчан муомала харажатларидир. Уларга товар айланишининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган харажатлар — иш ҳақи, транспорт харажатлари, товарларни ўраш-жойлаш ва навларга ажратиш, табиий камайиш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва бошқа харажатларнинг 50% и киради. Бу гуруҳдаги харажатларнинг кўпайиши товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ, чунки товар айланиши ҳажми кўпайиши билан юқорида айтилган харажатлар режадагига нисбатан ортиши ёки режадаги товар айланиши ҳажмининг бажарилмаслиги ҳисобига камайиши кўзда тутилади.

Иккинчи гуруҳ — шартли ўзгармас муомала харажатлари. Бу гуруҳ харажатларига товар айланишининг ўзгариши билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган харажатлар — ижара харажатлари ва асосий фондларнинг амортизацияси, биноларни сақлаш, ижтимоий суғурта, тиббий хизматлар учун тиббиёт ташкилотларига ажратмалар, мажбурий мол-мулк суғуртаси, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги, бозор фаолиятини ўрганиш ва бошқа харажатларнинг 50% и киради.

Шартли ўзгарувчан ва шартли ўзгармас муомала харажатларини таҳлил қилишдан мақсад ҳар иккала кўрсаткичлар бўйича мутлақ ва нисбий фарқларни аниқлашдир. Шартли ўзгарувчан муомала харажатлари бўйича

нисбий фарқ қуйидагича аниқланади: режадаги шартли ўзгарувчан муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади, режадаги шартли ўзгармас муомала харажатларига кўшилиб, ҳисобот давридаги муомала харажатлари билан таққосланади. Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида шартли ўзгарувчан ва шартли ўзгармас муомала харажатларини таҳлил қилиш учун 35-жавдалда берилаётган шаклдан фойдаланамиз.

Жадвалдан кўриниб турганидек, товар айланиши ҳажмига боғлиқ бўлган шартли ўзгарувчан муомала харажатлари ҳисобот йилида 63% ни ташкил этди $\left(\frac{15848.6}{25215.1}\right)$. Товар айланиши ҳажмининг режадагига нисбатан

бажарилмаганлиги ҳисобига шартли ўзгарувчан муомала харажатлари 1239 минг сўмга камайиши керак эди (23650.8 – 24889.8). Лекин ҳисобот даврида харажатлар режадагидан 362,1 минг сўмга (15848,6 – 15486,5) кўпайди. Шартли ўзгармас муомала харажатлари бўйича 36.8 минг сўм (9366,5 – 9403,3) тежашга эришилди.

Агар муомала харажатларини даражаси бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, бунда харажатлар даражаси 1,899% ошганлиги аёнлашади. Харажатлар даражасининг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган: товар айланиши ҳажмини ўзгариши ҳисобига + 0,615% (19,414 – 18,799) ва муомала харажатларининг ортиқча сарфланиши ҳисобига 1,284% (20,698 – 19,414). Шу билан бирга шартли ўзгарувчан муомала харажатлари даражаси 1.313% (13.009 – 11.696) кўпайган.

Муомала харажатларининг режа бўйича бажарилишига умумий баҳо берилгандан сўнг, таҳлилнинг кейинги босқичига ўтилиши зарур. Кейинги даврда муомала харажатларининг айрим олинган моддалари чуқур ўрганилади ва унга таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланади. Чунки савдо корхоналарида янги тизимга ўтилиши муносабабти билан муомала харажатлари моддалари бўйича корхона томонидан режалаштирилади.

Муомала харажатларининг моддалари бўйича таҳлили

Харажат турлари	Муомала харажатлари, минг сўм						Муомала харажатларининг даражаси, %		
	режа бўйича		ҳақиқатда		фарқи		режа бўйича	ҳақиқатда	фарқи, +, -
	суммаси	улуши, %	суммаси	улуши, %	суммаси	улуши, %			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Темир йўлда, сув, ҳаво, автомобиль ва от - аравада ташиш харажатлари	1956.0	7.85	1990.0	7.89	+ 34	+ 00.9	1.47	1.63	+ 0.16
2.Меҳнат ҳақи харажатлари	13037	52.37	13276.2	52.65	+ 239.2	+ 0.28	9.84	10.89	+ 1.05
3.Ижтимоий суғурта харажатлари	970.2	3.89	879.1	3.88	+ 8.9	- 0.01	0.73	0.80	+ 0.07
4.Иморат, иншоот, хона ва жиҳозларни ижарага олиш ва сақлаш харажатлари	1500.1	6.02	1359.7	5.39	- 140.4	- 0.63	1.13	1.11	- 0.02
5. Асосий фондларнинг амортизацияси	1000	4.01	896	3.55	- 104.0	- 0.46	0.75	0.73	- 0.02
6.Санатория кийимлари, сочик, дастурхон, арзон - баҳо ва тез эскарувчи буюмларнинг эскириши	120	0.48	11.9	0.47	- 1.0	- 0.01	0.09	0.99	
7.Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун сарфланган ёкилғи - газ ва электр қуввати									

харажатлари	312.3	1.25	360.3	1.42	+ 48.0	+ 0.17	0.23	0.30	+ 0.07
8.Товарларни сақлаш, қайта ишлаш, қайта саралаш ва жойлаш харажатлари	363.0	1.45	355.0	1.42	- 8	- 0.03	0.27	0.29	+ 0.02
9.Савдо рекламаси харажатлари	270.0	1.08	272.0	1.08	+ 2.0	-	0.20	0.22	+ 0.02
10.Товарларни ва маҳсулотларни ташиш, сақлаш ва сотиш пайтида меъёр чегарасидаги нобудгарчиликлар	1245.0	5.0	1200.0	4.78	- 245	- 0.22	0.94	0.98	+ 0.04
11.Идиш харажатлари	497.0	1.99	518.0	2.06	+ 21.0	+ 0.07	0.37	0.42	+ 0.05
12.Мол-мулкнинг мажбурий суғуртаси									
13.Меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги харажатлари	127.0	0.51	120	0.47	- 7.0	- 0.04	0.09	0.10	+ 0.01
14.Жорий харажатлар, вентилятор ўрнатиш ва сақлаш харажатлари	90.0	0.36	95.0	0.37	+ 5	+ 0.01	0.07	0.07	-
15. Махсус оёқ-кийим ва кийимларнинг эскириши									
16. Бошқа корхоналарга кийимларни ювиш, тикиш, махсус кийимларни дезинфекция қилиш									

учун тўловлар									
17.Тиббий хизматлари учун тиббий ташкilotларига ажратмалар	67.0	0.27	65.0	0.26	- 2.0	0.01	0.05	0.05	-
18.Инкассация ва касса хўжалигини юритиш учун харажатлар	67.0	0.27	65.0	0.26	- 2.0	0.01	0.05	0.05	-
19.Бир маротаба ишлатиладиган, салфетка, қоғоз, дастурхон, қоғоз, стаканлар ва тарелкаларнинг қиймати									
20.Мол сотиладиган бозор фаолиятини ўрганиш харажатлари	62.0	0.25	70.0	0.27	+ 8	+0.02	0.04	0.05	+ 0.01
21.Бошқа харажатлар	102.5	0.41	154.8	0.61	+ 52.3	+ 0.20	0.07	0.12	+ 0.05
Жами	21993.0	88.3	22110.1	87.68	+ 117.1	0.62	16.611	18.1.9	+ 1.538
22.Маъмурий - бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи фонди	2896.8	11.7	3105.0	12.32	+ 208.2	+ 0.62	2.188	2.549	+ 0.361
Ҳаммаси	24889.8	100.0	25215.1	100	+ 325.3	-	18.799	20.698	+ 1.899

Шартли ўзгарувчан ва шартли ўзгармас муомала харажатларининг таҳлили

Харажат турлари	Режа бўйича		Режадаги шартли ўзгарувчан муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилишига ҳисобланган		Ҳақиқатда		Фарқи		Таъсир этувчи омиллар			
	минг сўм	товар айланишига нисбатан, %	минг сўм	товар айланишига нисбатан, %	минг сўм	товар айланишига нисбатан, %	минг сўм	товар айланишига нисбатан, %	товар айланиши ҳажми		бошқа омиллар	
									минг сўм	товар айланишига нисбатан, %	минг сўм	товар айланишига нисбатан, %
1	2	3	4	5	6	7	8 (6-2)	9 (7-3)	10 (4-2)	11 (5-3)	12 (6-4)	13 (7-5)
Темир йулда, сув, ҳаво, автомобиль ва отаравада ташиш харажатлари	1956.0	1.47	1799.5	1.47	1990	1.63	+34.0	+0.16	-156.5	-	+190.5	+ 0.16
Меҳнат ҳақи харажатлари	13037.0	9.84	11994.0	9.05	13276.2	10.89	+239.2	+1.05	-1043	-	+1282.2	+1.05
Товарларни сақлаш, қайта												

ишлаш, қайта саралаш ва жойлаш харажатлари	363.0	0.27	33.9	0.21	355.0	0.29	- 8.0	+0.02	- 29.1	-	+21.1	+0.02
Реклама харажатлари	270.0	0.20	248.4	0.20	271	0.22	+2.0	+0.02	- 22	-	+24	+0.02
Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун сарфланадиган ёқилғи газ ва электр қуввати	312.3	0.23	287.3	0.23	360.3	0.30	+48.0	+0.07	- 25	-	+73	+0.07
Идиш харажатлари	497	0.37	457.2	0.37	518.0	0.42	+21.0	+0.05	- 39.8	-	+60.8	+0.05
Бошқа харажатларнинг 50% и	51.2	0.03	47.2	0.03	77.4	0.06	+26.2	+0.03	- 4	-	+30.2	+0.03
Шартли ўзгарувчан муомала харажатлари-нинг жами	16486.5	11.696	15167	11.696	16848.6	13.009	+362.1	+1.313	-1319.5	-	+1681.6	+1.112
Шартли ўзгармас харажатларнинг жами	8403.3	7.103	9403.3	7.103	8366.5	6.86	- 36.8	+0.586	-	-	- 36.8	+0.586
Ҳаммаси	24889.8	18.799	23650.8	19.414	25215.1	20.698	+325.3	+1.899	-1239	+0.615	+1564.3	+ 1.284

Шартли ўзгарувчан ва шартли ўзгармас муомала харажатларини бошқача услуб билан ҳам таҳлил қилиш мумкин. Таҳлил жараёнида корхона бўйича нисбий фарқ аниқланади. Нисбий фарқни ҳисоблаш учун 36-жадвалдаги шакл тузилади.

37-жадвал

Корхона бўйича нисбий тежалган ва нисбий ортиқча сарфланган муомала харажатларини аниқлаш

Кўрсаткичлар	Суммаси, минг сўм
1.Муомала харажатлари: режа	24889.8
ҳақиқатда	25215.1
фарқи	+ 325.3
2.Режа бўйича шартли ўзгарувчан муомала харажатлари	16486.5
3.Режа бўйича шартли ўзгармас муомала харажатлари (24889.8-16486.5)	8403.3
4.Режадаги шартли ўзгарувчан муомала харажатлари товар айланиши ҳажми режа бажарилишига ҳисобланган (16486.5x 92.0 : 100)	15167
5.Режа бўйича ҳисобланган муомала харажатларининг ҳаммаси (15167 + 8403.3)	23570.3
6.Муомала харажатлари бўйича нисбий фарқ, ортиқча (+),кам (-) (25215.1-23650.8)	+ 1644.8

Жадвалдан кўриниб турганидек, товар айланиши ҳажмини 92,0% бажариш учун 23570,3 минг сўм харажат қилиниши керак эди, ҳақиқатда эса 25215,1 минг сўм сарфланди. Бу борада нисбий ортиқча сарф 1644,8 минг сўмни ташкил этди.

3. 4. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишнинг таҳлили

Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди савдо корхоналари штатини аниқлашни ифодаловчи хўжалик фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишни таҳлил қилишнинг дастлабки босқичида бу фонд бўйича тежамкорликка эришилганлигига ёки ортиқча харажат қилганлигига баҳо беришдир. Бундай баҳо четланишларнинг сабабларини аниқлашга, меҳнат ҳақи фондидан фойдаланишда юз берган камчиликларни бартараф қилиш тадбирларини ишлаб чиқишга имкон яратади.

Шунинг учун савдо корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлаш фонди режасининг бажарилишини аниқлаш орқали бу фонд бўйича харажатлар

тежалгани ёки ортиқча сарфлангани сабаблари очиб ташланади, мавжуд маблағлардан янада самарали ва унумли фойдаланиш йўллари белгиланади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондини таҳлил қилишдан асосий мақсад бу фонднинг тўғри сарфланишини; у бўйича мутлақ ва нисбий тежалган ҳамда ошиқча сарфларни аниқлаш; тежалган ёки ортиқча сарфларни ҳисоблаб чиқиб, уларга таъсир кўрсатувчи омилларни; давлат банки томонидан савдо корхоналарига меҳнат ҳақи фондининг тўғри берилаётганлигини текшириш ва ундан мақсадга мувофиқ фойдаланаётганлигини аниқлашдан; меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси билан иш ҳақи фондининг ўсиш даражаси ўртасидаги муносабатни аниқлашдан иборат.

Меҳнат ҳақи фондини таҳлил қилишда статистик ҳисобот, меҳнат ҳақини ҳисоблаш қайдномалари ва режа маълумотларидан фойдаланилади.

Таҳлил материалларни танлаш ва тайёрлашдан бошланади, сўнгра зарур ҳисоб-китоблар ўтказилади. Таҳлил қилинаётган кўрсаткичлар ўрганиб чиқилади, савдо корхонаси бўйича меҳнат ҳақи фондининг айрим элементлари бўйича сарф қилинаётган маблағларга баҳо берилади ва ҳулосалар чиқарилади.

Савдо корхонаси бўйича меҳнат ҳақи фондини таҳлил қилиш учун қуйидаги аналитик жадвални тузамиз:

38-жадвал

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишнинг таҳлили

Фондлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Режанинг бажарилиши %
Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, хаммаси, минг сўм	14933.8	15381.2	+447.4	102.9
Шу жумладан: Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди, минг сўм	13037	13276.2	+239.2	101.9

Жадвалдан кўриниб турганидек, ҳисобот даврида корхонада меҳнат ҳақи фонди бўйича 447,4 минг сўм ортиқча сарфга йўл қўйилган. Ортиқча сарф режадагига нисбатан 2,9% ни, шу жумладан, сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди бўйича 239,2 минг сўмни, бу эса режадагига нисбатан 1,9% ни ташкил этади.

Шуни эслатиб ўтиш керакки, товар айланиши режасининг бажарилиши асосан сотувчиларга боғлиқ бўлганлиги туфайли уларнинг меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ билан бирга нисбий фарқни ҳам аниқлаш керак. Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди бўйича нисбий тежалган маблағ ёки ортиқча сарфларни аниқлаш учун қуйидаги жадвал тузилади:

39-жадвал

Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича мутлақ ва нисбий фарқни аниқлаш

Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, минг сўм			Фарқи	
режа бўйича	режадаги сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди товар айланиши ҳажмининг бажарилишига ҳисобланган	ҳақи-қатда	мутлақ	нисбий
13037	$\frac{13037 \times 92.0}{100} = 11994$	13276.2	+239.2	+1282.2

Режа бўйича сотувчилар меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилиш фоизига кўпайтирилиб, юзга бўлинади ва ҳисобланган кўрсаткич сотувчиларнинг ҳақиқатдаги меҳнат ҳақи фонди билан таққосланади. Натижа меҳнат ҳақи фонди бўйича нисбий ёки ортиқча сарфни кўрсатади.

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турганидек, товар айланиши режасининг бажарилиш даражасини ҳисобга олмаганда, сотувчилар меҳнат ҳақи фонди бўйича 239,2 минг сўм мутлақ ортиқча сарфга йўл қўйилган. Товар айланиши режасининг 92,0% га бажарилишини ҳисобга олганда эса, нисбий ортиқча сарф 1282,2 минг сўмни ташкил этди.

Таҳлилнинг кейинги босқичида сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди бўйича ортиқча сарфга қандай омиллар таъсир кўрсатганлиги ўрганилади ва аниқланади. Таҳлил ва меҳнат ҳақи фондидаги ўзгаришларнинг сабабларини аниқлаш учун қуйидаги аналитик жадвал тузилади:

40-жадвал

Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фондидан фойдаланилиши бўйича таҳлил

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, к, -	Режа-нинг бажарилиши, %
1.Товар айланиш ҳажми, минг сўм	132400	121824	- 10576	92.0
2.Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, минг сўм	13037	13276.2	+ 239.2	101.9
3.Сотувчиларнинг ўртача сони	33	34	+ 1	99.8
4.Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми, сўм	4012121.2	3583058.8	-429062.4	89.3
5.Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди, сўм	395060	390476	+ 4584	98.8

Жадвал кўрсаткичларидан маълум бўляптики, ҳисобот даврида товар айланиши ҳажми 92,0% га бажарилган. Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди ҳисобот йилида режадагига нисбатан 239,2 минг сўмга ортиқча сарфланган.

Иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири меҳнат ҳақи фондидаги ўзгаришлар сабабларини аниқлашдан иборат. Меҳнат ҳақи фондининг ўзгариши қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. *Товар айланиши ҳажмининг ўзгариши.* Бу омил таъсирини аниқлаш учун режа бўйича белгиланган меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг ортиқча ёки кам бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади. Мисолимизда товар айланиши режаси 92,0% бажарилган, режа бўйича сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди 13037 минг сўмни ташкил этади. Шундай қилиб, режали савдо корхонасида товар айланиши ҳажми 8% кам бажарилган. Бу меҳнат ҳақи фондидан 104,3 минг сўм – $(8\% \times 13037:100)$ тежашга олиб келиши зарур.

2. *Сотувчилар сони бўйича нисбий фарқнинг ўзгариши.* Иккинчи омил таъсири, аввало, сотувчилар сонининг нисбий фарқини аниқлаш орқали топилади. Бунинг учун режадаги сотувчилар сони товар айланиши режасининг бажарилиш фоизига кўпайтирилиб, юзга бўлинади, натижани ҳақиқатда ишлаган сотувчилар сони билан таққосланади. Биз таҳлил қилаётган хўжаликда сотувчилар сони бўйича нисбий фарқ 3.64 кишини $(34-30.36)$ ташкил этади: $33 \times 92\% : 100 = 30.36$ нафар. Сотувчилар сони бўйича аниқланган нисбий фарқ режадаги ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади: $+3.64 \times 395060 = 143.8$ минг сўм. Демак, сотувчилар сони бўйича нисбий ортиқчалик, ўз навбатида, меҳнат ҳақи фондининг 143.8 минг сўмга ортиқча сарфланишига олиб келди.

3. *Битта сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи миқдорининг ўзгариши.* Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи бўйича фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига кўпайтирилади: $-4584 \times 34 = -155.8$ минг сўм.

Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондининг режадагига нисбатан 4584 сўмга камайиши меҳнат ҳақи фондини 155.8 минг сўмга тежалишига олиб келди. Таҳлил натижаларини умумлаштириш учун қуйидаги жадвални тузамиз:

41-жадвал

Меҳнат ҳақи фонди, минг сўм		Фарқи	Меҳнат ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар		
режа бўйича	ҳақиқатда		товар айланиши ҳажми ҳисобига	сотувчилар сонининг ўзгариши ҳисобига	бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондининг ўзгариши ҳисобига
13037	13276,2	+ 239,2	- 1043.0	+1438	-155.8

Меҳнат ҳақи фондиға таъсир кўрсатувчи омилларни занжирли боғланиш усули орқали ҳам аниқлаш мумкин. Бу усулни қўллаш жараёнида қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$\frac{T}{Y_m} \times Y_m$$

Бу ерда:

T – товар айланиши;

$\dot{Y}_T$ – бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми;

$\dot{Y}_M$ – бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди.

Занжирли боғланиш усулини қўлаб, иш ҳақи фондиға таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш учун қуйидаги аналитик жадвални тузамиз:

42-жадвал

Меҳнат ҳақи фондиға таъсир кўрсатувчи омилларни занжирли боғланиш усули орқали аниқлаш

Боғланишлар, кўрсаткичлар	I боғланиш	II боғланиш	III боғланиш	IV боғланиш
1.Товар айланиши, минг сўм	132400	121824	121824	121824
2.Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши, сўм	4012121.2	4012121.2	358305.8	3583058.8
3.Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди, сўм	395060	395060	395060	390476
4.Меҳнат ҳақи фонди, минг сўм	13037	11995	13432	13276

$$1\text{-хисоб: режа } \frac{T}{Y_m} \times \dot{Y}_M = \frac{132400 \times 395060}{4012121.2} = 13037 \text{ минг сўм;}$$

$$2\text{-хисоб: } \frac{T}{Y_m} \times \dot{Y}_M = \frac{121824 \times 395060}{4012121.2} = 11995 \text{ минг сўм;}$$

$$3\text{-хисоб: } \frac{T}{Y_m} \times \dot{Y}_M = \frac{121824 \times 395060}{358305.8} = 13432 \text{ минг сўм;}$$

$$4\text{-хисоб: } \frac{T}{Y_m} \times \dot{Y}_M = \frac{121824 \times 390476}{358305.8} = 13276.2 \text{ минг сўм.}$$

1. Товар айланиши ҳажмининг ўзгариши:
 $11995 - 13037 = - 1042$ минг сўм.
2. Меҳнат унумдорлигининг ўзгариши:
 $13432 - 11995 = +1437$ минг сўм.
3. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақининг ўзгариши:
 $3276.2 - 13432 = -155.8$ минг сўм.
4. Меҳнат ҳақи фонди бўйича умумий фарқ:
 $+1437 - 1042 - 155.8 = + 239.2$ минг сўм.

Савдо корхонасининг меҳнатга ҳақ тўлаш фонди таҳлил қилингандан кейин нималар эвазига тежамкорликка эришилганлиги ёки ортиқча харажатларга йўл қўйилганлигини аниқлаш мақсадида меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг қисмлар бўйича сарфланиши ўрганиб чиқиши лозим. Ойлик маош бўйича ҳақ тўлаш меҳнат ҳақи фондининг асосий элементи ҳисобланади. Ходимлар сони ва малака таркиби бўйича штат жадвали тузилиши натижасида тўлов суммаларида ўзгаришлар вужудга келиши мумкин. Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фондидан фойдаланиш даражасига баҳо берилгандан сўнг ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимлари меҳнат ҳақи фондидан қандай фойдаланилаётганлигини текширишимиз зарур. Ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимлари меҳнат ҳақи фондининг ўзгариши икки омилга боғлиқ.

Биринчи омил–*меҳнат ҳақи ставкасининг ўзгариши*. Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун бир ходимга тўғри келадиган ўртача меҳнат ҳақи ставкаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ходимлар сонига кўпайтирилади.

Иккинчи омил–*ходимлар бўйича штатнинг ўзгариши*. Бу омил таъсирини аниқлаш учун ходимларнинг штат бўйича фарқи режадаги ходимларнинг ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади.

Меҳнат ҳақи фонди таҳлилидан сўнг меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси билан бир савдо ходимига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондининг ўсиш муносабатлари ўрганилиши лозим. Чунки меҳнат унумдорлиги даражаси ҳар доим меҳнат ҳақи фондининг ўсиш даражасидан олдинда бўлиши зарур.

Биз таҳлил қилаётган савдо корхонасида меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси (89.3%) меҳнат ҳақи фондининг ўсиш даражаси (98.8 1%). Бу эса, ривожланаётган савдо корхоналарининг хўжалик юритиш тамойилига зид хусусиятдир. Меҳнат унумдорлигининг тез ва жадал суръатлар билан ўсиши муомала харажатлари камайишига ҳамда савдо корхоналари жамғармасининг кўпайишига олиб келади.

3. 5. Транспорт харажатлари таҳлили

Муомала харажатлари таркибида меҳнат ҳақи моддасидан кейин иккинчи ўринда транспорт харажатлари тўради. Транспорт харажатлари чакана савдода муомала харажатларининг 15–16% ини ташкил этиб, меҳнат ҳақи харажатлари билан бирга ҳисобланганда, республикаимиз бўйича 53–55% ини ташкил этади.

Транспорт харажатлари таҳлили жараёнида ҳисобот давридаги юкни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар режада кўрсатилган харажат суммаси билан таққосланиб, тежалган ёки ортиқча сарфланган харажатлар суммаси аниқланади ва юкни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатларни камайтириш йўллари кўрсатилади.

Юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар таҳлилида иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифалари қуйидагидан иборат: товарларни етказиб бериш шартларини ўрганиш; товарларни савдо корхоналарига етказиб бериш жараёнида, фойдаланиладиган транспорт турларининг афзаллигини, самарадорлигини ўрганиш; юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатларни режадагига нисбатан камайтириш имкониятларини аниқлаш.

Юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг умумий суммасига икки омил – ташилган юк ҳажмининг ўзгариши ва ўртача бир т/км юкни ташиш транспорт тарифининг ўзгариши таъсир кўрсатади.

Биринчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун ташилган юк ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача бир т/км юкни ташиш бўйича транспорт тарифига кўпайтирилади.

Иккинчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун ўртача бир т/км юк ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ ҳисобот даврида ташилган юк ҳажмига кўпайтирилади.

Юкларни ташиш билан боғлиқ харажатларга юқорида кўрсатилган омиллардан ташқари товар айланиши ҳажмининг тузилиши, хилма-хил транспортлар билан ташиш жараёнида юклар салмоғининг ўзгариши, юк ташиш масофасининг ўзгариши, товар етказиб берувчиларни савдо корхоналарига қулайроқ биркитиш, товар-транспорт ҳужжатларини тўғри расмийлаштириш ҳам таъсир кўрсатади. Биз таҳлил қалаётган савдо корхонасида юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар қуйидагича акс эттирилган:

Транспорт харажатларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Харажатларнинг ўзгариши	
				ташилган юк ҳажми ҳисобига	ўртача бир т/км тарифининг ўзгариши ҳисобига
1.Юк ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар, минг сўм	1956	1990	+ 34	- 265.4	+ 299.4
2.Ташилган юк ҳажми, т/км	245678	212345	- 333333	х	х
3.Ўртача бир тонна/км юк ташиш бўйича транспорт тарифи, сўм	7.961	9.371	1.41	х	х

Жадвалдан кўриниб турганидек, юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатлар ҳисобот даврида режадагига нисбатан 34 минг сўмга кўпайган. Бунга асосан ўртача бир тонна/км юк ташиш бўйича транспорт тарифининг режадагига нисбатан 1.41 сўмга кўпайиши салбий таъсир курсатган. Мисолимизда ўртача транспорт тарифининг 1.41 сўмга кўпайиши юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг 299,4 минг сўмга ортишига олиб келди ($+1.41 \times 212345$). Лекин савдо корхоналарига ташиб келтирилган юк ҳажми режадагига нисбатан 33333 т/км камайди натижада транспорт харажатлари 264,4 минг сўмга тежалади ($+ 33333 \times 7.961$).

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, савдо корхонасида транспорт харажатларини янада камайтириш имкониятлари бор. Юкларни савдо корхоналарига етказиб бериш билан боғлиқ бўлган харажатларни камайтиришда мавжуд транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш – товарларни савдо корхоналарига марказлаштирилган айланма усулда етказиб бериш муҳим аҳамиятга эга.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида мустақил республикамизнинг кўпгина савдо корхоналари, фирма ва компаниялари хорижий давлатларнинг кўпгина фирмалари билан бевосита алоқада бўлиб, кўплаб товарларни четдан келтирмоқда. Шуни эслатиб ўтиш керакки, хорижий фирмалар билан шартномалар тузишда, товарларнинг етказиб берилиш жараёнидаги ҳамма

харажатлар товар етказиб берувчилар зиммасига юкланиши ҳисобга олиниши зарур.

Ҳозирги вақтда товарларни контейнер усулида етказиб бериш ривожланмоқда. Бунинг аҳамияти шундан иборатки товарлар ишлаб чиқариш (саноат корхоналари)дан савдо корхоналарига қисқа муддатда келиб тушади. Контейнер транспорти усулининг кенг тарқалиши темир йўл платформаларида юк ташиш камайишига ва транспортдан унумли фойдаланишга олиб келади. Илмий-тадқиқот институтларининг ҳисоб-китобига кўра, контейнерларда 1 млн. тонна юкни ташиш 1,5 минг кишини ишдан озод қилади, юкларнинг транспортда ташилиши 30-35% га тезлашади, натижада 180–200 млн. сўм тежалади.

Қисқача хулосалар

Савдо корхоналарининг хўжалик фаолиятини кенгайтириш ҳамда иш самарадорлигини юксалтириш учун маълум миқдорда моддий маблағ, меҳнат сарфлари талаб қилинади. Улар ёрдамида, турли хилдаги ишлар бажарилиб, аҳолига хилма-хил товарлар сотилади. Чунки ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳозирги шароитда муомала харажатлари салмоғи товар айланиш ҳажмига нисбатан 20–25 %ни ташкил этади. Шу нуқтаи назардан харажатлар 2 гуруҳга, яъни шартли ўзгарувчан ва шартли ўзгармас муомала харажатларига бўлиб ўрганилиши лозим.

Сўнгги йилларда харажатлар суммаси йил сайин ошиб бормоқда. Шу боисдан таҳлил жараёнида муомала харажатлари ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисоблаб чиқилиши, уларни камайтириш йўллари аниқланиши лозим. Муомала харажатларини таҳлил қилишда шартли ўзгарувчан харажатлар ўзгаришига алоҳида эътибор бериш керак. Чунки шартли ўзгарувчан харажатлар товар айланиши ҳажмига боғлиқ бўлиб, бу харажатлар таркибига меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, транспорт харажатлари ва бошқа харажатлар киради.

Таҳлил натижаларига кўра, харажатларнинг умумий ҳажми ва турлари бўйича мавжуд имкониятлар кўрсатиб берилиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Муомала харажатларини пасайтиришнинг халқ хўжалигидаги аҳамият нимада?
2. Таҳлилнинг вазифалари нималардан иборат?
3. Муомала харажатлари сарфига умумий баҳо беришдан мақсад нима?
4. Унинг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?
5. Муомала харажатларини моддалари бўйича таҳлил қилишда нималарга эътибор бериш керак?
6. Шартли ўзгарувчан муомала харажатларига қандай харажатлар киради?
7. Шартли ўзгармас муомала харажатларига-чи?
8. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланилишини таҳлил қилиш нималарни кўзда тутати?
9. Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича нисбий фарқни аниқлаш тартиби, деганда нималарни тушунасиз?
10. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлилида нималарга эътибор берилади?
11. Транспорт харажатлари таҳлили ва бу харажатлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилишдан мақсад нима?

Асосий адабиётлар

1. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил” – Т., “Молия”, 2005.
2. Савицкая Г.В. Экономический анализ М: Новое Знание. 2004
3. Баканов М.И, Меленик М.В. Экономический анализ в торговле. М., «финансы и статистика», 2007
4. Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности торговли и общественного ПИТАНИЯ «Минск» «Вышеишшая школа», 2007
5. Чуев И.М. Комплексный Экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебник. М., Издательско-торговая корпорация. «Дишков» К, 2010.
Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности». предприятия.
6. – М., ИНОРРА-М, 2009.
7. Басовская Л.Е. Комплексный анализ хозяйственной деятельности. М., ИНФРА-М, 2009.

IV БОБ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТАҲЛИЛИ

4. 1. Молиявий таҳлилнинг мақсади, босқичлари ва асосий шакллари

Молиявий таҳлилнинг мақсади ҳисобот маълумотлари орқали корхона хўжалик фаолиятида ўтган даврда, таҳлил қилинаётган вақтда эришилган ҳамда келгусида эришиладиган молиявий натижалар ҳамда молиявий ҳолатга ҳар томонлама баҳо беришдан иборат.

Молиявий таҳлилнинг асосий босқичларини қуйидаги 3 гуруҳга бўлиш зарур:

1. *Таҳлилнинг мақсадини аниқлаш ва унга ёндашиш йўллариини белгилаш.* Бу босқичда корхона кўрсаткичларини халқ хўжалиги, тармоқ бўйича ўртача кўрсаткичлар билан, ўтган йилги ва режадаги кўрсаткичлар ҳамда бошқа турдош корхоналарнинг кўрсаткичлари билан солиштириш мумкин.

2. *Таҳлил учун тақдим қилинган ахборотлар ва таҳлил манбалари сифатига баҳо бериш.* Бу босқичда ахборотларнинг тўғрилиги, йиллик ҳисоботлардаги кўрсаткичлар таҳлил талабларига жавоб бера олиш-олмаслиги текширилади.

3. *Иқтисодий таҳлил усулларида фойдаланган ҳолда таҳлил ўтказиш ва унинг натижаларини расмийлаштириш.* Ушбу босқичда корхонанинг молиявий натижалари, молиявий коэффициентлар ва молиявий ҳолати бўйича бевосита таҳлил қилинади, бу жараёнда таҳлилнинг ҳар хил усулларида фойдаланиб, олинган натижаларга асосан тегишли хулосалар чиқарилади ва молиявий аҳволни яхшилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Молиявий таҳлилнинг асосий шакллари қуйидагилардан иборат:

Горизонтал таҳлил. Бу таҳлилда ҳисобот давридаги кўрсаткичлар ўтган даврдаги ҳамда режалаштирилган кўрсаткичлар ва турдош корхоналарнинг кўрсаткичлари билан солиштирилади.

Вертикал таҳлил. Таҳлилнинг бу шаклида товар айланиши ҳажмида айрим олинган товар гуруҳларининг салмоғи, жами асосий фондларда ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондларнинг қиймати ва салмоғи аниқланади ва ўрганилади.

Динамик таҳлилда кўрсаткичларнинг бир неча йиллар мобайнидаги ўзгариши ўрганилади. Бу шаклдаги таҳлил кўпинча истикболни, келажакда амалга ошириладиган ишларни белгилаш учун ўтказилади.

Макон таҳлили. Бу шаклдаги таҳлилда қилинаётган объект кўрсаткичлари бошқа турдош объект кўрсаткичлари билан солиштирилади.

Нисбий кўрсаткичлар таҳлили натижалари бўйича хулосалар чиқариш учун жуда кўплаб коэффициентлар, индекслар, фоизлардан фойдаланган ҳолда ўтказилади.

Омилли таҳлилда натижаларига бир қанча омилларнинг таъсири ҳисобланиб, мавжуд имкониятлар аниқланади ва келгусида улардан самарали фойдаланиш йўллари белгилаб берилади.

4. 2. Молиявий таҳлил субъектлари, уларнинг мақсади ва манфаатдорлиги

Корхона молиявий ҳолати таҳлили субъектлари қуйидагилардир:

- корхонанинг бошқарувчилар;
- акциядорлар ва бошқа инвесторлар;
- солиқ идоралари;
- банк муассасалари;
- кредиторлар;
- статистика ва истиқболни белгилаш идоралари;
- товар жўнатувчилар;
- товар олувчилар.

Улар ўз фаолиятларида қуйидаги мақсадларга асосланади:

- *корхонани бошқарувчилар* молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигига баҳо бериш, мавжуд ички имкониятларни топиш, улардан фойдаланиш чора - тадбирларини ишлаб чиқиш ва корхонанинг молиявий жиҳатдан барқарорлигини, мустақиллигини ва рақобатбардошлигини таъминлашга;

- акциядорлар ва бошқа инвесторлар ўзлари оладиган дивиденд миқдорини, акциянинг бозор баҳосини аниқлаш ва корхонанинг келгусидаги истиқболини билиш;

- солиқ идоралари солиқларнинг ўз вақтида тўланиши, тўғри ва тўлиқ тўланганлигини текшириш;

- банк муассасалари, кредиторлар пул маблағлари ва бошқа кредит ресурсларини аниқлаш, меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан мақсадга мувофиқ фойдаланилаётганлигини, олинган кредит ва бошқа мажбуриятларнинг тегишли фоизи билан тўловга қодирлиги даражасини текшириш;

- статистика ва истиқболни белгилаш идоралари статистик жаҳатдан ҳисобга олиш ва умумлаштириш;

- товар жўнатувчилар жўнатиладиган товарлар учун тўланадиган маблағлар борлиги ёки йўқлигини текшириш;

- товар олувчилар маҳсулот баҳосининг асосланганлиги, сифати, андозага тўғрилиги, стандарт талабига жавоб бериши ва вақтида етказиб бера олинишини билиш.

Юқоридаги кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда хўжалик фаолияти натижаларидан қуйидагилар бевосита манфаатдорлар: корхона маъмурияти; солиқ ташкилотлари; сотиб олувчилар ва сотувчилар; қарз берувчилар ва мулк эгалари.

Хўжалик фаолияти натижасидан касаба уюшмалари, матбуот муассасалари, ассоциациялар, масалаҳатчилар, биржалар ва аудиторлик фирмалари билвосита манфаатдорлар.

4. 3. Савдо корхоналарида ялпи даромадни таҳлил қилишда таҳлилнинг аҳамияти, вазифалари ва манбалари

Савдо корхоналари ва ташкилотларининг самарадорлиги режа интизомига риоя қилиш даражасига, ҳар бир корхона ва ташкилот бўлимларида товарлар сотиш режасининг бажарилиш даражасига, шунингдек, саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган ҳамда четдан ва бошқа республикалардан келтирилган товарларнинг тўғри тақсимланиши ҳамда, улардан тўғри фойдаланиш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти учун асосий мезон иқтисодиётнинг бошқариш усулларини такомиллаштириш, бу жараёнда энг муҳим йўналиш–иқтисодий рағбатлантириш ва хўжалик ҳисоби усулларига устуворлик бериш, баҳо, даромад, молия механизмларига эътиборни кучайтириш, банкдан олинган қарзлардан янада оқилона фойдаланишидир.

Хўжалик ҳисоби савдо корхоналари ва ташкилотларида хўжаликни режали юритишининг энг муҳим усулларида ҳисобланади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, унда ҳар бир корхона ва ташкилот ўз харажатлари ва фаолияти натижаларини пул шаклида ўлчайди, харажатларини товарларни сотиш натижасида олинган даромадлари ҳисобига қоплайди ва хўжаликнинг даромадлилигини таъминлайди.

Корхона ва ташкилотларда харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплаш ва фойда олиш хўжалик ҳисобининг муҳим талабидир. Савдо устамалари савдо ташкилотлари ва корхоналари учун харажатларни қоплаш ва даромад олишнинг асосий манбаидир. Бундай устамалар уларнинг ялпи даромадини ташкил этади. Товар айланишига нисбатан фоиз ҳисобидаги ялпи даромад суммаси ялпи даромад даражаси деб юритилади. Савдо устамаларининг миқдори республика Вазирлар Маҳкамасининг Давлат нарх қўмитаси томонидан белгиланади. Бундай устамалар даражаси асосида ялпи даромаднинг мутлақ миқдори аниқланади.

Савдо корхоналари ва ташкилотларида иш ялпи даромад миқдорини ошириш билан бирга харажатларни камайтириб, корхонанинг даромадлилигини таъминлайдиган даражада ташкил этилиши зарур.

Савдо корхоналарида ялпи даромад олиш жараёнини таҳлил қилишда таҳлилнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ялпи даромаднинг умумий ҳажмини, товар гуруҳлари бўйича бажарилишини аниқлаш;
- амалда жорий қилинган савдо устамалари қай даражада қўлланилаётганини текшириш;
- ялпи даромад суммасининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
- корхонанинг фойдаланилмаётган ички имкониятларини аниқлаш.

Корхонанинг молиявий натижалари, молиявий коэффициентлари ва молиявий ҳолати таҳлили сифатли ўтказилиши асосан таҳлил манбаалари тўғри ва сифатли тузилишига боғлиқ.

Таҳлил учун керакли маълумотлар таҳлилнинг асосий манбалари бўйича қуйидаги йиллик ҳисоботлардан олинади:

- 1-шакл – “Бухгалтерия баланси”;
- 2-шакл – “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот”;
- 2а-шакл – “Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумонома”;
- 3-шакл – “Асосий воситалар тўғрисида ҳисобот”;
- 4-шакл – “Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот”;
- 5-шакл – “Ўз срмояси тўғрисида ҳисобот”

Бухгалтерия баланси хўжаликнинг молиявий иқтисодий ҳолатини белгиланган давр учун икки иқтисодий нуқтаи назардан умумлашган пул ўлчамида кўрсатади. Баланснинг активи маблағлар мавжудлиги ва жойлашишини, пассиви эса, маблағларнинг манбалари, келиб чиқиши ва ўрнини характерлайди.

Одатда, баланс ва ҳисобот кўрсаткичлари ҳисобот даврининг бошланиши ва охирида келтирилади. Улар иқтисодий жараёнлар характерини ва корхонанинг чорак (квартал) ва йил давомидаги молиявий - хўжалик ҳолатини аниқлайди ва моҳиятини очиқ беради.

Бухгалтерия баланси активи ва пассивида корхонанинг асосий фаолиятига кирадиган маблағ ва манбалар акс эттирилади. Таҳлилда аввало, баланс моддалари суммаларининг йил (ёки бир неча йил) мобайнидаги ўзгаришини ўрганиш, хўжалик фаолиятининг ижобий ва салбий томонлари ҳақида хулоса чиқариш керак.

4. 4. Савдо корхоналарида ялпи даромад режаси бажарилишига, умумий баҳо ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Савдо корхоналарида ялпи даромад муомала харажатларини қоплаш манбаи ҳисобланади. Савдо устамалари миқдорининг оширилиши савдо корхоналари иши сифатидан катъи назар уларнинг юқори даромад олишларига имкон беради. Савдо устамаларининг камайиб кетиши эса, муомала харажатларини қопламайди ва зарар кўришга олиб келади. Бундай ҳолда савдо корхоналари ва ташкилотлари ўз фаолиятларига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, молиявий қийинчиликларга учрайдилар. Уларда харажатларни қоплаш ва қандай бўлмасин даромад олишга ишонч йўқолади, чунки товарларни сотиш ҳажми ортган сари зарар суммаси ҳам ошиб боради.

Савдо корхоналари фақат товарларни сотиш эвазигагина эмас, балки бошқа йўللар–бўш идишларни сотиш, омбордаги товарларни қайта ўлчаш ва хатлов (инвентаризация) да ошиқча чиққан товарлар ҳисобига ҳам ялпи даромад суммасини кўпайтиришлари мумкин.

Умуман олганда, ялпи даромад суммасининг ўзгариши асосан икки омилга:

- товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига;
- ўртача ялпи даромад даражасининг ўзгариши боғлиқ.

Биринчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режалаштирилган ўртача ялпи даромад даражасига, иккинчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун эса ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

Маълумки, товар айланиши ҳажмининг кўпайиши ёки камайиши ялпи даромад ҳажмини тубдан ўзгартириши мумкин. Шу боис ялпи даромад ҳажми ўзгаришига юқоридаги омиллардан ташқари товар айланиши ҳажми таркибий тузилишининг ўзгариши, савдо устамаларининг айрим товарлар бўйича кўпайиши ёки камайиши каби омиллар, масалан, ҳисобот давридаги товар айланиши салмоғининг режадаги товар айланиши салмоғига тўғри келиши, савдо устамасининг айрим товарлар бўйича кўпайиши ёки камайиши ва айрим ҳолларда товар етказиб берувчи ташкилотлар томонидан қўшимча савдо устамасининг ўз вақтида берилмаганлиги ва йўл харажатлари давлат бюджети томонидан қопланмаганлиги таъсир кўрсатиши мумкин.

Таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири таҳлил даврида ялпи даромад ҳажми бўйича режа бажарилишини, ялпи даромад ҳажми ўзгаришига товар салмоғи ўзгариши таъсирини, сотилган товарлар ассортименти ва сифати ўзгариши ҳамда ўртача ялпи даромад даражасининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлашдан иборат. Фаолият таҳлил қилинаётган корхонада ялпи даромад режаси бажарилишига баҳо бериш ва унинг ўзгаришига юқорида қайд қилинган омиллар таъсирини аниқлаш учун 44-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

44-жадвал

Ялпи даромад ҳажми бўйича режа бажарилишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Режанинг бажарилиши, %
1. Ялпи даромад, минг сўм	28983,6	29074,5	+ 90,9	100,3
2. Товар айланиш ҳажми, минг сўм	132400	121824	-10576	92,0
3. Ўртача ялпи даромад даражаси 1 қатор x100 : 2 қатор, %	21.891	23.866	+ 1.975	x

Жадвалдан кўриниб турибдики, ялпи даромад миқдори ҳисобот йилида режадагига нисбатан 90,9 минг сўмга кўпайган. Бунга ўртача ялпи даромад

даражасининг режага нисбатан 1,975% кўпайиши ижобий таъсир кўрсатган. Таҳлил қилинаётган савдо корхонасида ўртача ялпи даромад даражасининг 1,975% кўпайиши ялпи даромад суммаси 2406 минг сўмга $(+1.975 \times 121824 : 100)$ кўпайишига олиб келди. Товар айланиш ҳажми 10576 минг сўмга бажарилмагани эса ялпи даромад суммасининг 2315,1 минг сўмга $(- 10576 \times 21.891 : 100)$ камайишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, таъсир кўрсатувчи омилар йиғиндиси ялпи даромад суммасининг мутлақ фарқини беради: $(+2406.0 - 2315.1 = + 90.9$ минг сўм).

Таҳлил жараёнида ўртача ялпи даромад даражаси қандай сабаблар таъсирида ўзгарганлигини аниқлашимиз зарур. Чунки ўртача ялпи даромад даражаси илмий асосланганлиги савдо корхоналари ишининг иқтисодий самарадорлигини оширишда алоҳида аҳамиятга эга. Ўртача ялпи даромад даражасининг иқтисодий жиҳатдан асосланган миқдори асосан:

- савдо корхоналарининг жойлашган ўрни бўйича;
- товар айланиши ҳажми улушининг ўзгариши;
- айрим товар гуруҳлари бўйича савдо устамаларининг ўзгариши;
- майда улгуржи товар айланиши ҳажмининг ўзгариши ва ҳоказолар бўйича белгиланади ва ўзгаради.

Савдо устамаларини айрим товарлар ва товар гуруҳлари бўйича табақалаштириш баъзи товарларни сотиш билан боғлиқ бўлган муомала харажатларининг бир хил эмаслиги билан боғлиқ. Маълумки, савдо устамасининг энг юқори миқдори энг кўп меҳнат сарфланиб тайёрланадиган, сақлаш учун махсус шароитлар ва қўшимча ишлов беришни талаб қиладиган, нисбатан суст айланадиган ва муомала харажатлари даражасини ошириб юборадиган товарларга, масалан, картошка ва сабзавот, музқаймоқ, маъданли сувлар, туз, чинни буюмлар, қурилиш материаллари ва ҳоказоларга белгиланади. Бундан ташқари товар айланиши ҳажмида юқори ва паст даражадаги савдо чегирмаси қўйилган айрим товарлар улушининг бўлиши ҳам ўртача ялпи даромад даражаси кўпайишига ёки пасайишига олиб келади.

Таҳлил жараёнида товар айланиши ҳажми таркибий тузилишининг ўртача ялпи даромад даражаси ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун 45-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади. Бунда товар айланиш ҳажмининг товар гуруҳлари бўйича улуши аниқланиб, улуш бўйича фарқ режадаги ўртача ялпи даражасига кўпайтирилади ва ҳисобланган фоизли сонларнинг жами 100 га бўлинади.

Товар айланиш ҳажми таркибий тузилишининг ўртача ялпи даромад даражаси ўзгаришига таъсирининг таҳлили

Товар гуруҳлари	Товар айланиши ҳажми ичида товар гуруҳларининг улуши, %			Режа бўйича ўртача даромад даражаси, %	Ҳисобланган фоизли сонлар
	режа бўйича	ҳақиқатда	фарқи, +, -		
Ип газламалар	1,3	1,8	+ 0,5	22,43	+ 11,2
Трикотаж буюмлари	6,8	8,2	+ 1,4	21,70	+ 30,3
Пойабзал	11,4	11,3	- 0,1	21,74	- 2,1
Гилам ва гиламга оид буюмлар	8,7	6,9	- 1,8	21,82	- 39,2
Чарм ва чармдан ишланган моллар	0,4	0,3	- 0,1	23,18	- 2,3
Атторлик моллари	11,2	11,9	+ 0,7	21,92	+ 15,3
Электр хўжалик моллари	2,2	2,5	+ 0,3	22,54	+ 6,7
Соатлар	1,5	1,5			
Заргарлик буюмлари	3,2	3,6	+ 0,4	22,31	+ 8,9
Шойи газламалар	6,0	5,7	- 0,3	22,6	- 6,7
Тайёр кийимлар	20,9	21,4	+ 0,5	22,63	+ 11,3
Ташқи ва ички тайёр кийимлар	4,8	3,3	- 1,5	22,71	- 34,1
Муסיқа асбоблари	5,2	5,1	- 0,1	22,72	- 2,2
Бошқа товарлар	16,4	16,5	+ 0,1	20,26	+ 2,0
ЖАМИ	100,0	100,0	-	21,89	- 0,9

45-жадвалда акс эттирилганидек, товар айланишида савдо устамалари даражаси юқори бўлган товарлар (ип газлама, атторлик моллари, трикотаж буюмлар, заргарлик буюмлари, тайёр кийимлар ва бошқа моллар)нинг салмоғи ошган ва шунга мувофиқ савдо устамалари даражаси анча паст моллар (гилам ва гиламга оид буюмлар, шойи газламалар, ташқи ва ички кийимлар) салмоғи камайган. Натижада гуруҳлари бўйича айрим товарлар улушининг режадагига нисбатан пасайиши, ялпи даромад даражаси 0,009% пасайишига (0,9:100), бу эса, корхонада ялпи даромад миқдори 10,9 минг сўмга (0,009x121824:100) камайишига олиб келди.

Ялпи даромад ҳажми ўзгаришига айрим товар гуруҳлари бўйича ўртача савдо чегирмалари меъёрларининг ўзгариши ҳам таъсир қилади. Буни аниқлаш учун савдо чегирмаси янги меъёри билан эски меъёри ўртасидаги фарқ янги савдо чегирмаси қўлланилиши натижасида сотилган ҳақиқий товар айланиши миқдorigа кўпайтирилиб, ҳосила юзга бўлинади. Масалан, биринчи июлдан заргарлик буюмлари бўйича савдо чегирмаси меъёри Давлат баҳо қўмитаси томонидан ўзгартирилди. Олдинги 16,46% ли савдо чегирмаси ўрнига янгиси жорий қилиниб, миқдори 19,53% қилиб белгиланди. У қўлланилган вақтдан бошлаб 12320 минг сўмлик товар сотилган.

Тегишли давр мобайнида корхонанинг ялпи даромади савдо чегирмаси меъёри ўзгариши ҳисобига 378,2 минг сўмга (19.53-16.46)x (12320:100) кўпайди ёки товар айланиши ҳажмига нисбатан (378,2 x 100:121824) 0,31% ни ташкил этди.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, корхона ялпи даромадининг савдо чегирмаси ҳисобига кўпайиши ёки камайиши ташқи омил ҳисобланади. У корхонанинг хўжалик фаолиятига боғлиқ эмас.

Ялпи даромад ҳажми ўзгаришига ташкилотлар томонидан етказилиб бериладиган товарларнинг узлуксиз ҳаракати ҳам таъсир кўрсатади. Улгуржи савдо корхоналари томонидан товарлар савдо корхоналарига омбордан ёки транзит шаклида келтирилиши ялпи даромад ўзгаришига, чунончи, транзит усулида келтирилиши бу даромад кўпайишига, аксинча, омбордан келтирилган товарлар салмоғи камайишига олиб келади.

Масалан, шартномага асосан улгуржи савдо корхонаси омборидан режа бўйича 32320 минг сўмлик товар келтирилиши кўзда тутилган эди, ҳақиқатда эса 34745 минг сўмлик товар келтирилди. Улгуржи савдо корхонаси омбордан товар етказиб беришни режадагидан 2425 минг сўм ортиғи билан бажарди, лекин транзит шаклида товар етказиб бериш режа бўйича бажарилмади. Улгуржи савдо корхонасининг савдо чегирмасига нисбатан устамаси 14,5%, устама олинадиган товарлар бўйича ўртача савдо чегирмаси 6,35%. Шундай қилиб, улгуржи савдо корхонаси омборидан келтирилган товар айланишининг кўпайиши ялпи даромад миқдори 22,3

минг сўмга ($\frac{2425 \cdot 6,35 \cdot 14,5}{100 \cdot 100}$) камайишига сабаб бўлди. Бу эса, товар айланишига нисбатан 0,18% ни ($22,3 \times 100 : 121824$) ташкил этади.

Ялпи даромад ҳажмининг ўзгаришига майда улгуржи йўллар билан сотилган товарлар миқдори ҳамда баҳо ўзгариши ҳам таъсир кўрсатади.

Ялпи даромад ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлил жараёнида умумлаштирилиб, 46-жадвалдаги шакл тузилади.

46-жадвал

Ялпи даромад ҳажми ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ялпи даромад ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар	
	кўпаяди	камаяди
1.Товар айланиши ҳажмининг ўзгариши ҳисобига	-	2315.1
2.Товар айланиши таркибий тузилишининг ўзгариши ҳисобига	-	10.9
3.Айрим товар гуруҳлари бўйича савдо чегирмасининг ўзгариши ҳисобига	378.2	
4.Товар ҳаракатининг узлуксизлиги ўзгариши ҳисобига	-	22.3
5.Ўртача ялпи даромад даражасининг ўзгариши ҳисобига	2406.0	-
6.Майда улгуржи товарлар билан сотилган товар айланиши ҳамда товарлар баҳосининг ўзгариши ҳисобига	-	345.0
Ялпи даромад ҳажмининг режадагига нисбатан мутлақ фарқи	90.9	-

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, ялпи даромадни кўпайтириш учун савдо корхоналарида мавжуд имкониятлар етарли. Келгуси хўжалик йилида шулардан тўлиқ фойдаланилса, даромад миқдори режадагидан ортиши мумкин.

Савдо корхоналарининг хўжалик фаолиятини янада чуқурроқ ўрганиш ва билиш учун ялпи даромад миқдорининг умумий ҳажми бўйичагина эмас, балки ялпи даромад режасининг бажарилиши чорак (квартал)лар бўйича ҳам, товар гуруҳлари бўйича ҳам таҳлил қилинади. Бу борадаги крсаткичлар қайси чорак (квартал)да ва қайси товар гуруҳлари бўйича қандай бажарилаётганлиги аниқлангач, тегишли хулосалар чиқарилиб,

камчиликларни бартараф этиш, уларнинг такрорланмаслиги юзасидан белгиланган чора-тадбирлар, ишлаб чиқилган тавсиялар, берилган кўрсатмалар, билдирилган фикр ва мулоҳазалар корхона умумий мажлисларида муҳокама қилинади.

Кейинги босқичларда ялпи даромад режасининг чораклар бўйича бажарилиши таҳлил қилиниши зарур, чунки бу режанинг бир меъёрида бажарилиши савдо корхонаси молиявий натижалари яхшиланишига, молиявий ҳолати мустаҳкамланшига ва барқарорлигига олиб келади.

Ялпи даромад режасининг чораклар ва товар гуруҳлари бўйича бажарилишини таҳлил қилиш учун 47–48-жадвалдаги шакллардан фойдаланилади. Уларда қайд этилганидек, ялпи даромад I–II–III чоракларда ортиғи билан бажарилган, IV чоракда 63,6 минг сўмга бажарилмаган. Товар гуруҳлари бўйича, режага нисбатан ип газламалар сотишдан 138,9%, трикотаж буюмлари сотишдан 118,7%, атторлик моллари сотишдан 106,5%, электр хўжалик моллари сотишдан 113,9%, заргарлик буюмлари сотишдан 112,8%, тайёр кийимлар сотишдан 102,7% ялпи даромад кирим қилинган, қолган товар гуруҳлари бўйича режалаштирилган сумма олинмаган. Умуман, ялпи даромад миқдорининг кўпайишига чорак бўйича ҳам, товар гуруҳлари бўйича ҳам бу даромад ўртача даражаси режага нисбатан кўпайиши сабаб бўлган. Бу ўринда эслатиб ўтиш керакки, ялпи даромад ўртача даражасининг ўсиши ҳисобига олинган даромад ташқи омил ҳисобланади, савдо корхонаси бундан манфаат кўрмайди. Шу боис савдо корхонаси учун ялпи даромад миқдорини кўпайтиришнинг асосий омилларидан бири товар айланиши ҳажмини режага нисбатан ошириш ҳисобланади.

Ялпи даромад режасининг чораклар бўйича бажарилиши таҳлили

Чорак-лар	Товар айланиши, минг сўм			Ялпи даромад, минг сўм			Ўртача ялпи даромад даражаси товар айланишига нисбатан, % ҳисобида			Ялпи даромад миқдори бўйича режага нисбатан мутлақ фарқ		
	режа	ҳақи-қатда	режа-нинг бажарилиши, %	режа	ҳақи-қатда	режа-нинг бажарилиши, %	режа	ҳақи-қатда	Режа-нинг Бажарилиши, %	ҳам-маси	шу жумладан	
											товар айла-ниши ҳажмининг ўзгариши ҳисо-бига	ўртача даро-мад даража-сининг ўзгариши ҳисобига
I	32500	30500	93,8	6927,1	6977,7	100,7	21,31	22,87	+1,56	+50,6	-426,2	+476,8
II	28500	24223	84,9	7187,9	7239,5	100,7	25,2	29,88	+4,68	+51,6	-1077,8	+1129,4
III	35100	33848	96,4	7303,8	7355,8	100,7	20,8	21,73	+0,93	+52,0	-260,4	+312,4
IV	36300	33253	91,6	7564,8	7501,2	99,1	20,83	22,55	+1,72	-63,6	-634,6	+571,0
Жами	132400	121824	92,0	28983,6	29074,5	100,3	21,89	23,86	+1,97	+90,9	-2315,1	+2406

Ялпи даромад ҳажмининг айрим олинган товар гуруҳлари бўйича бажарилиши таҳлили

Товар гуруҳлари	Товар айланиш ҳажми, минг сўм			Ялпи даромад, минг сўм			Ўртача ялпи даромад даражаси товар айланиши ҳажмига нисбатан, %			Ялпи даромад суммаси бўйича режага нисбатан мутлақ фарқ		
	режа	ҳақиқатда	фарқи	режа	ҳақиқатда	режанинг бажарилиши %	режа	ҳақиқатда	фарқи	ҳаммаси	шу жумладан	
											товар айланиш ҳажмининг ўзгариш ҳисобига	ялпи даромад даражасининг ўзгариши ҳисобига
Ип газламалар	1679	2146	+ 467	376,7	523,3	138,4	22,43	24,38	+1,95	+146,6	+104,7	+41,9
Трикотаж буюмлар	9080	9921	+ 841	1970,8	2341,1	118,7	21,70	23,54	+1,89	+370,3	+182,4	+187,9
Пойабзал	15198	13674	- 1524	3304,1	3285,4	99,4	21,74	24,02	+2,28	- 18,7	-331,3	+312,6
Гидамлар	11555	8455	- 3100	2521,5	2006,4	79,5	21,82	23,73	+1,91	- 515,1	-676,4	+161,3
Атторлик моллари	14806	14534	- 272	3246,1	3459,8	106,5	21,92	23,80	+1,98	+213,7	- 69,6	+213,7
Электр	2822	2040	+ 118	637,6	726,8	113,9	22,59	24,72	+2,13	+ 89,2	+ 26,6	+62,6

хўжалик моллари												
Соатлар	1929	1709	- 220	434,7	436,2	100,3	22,53	25,52	+2,99	1,5	49,5	+51,0
Заргарлик буюмлари	4156	4384	+ 228	927,4	1046,7	112,8	22,31	23,87	+1,56	+119,3	+ 50,8	+68,5
Шойи газламалар	7693	6708	- 985	1739,1	1657,2	95,3	22,6	24,70	+2,1	- 81,9	-222,6	+140,7
Тайёр кийимлар	26761	25255	- 1506	6057,5	6221,9	102,7	22,63	24,63	+2,0	+164,4	-340,8	+505,2
Таш+и ва ички кийимлар	6126	3849	- 2277	13992,2	959,4	68,9	22,71	24,92	+2,21	431,8	-517,1	+85,3
Муסיқа асбоблари	6633	6000	- 633	1507,1	1482,8	98,4	22,72	24,71	+1,99	- 24,3	-143,8	+119,5
Чармдан ишланган товарлар	500	344	- 156	115,9	87,2	75,2	23,18	25,3	+2,12	- 28,7	- 36,1	+ 74
Бошқа товарлар	23462	21905	- 1557	4753,9	4797,3	100,9	20,26	21,90	+1,64	+43,4	-315,4	+358,8
Жами	132400	121824	- 10576	28983,6	29074,5	100,3	21,89	23,86	+1,97	+ 90,9	-2315,1	+2406,0

4. 5. Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

Молиявий натижалар таҳлили молиявий таҳлилнинг таркибий қисмидир. Унда бевосита корхона фаолиятининг пировард натижалари – фойдасини ифодаловчи молиявий натижалар кўрсаткичлари ўрганилиши лозим.

Молиявий натижалар таҳлили сотилган маҳсулот ҳажми режаси қандай бажарилганлигини ўрганишдан бошланади. Чунки маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган барча харажатларни қоплаб, даромад олишни таъминлайдиган кўрсаткич сотилган маҳсулот эвазига корхонанинг ҳисоб-китоб счётига келиб тушган пул кўрсаткичи ҳисобланади.

Сотилган маҳсулот бўйича соф тушум аниқлангандан кейин сотишдан ялпи тушум натижаси, асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси, умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси, солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижа ва корхонанинг ҳисобот давридаги соф фойдаси аниқланади.

Молиявий натижалар кўрсаткичларини таҳлил қилишдан мақсад юқорида қайд қилинган молиявий натижалар даражасига баҳо бериш, молиявий натижаларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни ва корхона соф фойдасини кўпайтириш учун мавжуд имкониятларни аниқлашдан иборат. Таҳлил жараёнида юқорида кўрсатилган молиявий натижалар кўрсаткичларига алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтиш зарур.

Молиявий натижаларни таҳлил қилишнинг дастлабки босқичида эътибор соф тушумни аниқлашга қаратилади. Соф тушумни аниқлаш учун сотилган маҳсулот эвазига келиб тушган маблағдан қўшимча қиймат солиғи ва акциз солиғи чегирилиб ташланади.

Иккинчи босқичда сотишдан олинган ялпи молиявий натижа аниқланади. Бунинг учун сотишдан олинган соф тушумдан ишлаб чиқариш таннархи айирилади.

Учинчи босқичда асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси аниқланиши лозим. Бу кўрсаткични аниқлаш учун ялпи молиявий натижадан сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ҳамда асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромадлар ва қилинган харажатлар чиқариб ташланади.

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг молиявий натижаси бевосита унинг молиявий фаолиятига ҳам боғлиқ.

Тўртинчи босқичда корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти молиявий натижасидан, уюшма ва шўъба корхоналаридан олинган дивидентлар, олинган бошқа дивидентлар, уюшма ва шўъба корхоналаридан олинган ва уларга берилган қарзлар бўйича фоизлар, тўланган ва олинган бошқа фоизлар, валюта курсининг фарқи, молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар қўшилиб, бошқа харажатлар ва тўланган фоизлар айирилиб, корхона умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси аниқланади.

Бешинчи босқичда эркин иқтисодиёт шароитида молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар таркибида фавқулодда олинадиган фойда ва тўланадиган зарар ҳам бўлиши мумкин. Агар умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасига фавқулодда олинган фойдани қўшиб, ундан тўланадиган зарарни айириб ташласак, солиқ тўлангунга қадар эришилган умумий молиявий натижа келиб чиқади.

Олтинчи босқичда солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижадан даромад солиғи ва бошқа харажатларни айириб ташласак, корхонанин соф фойдаси маълум бўлади.

Корхона молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлилининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- молиявий натижаларни ифодаловчи барча кўрсаткичларнинг тўғрилигини текшириш;
- молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисобот давридаги ўзгаришига баҳо бериш;
- ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш;
- молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқлигини аниқлаш ва уларнинг соф фойда ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш.

Таҳлил жараёнида қайд этиб ўтилган молиявий натижаларнинг кўрсаткичларига алоҳида–алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Таҳлил қилинаётган корхонада сотишдан олинган молиявий натижа ва унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш учун 49-жадвалдаги шаклни тузамиз.

49-жадвал

Сотишдан олинган ялпи фойда унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи	Ўтган йилдагига нисбатан бажа-рилиши, %
1.Сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	6542485	8672772	+ 2130287	132,5
2.Сотилган маҳсулот, иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннари, минг сўм	5640373	7435760	+ 1795387	131,8
3.Сотишдан тушган ялпи фойда, минг сўм	902112	1237012	+ 334900	137,1

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ялпи молиявий натижа ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан 334900 минг сўмга ёки 37,1% ошган. Мисолимизда соф тушум ўтган йилдагига нисбатан 2130287 минг сўмга кўпайган, лекин ишлаб чиқариш таннархи ўтган йилдагига нисбатан 1795387 минг сўмга кўпайиши ялпи молиявий натижанинг камайишига олиб келди. Таҳлилнинг кейинги босқичида асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган молиявий натижа қандай бажарилганлигини билиш учун 50-жадвалдаги шаклдан фойдаланамиз.

50-жадвал

Асосий фаолиятнинг фойдасини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили, минг сўм	Ҳисобот йили, минг сўм	Фарқи, минг сўм	Ўтган йилдагига нисбатан бажарилиши, %
1. Сотишдан тушган ялпи фойда	902112	1237012	+334900	137,6
2. Сотиш харажатлари	19150	24233	+ 5083	126,5
3. Маъмурий харажатлар	121904	202503	+80599	166,1
4. Бошқа даромадлар	-	-	-	-
5. Бошқа харажатлар	465189	633211	+168022	136,1
6. Асосий фаолияти бўйича фойдаси (1-2-3+4-5)	295869	377065	+ 81196	127,4

Таҳлилнинг натижаси шуни кўрсатадики, асосий ишлаб чиқариш фаолияти бўйича молиявий натижа ўтган йилдагига нисбатан 81196 минг сўмга кўпайган. Бу эса 27,4 %ни ташкил этади. Таҳлил қилинаётган корхонада ўтган йилгига нисбатан сотиш харажатлари 5083 минг сўмга, маъмурий харажатлари 80599 минг сўмга ва бошқа харажатлар 168022 минг сўмга кўпайиши асосий ишлаб чиқариш фаолияти бўйича олинган молиявий натижага салбий таъсир кўрсатган. Лекин шунга қарамасдан, молиявий натижа ўтган йилгига нисбатан 81196 минг сўмга кўпайган. Таҳлил жараёнида умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси қандай бўлганлигини ўрганишимиз зарур. Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасига баҳо бериш учун 51-жадвалдан фойдаланамиз.

Умумхўжалик фаолиятининг фойдасини таҳлили (минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи	Ўтган йилдагига нисбатан бажарилиши, %
1. Асосий фаолиятнинг фойдаси	295869	377,065	+81196	127,4
2. Олинган дивидендлар				
3. Олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар				
4. Валюта курси бўйича фарқ				
5. Молиявий фаолият бўйича даромадлар (+), харажатлар (-)	908055 291550	1556409 487757	+ 648354 + 196207	171,4 167,2
6. Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (1+2+3+4+5)	912374	1445717	+ 533343	158,4

Жадвалдаги кўрсаткичлардан маълум бўляптики, умумхўжалик фаолиятдан олинган молиявий натижа ўтган йилдагига нисбатан 533343 минг сўмга кўпайган. Демак, молиявий натижанинг ўсиши 58,4% ни ташкил этади.

Умумхўжалик молиявий натижаси кўпайишига асосан молиявий фаолият бўйича даромадларнинг кўпайиши ижобий таъсир кўрсатган. Шунини эслатиб ўтиш керакки, асосий фаолиятдан олинган молиявий натижа 81116 минг сўмга кўпайган бўлса, умумхўжалик фаолияти бўйича молиявий натижа 533343 минг сўмга ошган. Шу билан бирга бошқа харажатлар ҳам кўпайган. Лекин даромадлар суммасининг ўсиши харажатлар суммаси ўсишидан анча юқори. Шунинг учун ҳам умумхўжалик фаолиятдан олинган молиявий натижа ўтган йилдагига нисбатан анча юқори бўлган.

Таҳлил жараёнида умумхўжалик фаолияти бўйича молиявий натижанинг бажарилишига баҳо берилгандан сўнг у солиқ тўлангунга қадар қандай бажарилганлиги таҳлил қилиниши лозим. Бунинг учун 52-жадвалдаги шаклдан фойдаланамиз.

Даромад солиғини тўлангунга қадар фойданинг бажарилишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили, минг сўм	Ҳисобот йили, минг сўм	Фарқи, минг сўм	Ўтган йилдагига нисбатан бажарилиши, %
1. Умумхўжалик фаолияти бўйича фойда	912374	1445717	+ 533343	158,4
2. Фавқулотда фойда	-	-	-	-
3. Фавқулотдаги зарар	-	-	-	-
4. Солиқ тўлангунга қадар фойда (1к 2 - 3)	912374	1445717	+ 533343	158,4

Жадвалдаги кўрсаткичлардан маълум бўляптики, умумхўжалик фаолияти бўйича молиявий натижада ҳеч қандай ўзгариш бўлмаган. Чунки таҳлил қилинаётган корхона фавқулотда фойда ва фавқулотда зарар кўрмаган. Таҳлилнинг сўнгги босқичида корхонанинг соф фойдаси аниқланиши зарур.

Таҳлил қилинаётган корхонанинг соф фойдасини аниқлаш ва бу борадаги режа бажарилишига баҳо бериш учун 53-жадвалдаги шаклдан фойдаланамиз.

Соф фойданинг бажарилишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили, минг сўм	Ҳисобот йили, минг сўм	Фарқи, минг сўм	Ўтган йилдагига нисбатан бажарилиши, %
1. Солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижа	912374	1445717	+ 533343	158,4
2. Фойдадан солиқ	343586	442149	+ 98563	128,6
3. Бошқа солиқ ва ажратмалар	141808	456651	+314843	322,0
4. Ҳисобот давридаги соф фойда (1-2-3)	426980	546917	119937	128,1

Жадвалдаги маълумотлардан кўришиб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада ҳисобот йилдагига ўтган йилдагига нисбатан соф фойда суммаси 119937 минг сўмга ёки 28,1% кўпайган.

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, олинган соф фойда миқдори бундан ҳам юқори бўлиши мумкин эди. Лекин фойдадан тўланган солиқ

ажратмалари суммасининг ўтган йилдагига нисбатан 98563 минг сўмга кўпайиши соф фойда суммаси кўпайишига салбий таъсир кўрсатди.

Таҳлил жараёнида солиқ ва ажратмалар суммаси нималар ҳисобига кўпайганлигини ва бунинг сабабларини ҳам аниқлаш лозим.

Молиявий натижалар кўрсаткичлари таҳлилининг сўнгги босқичида корхона молиявий натижаларига умумий баҳо бериш билан бирга соф фойдаси ўзгаришига таъсир этувчи омилларни бир тизимга солиб, соф фойдани кўпайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Корхонанинг молиявий натижалари кўрсаткичларига умумий баҳо бериш ва соф фойда ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун 54–55-жадваллардаги шакллардан фойдаланамиз.

54-жадвал

**Корхона молиявий натижаларига умумлашган ҳолда баҳо бериш ва
унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш
(минг сўм)**

Кўрсаткичлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Фарқи	
	даромад	харажат	даромад	харажат	даромад бўйича	харажат бўйича
1.Сотишдан олинган соф тушум	6542485		8672772		+2130287	
2.Сотилган маҳсулот, иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннари		5640373		7435760		+1795387
3.Сотишдан олинган ялпи фойда (1 – 2)	902112		1237012		+ 334900	
4.Сотиш харажатлари		19150		24233		+5083
5.Маъмурий харажатлар		121904		202503		+ 80599
6.Асосий						

фаолия- тинг бошқа даромад- лари ва харажат- лари		465189		633211		+168022
7.Асосий фаолия- тинг фойдаси (3-4-5-6)	295869		377065		+81196	
8.Бошқа олинган дивиден- длар						
9.Бошқа тўланган ва олинган фоизлар						
10.Валю- та курси фарқи						
11.Моли- явий фаолият бўйича бошқа даромад ва харажат- лар	908055	291550	1556409	487757	+648354	+196207
12.Умум- хўжалик фаолия- тининг фойдаси (7+8+9+10 +11)	912374		1445717		+ 533343	
13.Фав- кулудда фойда ва зарар						
14.Солиқ тўлан- гунга кадар						

фойда (12-13)	912374		1445717		+ 533343	
15.Фойда дан даромад солиғи		343586		442149		+98563
16.Бошқа солиқ ва ажрат-малар		141808		456651		+314843
17.Соф фойда (14-15-16)	426980		546917		+ 119937	

Жадвалдаги маълумотлар таҳлил қилинаётган корхонада соф фойдани кўпайтириш имкониятлари мавжудлигидан далолат беради. Бундай имкониятлар сирасига асосан, маҳсулот таннархини, сотиш харажатларини ҳамда маъмурий харажатларни пасайтириш билан боғлиқ имкониятлар киради. Солиқларнинг кўпайиши эса, солиқ ставкалари ҳамда соф тушум ҳажми ўзгаришига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Умуман олганда, таҳлил қилинаётган корхона молиявий натижалари ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан анча яхшиланган.

Лекин корхона маъмурияти ишлаб чиқариш таннархини янада пасайтириш йўллари кидириб топса, келгусида молиявий натижалар бўйича кўрсаткичлари бундан ҳам юқори бўлиши мумкин.

Соф фойда суммаси ўзгаришига таъсир этувчи омилларни умумлаштириш (минг сўм)

Соф фойда			Таъсир этувчи омиллар										
Ўтган йили	Ҳисобот	Фарқи	Соф тушумнинг ўзгариши	Ишлаб чиқариш тан-нахнинг ўзгариши	Сотиш харажатларининг ўзгариши	Маъмурий харажатларнинг ўзгариши	Бошқа даромадлари ва харажатлари	Бошқа олинган дивидендлар	Тўланган ва олинган фоизлар	Валюта курси фарқи	Молиявий фаолият бўйича бошқа даромад ва харажатлар	Фойдадан солиқ	Солиқ ва бошқа ажратмалар
426980	546917	+119937	+2130287	-1795387	- 5083	- 80599	-168022	-	-	-	+452147	-98563	-314843

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиёти шароитида барча корхоналарнинг асосий мақсади – мавжуд ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиб талабни қондирадиган миқдорда соф фойда олишдир. Соф фойда йўналиши корхонанинг келажакдаги ривожланишини, ишчи ва хизматчилар моддий манфаатдорлиги ошишини таъминлайди.

Таҳлил жараёнида корхонанинг ялпи ва соф фойдаси тўғри аниқланганлиги, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланганлигига алоҳида эътибор берилиши лозим. Молиявий натижаларни таҳлил қилишдан мақсад бу борадаги кўрсаткичлар тўғри аниқланганлигини текшириш ҳамда бундай ўзгаришларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва соф фойдани кўпайтириш учун барча турдаги тадбирларни амалга ошириб, соф фойдага салбий таъсир этадиган харажатларни камайитириш чора- тадбирлари белгилаб берилиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Молиявий таҳлилнинг мақсади нима?
2. Молиявий таҳлилнинг қандай босқичлари ва асосий шакллари бор?
3. Молиявий таҳлилнинг субъектлари ва мақсадлари ҳақида тўхталинг.
4. Савдо корхоналари ялпи даромадини таҳлил қилишда таҳлилнинг аҳамияти ва вазифалари нималардан иборат?
5. Ялпи даромад режасининг бажарилишига умумий баҳо ва унинг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?
6. Ялпи даромад даражаси ўзгаришига-чи?
7. Фойда режасининг бажарилишига умумий баҳо қандай таъсир этади, унинг ўзгаришига қайси омиллар таъсир кўрсатади?
8. Савдо корхоналарида рентабеллик даражаси таҳлилининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
9. Сотишдан олинган ялпи молиявий натижа ҳақида тўхталинг.
10. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси деганда нималар тушунилади?
11. Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси деганда-чи?
12. Солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижага тавсиф беринг.
13. Корхонанинг соф фойдаси нима?
14. Молиявий натижалар кўрсаткичларига қайси омиллар таъсир этади?

Асосий адабиётлар

1. Вахобов А ва бошқалар. “Молиявий ва бошқарув таҳлили”. –Т., шарш, 2005.
2. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., “Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили”. –Т., “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2003.
3. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Экономический анализ». –М., «Финансы и статистика», 1999.
4. Донсова Л.В., Никифорова Н.А. «Комплексный анализ бухгалтерской отчетности». –М., «Дело и Сервис», 1999.
5. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил”. Дарслик. –Т., “Молия”, 2005.
6. Акромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлили. Т.:Молия.2003
7. Федоров А.В Анализ финансовых рынков торговли финансовый активный Питер 2009
8. Чуев И.М. Экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебник.М.: Издательско торговая копорация. «Дишков» К,2010.
- 9.Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности». предприятия. –М.: ИНФРА, 2009.

V БОБ. МОЛИЯВИЙ КОЭФФИЦИЕНТЛАР ТАҲЛИЛИ

5. 1. Молиявий коэффицентлар таҳлилининг аҳамияти

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхонанинг молиявий ҳолати мустақамланишига эришишда молиявий коэффицентлардан ҳар томонлама фойдаланиш ва уларни муттасил таҳлил қила бориш муҳим аҳамият касб этади. Молиявий коэффицентлар корхона ҳисоботи – балансидаги айрим моддаларнинг бир-бирига муносабатини ўрганишда кенг қўлланилади. Унинг аҳамияти ҳам шунда. Моҳияти эса, биринчидан, коэффицентларни ҳисоблаш, иккинчидан, олинган натижаларни умумий қабул қилинган стандарт кўрсаткичлари билан ҳамда олдинги кўрсаткичлар билан таққослаш имконини яратишади.

Таҳлил қилинаётган корхонанинг молиявий коэффицентларини бошқа корхоналарнинг бу борадаги кўрсаткичлари ҳамда ўтган йилги ва режа кўрсаткичлари билан таққослаш маълум бир давр ичида шу корхона фаолияти яхши ёки ёмон томонларга ўзгаришини, келгусида тез суръатлар билан ўсиш имкониятларини аниқлашга ёрдам беради. Эслатиб ўтиш керакки, ўтган даврда яхши деб ҳисобланган натижалар бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида талабга жавоб бермаслиги ва мос келмаслиги ҳам мумкин.

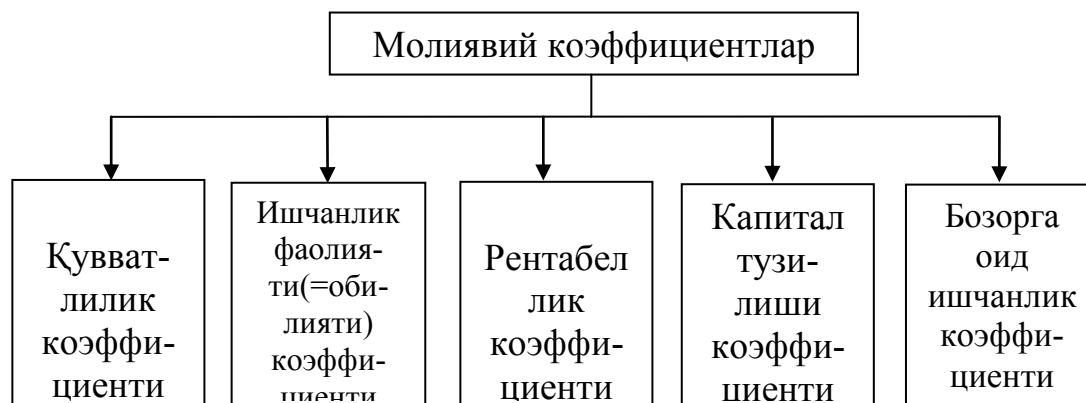
Корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш жараёнида молиявий коэффицентларни қуйидаги бешта блокка бўлиб ўрганиш лозим:

- 1-блок – қувватлилиқ коэффиценти;
- 2-блок – ишчанлик (қобилиятлилиқ) коэффиценти;
- 3-блок – рентабеллиқ коэффиценти;
- 4-блок – капиталнинг тузилиши коэффиценти;
- 5-блок – бозорга оид ишчанлик коэффиценти.

Ушбу блоклар 1-чизмадаги каби тасвирланган.

1-чизма

Корхона ҳисоботининг молиявий коэффицентлари

Таҳлил жараёнида юқорида қайд этилган блокларнинг айрим кўрсаткичларига алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтилиши лозим.

5. 2. қувватлилик коэффиценти кўрсаткичлари таҳлили

Қувватлилик коэффиценти кўрсаткичлари, корхонанинг ўз қисқа муддатли мажбуриятларини бажариш ёки бажара олмаслик (тўлаш ва тўлай олмаслик) қобилиятини билдиради.

Умумий қабул қилинган стандартларга кўра, қувватлилик коэффиценти (1-2) бир билан икки ўртасида, айрим ҳолларда 3 га чиқиши мумкин. Агар қувватлилик коэффиценти 1 дан паст бўлса, у ҳолда корхона ўз қарзларини тўлай олмасдан инқирозга учраш хавфи гирдобига тушиши ёки уни ўхшаш корхоналар билан бирлаштириш зарурияти туғилиши мумкин. Эслатиб ўтиш керакки, айланма маблағлар қисқа муддатли мажбуриятлардан икки баробар ошиб кетиши ҳам мақсадга мувофиқ эмас, чунки бу капиталнинг таркибий тузилишини номувофиқликка олиб келади.

Жорий қувватлилик коэффицентининг айрим кўрсаткичлари, хусусан, тезлик қувватлилик коэффиценти ҳисобланади, чунки ҳамма айланма маблағлар корхонанинг тез муддатда тўлашга қобиллигини кўрсата олмайди. Масалан, пул маблағлари корхонанинг жорий мажбуриятларини қоплаш манбаси ҳисобланади, моддий ишлаб чиқариш захиралари эса, улардан тайёр маҳсулот ишлаб чиқарилиб, сотилгандан кейин ҳисобга олинади. Дейлик, тезлик бўйича қувватлилик коэффиценти йил бошида 0,55 бўлган, йил охирига келиб 1,35 ни ташкил этди. Демак, корхона йил бошига ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни тез муддатда тўлай олмайди, йил охирига келиб эса, тўлаш қобилиятига эга бўлди.

Агар мутлақ қувватлилик коэффиценти 0,25 дан ошса, у ҳолда корхона қисқа муддатли мажбуриятларидан тезда қутулиши мумкин. Бу эса яхши кўрсаткич ҳисобланади.

Қувватлилик коэффиценти кўрсаткичлари–жорий, тезлик, мутлақ ва соф айланма капитал тартибида аниқланади.

$$1. \text{Жорий қувватлилик коэффиценти} = \frac{\text{пул маблағлари} + \text{қисқа муддатли молиявий қўйилмалар} - \text{соф дебитор қарзлар} + \text{моддий ишлаб чиқариш захиралари}}{\text{корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари}}$$

$$2. \text{Тез қувватлилик коэффиценти} = \frac{\text{пул маблағлари} + \text{қисқа муддатли молиявий қўйилмалар} - \text{соф дебитор қарзлар}}{\text{корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари}}$$

3. Мутлоқ қувватлилик пул маблағлари
коэффициенти = -----:
корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари

4. Соф айланма Айландаги қисқа муддатли
капитал = активлар- мажбуриятлар

Таҳлил қилинаётган корхонада, қувватлилик кўрсаткичлари коэффициентларини аниқлаш учун 56-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади. Унда мисол тариқасида олинган Тошкент ёғ-мой комбинатининг қувватлилик кўрсаткичлари коэффициентлари аниқланган.

56-жадвал

Тошкент ёғ-мой комбинатининг қувватлилик кўрсаткичлари коэффициентлари

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йилида	Фарқи, +, -
1. Пул маблағлари, минг сўм	23891	248326	+ 224435
2. қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, минг сўм	93000	30000	- 63000
3. Соф дебитор қарзлар, минг сўм	406584	353118	- 53466
4. Моддий ишлаб чиқариш заҳиралари, минг сўм	873288	1136415	+263127
5. Корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари, минг сўм	745192	971607	+ 226415
6. Жорий қувватлилик коэффициенти	1,874	1,819	- 0,055
7. Тез қувватлилик коэффициенти	0,702	0,649	- 0,053
8. Мутлақ қувватлилик коэффициенти	0,032	0,255	+ 0,223
9. Айландаги активлар, минг сўм	1336763	1767829	+371066
10. Соф айланма капитал, минг сўм	591571	796222	+204651

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, Тошкент ёғ - мой комбинатида қувватлилик коэффициенти 1–2 ўртасида бўлган, аммо ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан 0,055 га камайган. Жорий қувватлилик коэффициенти ҳисобот йилида пасайиши натижасида тез қувватлилик коэффициенти ҳам пасайган. Лекин мутлақ қувватлилик коэффициенти ҳисобот йилига келиб, ўтган йилдаги 0,032 ўрнига йил охирида 0,255 ни ташкил этди. Демак, корхона қисқа муддатли мажбуриятларидан тезда қутулиши мумкин. Бу, корхона учун яхши кўрсаткичдир. Корхонада мутлақ

қувватлилик коэффициентининг ўсишига асосан унинг пул маблағлари ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан 224435 минг сўмга кўпайиши ижобий таъсир кўрсатган.

Ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари кўпайишига қарамасдан соф айланма капитали миқдори 204651 минг сўмга ошган. Чунончи, корхонада соф айланма капиталнинг ўсиш суръати 34,6%ни, қисқа муддатли мажбуриятлар 30,4%ни ташкил этган ёки соф айланма капиталнинг ўсиш суръати қисқа муддатли мажбуриятларнинг ўсиш суръатидан анча юқори бўлган. Хуллас, корхонанинг қувватлилик кўрсаткичларини баҳолаш у ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни тўлаш имкониятига эгаллигини кўрсатади.

5.3. Ишчанлик фаолияти коэффициентлари кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва баҳолаш

Корхонанинг молиявий аҳволини ўрганиш жараёнида ишчанлик фаолияти кўриб чиқилади. Чунки бу кўрсаткич моддий бойликлардан унумли фойдаланиш даражасини билдиради.

Ишчанлик фаолиятини кўриб чиқишда аввало, активларнинг умумий айланиши ўрганилиши лозим. Негаки активларнинг умумий айланиши— айланма маблағларнинг тез айланиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг пулга айланиши корхонанинг тўлаш қобилиятига тўғридан - тўғри таъсир кўрсатади.

Маҳсулотни сотишдан келган даромаднинг активларнинг ўртача йиллик қийматига нисбати корхона, фирма ва компанияларда мавжуд маблағлардан қандай фойдаланилганлиги даражасини, яъни ҳар бир сўмлик активга қанча сўмлик сотилган маҳсулот тўғри келишини билдиради.

Ишчанлик коэффициентлари ҳақида янада мукаммалроқ тасаввурга эга бўлиш учун алоҳида олинган айрим кўрсаткичлар—дебитор ва кредитор қарзларнинг, моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг айланиши чуқурроқ ўрганилиши лозим.

Дебитор қарзларининг айланиши, йил давомида ўртача дебитор қарзлар неча мартаба пул маблағларига айланганлигини ёки дебитор қарзларининг кун ҳисобида айланиши дебиторлар шу корхонага ўз қарзларини тўлашлари учун қанча кун зарурлигини билдиради.

Бу қуйидагича шаклда ифодаланади:

$$Дқ = 365 : \frac{СМХ}{ДК}$$

Бу ерда: СМХ – сотилган маҳсулот ҳажми;

ДК – дебитор қарзлар.

Кредитор қарзларнинг айланиши корхона ва компанияларга тақдим қилинган счётларни тўлаш учун қанча айланма маблағ кераклигини ёки кредитор қарзларнинг кун ҳисобида айланиши корхона, фирма ва компания

ўз қарзларини мол етказиб берувчиларга тўлаши учун неча кун зарурлигини англатади. Бу қуйидаги шаклда ифодаланади:

$$K_{к.а.} = 365 : \frac{CMT}{Kк}$$

Бу ерда: СМТ – сотилган маҳсулот таннари;

Кк - кредитор қарзлар.

Моддий ишлаб чиқариш захираларининг айланиши бу захираларни сотиш учун неча кун талаб қилинишини ифодалайди. Бу қуйидаги шаклда ифодаланилади:

$$M_{з.а.} = 365 : \frac{CMT}{Mз.к}$$

Бу ерда: $M_{з.к.}$ – моддий захираларнинг қиймати.

Операцион даврни давомийлиги. Бу кўрсаткич пул маблағларининг моддий ишлаб чиқариш захиралари қолдиғи билан қанча кун боғлиқлигини англатади. Бу қуйидагича ифодаланади: $Од.д \text{ қ } Дк.а + Мз.а.$ 2-чизмада юқорида қайд этилган кўрсаткичларнинг коэффициентини аниқлаш усуллари кўрсатилган.

Корхонада ишчанлик фаолияти кўрсаткичларини таҳлил қилиш учун 57- жадвалдаги шакл тузилади.

57-жадвал

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+, -)
1.Маҳсулотни сотгандан кейинги соф тушум (МСКТ), минг сўм	6542485	8672772	+2130287
2.Активларнинг ўртача йиллик қиймати (АЎЙк), минг сўм	1396763	1767829	+ 431066
3.Харидорларнинг ўртача йиллик соф дебитор қарзи (ХЎСДк), минг сўм	406584	353088	- 53496
4.Сотилган маҳсулот таннари (СМТ), минг сўм	5640373	7435760	+1795387
5.Таъминотчиларга ўртача йиллик қарзи (ТЎЙк), минг сўм	543686	722040	+ 178354
6.Моддий ишлаб чиқариш захираларини ўртача йиллик қиймати (МЗЎк), минг сўм	847546	1073919	+ 226373
7.Активларнинг айланиши (АА)	4,68	4,91	+ 0,23
8.Дебитор қарзларнинг айланиши (ДкА), кун ҳисобида	22,6	14,8	- 7,8
9.Кредитор қарзларнинг айланиши (КкА), кун ҳисобида	35,2	35,4	+ 0,2
10.Моддий ишлаб чиқариш захираларини айланиши (МЗА), кун ҳисобида	86,5	52,7	- 33,8
11.Операцион даврнинг давомийлиги (ОДД), кун ҳисобида	109,1	67,5	- 41,6

ИШЧАНЛИК ФАОЛИЯТИ КЎРСАТКИЧЛАРИ
(Моддий бойликлардан унумли фойдаланишни билдиради)

Активларнинг айланиши (АА)	=	Маҳсулотни сотгандан кейинги тушум (МСКТ)	
		Активларнинг ўртача йиллик қиймати (АЎЙ+)	
Дебитор қарзларнинг айланиши (Д+А)	=	Маҳсулотни сотгандан кейинги тушум (МСКТ)	
		Харидорларнинг ўртача йиллик соф дебитор қарзи (ХЎСДҚ)	
Кредитор Қарзларнинг айланиши (К+А)	=	Сотилган маҳсулот таннархи (СМТ)	
		Таъминотчиларга ўртача йиллик қарзи (ТЎЙҚ)	
Моддий ишлаб чиқариш заҳиралари- нинг айланиши (МЗА)	=	Сотилган маҳсулот таннархи (СМТ)	
		Моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг ўртача йиллик қиймати (МЗЎК)	
Операцион даврнинг давомийлиги (ОДД)	=	Дебитор қарзларнинг айланиши (Д+А)	+ Моддий ишлаб чиқариши заҳиралари-нинг айланиши (МЗА)

57-жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, активларнинг айланиши тезлашиши натижасида бир сўмлик актив тўғри келадиган соф тушум ўтган йилдагига нисбатан 0,23 сўмга ошган, дебиторлик қарзларининг айланиши 7,8 кунга қисқарган бўлса, кредиторлик қарзлари айланиши 0,2 кунга кўпайган. Шу билан бирга моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг айланиши 33,8 кунга тезлашган, операцион давр давомийлиги 41,6 кунга камайган.

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, Тошкент ёғ - мой комбинатида ишчанлик фаолияти кўрсаткичлари ўтган йилдагига нисбатан анча яхшиланган. Бу комбинатда келгусида янада ижобий ютуқларга эришилишига олиб келади.

Таҳлил жараёнида рентабеллик кўрсаткичларига ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Чунки бу кўрсаткич корхона хўжалик фаолиятининг самарадорлик даражасини билдиради.

5. 4. Рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили

Рентабеллик саноат корхоналари фаолиятининг самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткич бўлиб, хўжалик фаолияти натижаларини тўла ва ҳар томонлама тавсифлаб беради. Рентабелли корхоналар ҳамма харажатларини ўз даромадлари билан қоплайдилар ва саноат корхонаси ҳамда бутун халқ хўжалигини ривожлантириш учун қўшимча фойда яратадилар. Тўла хўжалик ҳисобида ишлаётган саноат корхоналари ўзлари ҳосил қилган фойда ҳисобига ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ижтимоий-маданий тадбирлар, ходимларини моддий рағбатлантириш учун маблағ сарфлайдилар. Бу ўринда эътиборда тутиш керакки, корхоналар хўжалик фаолиятини иқтисодий томондан мустаҳкам, қудратли қилишга фақат рентабелликни ўстириш билангина эришиб бўлмайди. Бунинг учун корхоналарни ихтисослаштириш, уларнинг фаолияти аҳоли ва халқ хўжалиги талабларини қондиришини кўзда тутган ҳолда олиб борилиши, ҳамма ходимларнинг асосий диққатини корхона ички имкониятларидан фойдаланиб, рентабелликни оширишга қаратиш талаб қилинади.

Иқтисодий таҳлилда рентабеллик даражасини бир қанча усуллар орқали аниқлаш мумкин.

Асосий иқтисодий кўрсаткичлардан бири бўлган фойда саноат корхоналарининг иш самарадорлигини ҳар томонлама ифодалай олмайди, чунки фойда суммаси фақат харажатларга эмас, балки маҳсулот ҳажмига ҳам боғлиқдир. Шу сабабли фойданинг мутлақ миқдори билан бир қаторда корхона фаолиятини ва иш самарадорлигини ҳар томонлама ифодаловчи асосий иқтисодий кўрсаткичлардан бири рентабеллик даражаси ҳисобланади. Рентабеллик даражаси корхона бўйича харажаталардан, асосий ва айланма маблағлардан қандай фойдаланилганлигини аниқлаш имконини беради. Унинг моҳияти ҳам шунда.

Корхона хўжалик фаолиятининг самарадорлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- корхона ишлаб чиқариш фаолияти рентабеллиги;
- сотилган маҳсулот рентабеллиги;
- асосий воситалар рентабеллиги;
- айланма маблағлар рентабеллиги;
- номоддий активлар рентабеллиги;
- ўз маблағлари рентабеллиги;
- четдан жалб қилинган маблағлар рентабеллиги;
- ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги;
- активлар бўйича рентабеллик даражаси.

Бу кўрсаткичлар 3-чизмада акс эттирилган тартибда аниқланади.

Таҳлил қилинаётган корхонада рентабеллик кўрсаткичларини ҳар томонлама ўрганиш, рентабеллик даражаси ўзгаришига фойда миқдори ва активларнинг ўртача йиллик қиймати қандай таъсир кўрсатганлигини аниқлаш учун 58-жадвалдаги шаклдан фойдаланамиз.

58-жадвал

Рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+, -)
1. Соф фойда, минг сўм	426980	546917	+119937
2. Активларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	1821265	2392991	+ 571726
3. Айланма маблағларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	424502	625162	+ 200660
4. Маҳсулотни сотгандан кейинги соф тушум, минг сўм	6542485	8672772	+2148287
5. Шахсий капиталнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	1076073	1420693	+ 344620
6. Муомаладаги акциялар сони, дона	-	-	-
7. Активлар бўйича рентабеллик даражаси, %	23,444	22,854	- 0,59
8. Сотилган маҳсулот бўйича рентабеллик, %	6,526	6,306	- 0,220
9. Шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси, %	39,679	38,496	- 1,183
10. Битта акциянинг рентабеллик даражаси, %	-	-	-

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳисобланган рентабеллик даражаси активларга нисбатан ўтган йилдагидан 0,583%, сотилган маҳсулот бўйича 0,220%, хусусий капиталга нисбатан 1,183% камайган.

Активларга нисбатан ҳисобланган **рентабеллик даражасининг ўзгариши** куйидаги омилларга боғлиқ бўлган:

Фойда суммасининг ўзгаришига. Бу омил ҳисобига рентабеллик даражаси 6,585% ошган $(546917:1821265:100)$ к 30,029%, $(30,029 - 23,444)$.

Активларнинг ўртача йиллик қийматига. Бу кўрсаткич ўтган йилдагига нисбатан 571726 минг сўмга кўпайиши рентабеллик даражаси 7,175% камайишига олиб келди. $(22,864 - 30,029)$.

Ҳисобнинг тўғрилигини текширамиз: $+ 6,585 - 7,175 = - 0,59\%$.

Шахсий капиталга нисбатан ҳисобланган рентабеллик даражасига таъсир кўрсатувчи омиллар куйидагича бўлган: фойда суммасини ўзгариши ҳисобига рентабеллик даражаси $(50,825 - 39,679) = + 11,146\%$ ошган $(546917:1076073 \times 100) = 50,825\%$.

Хусусий капиталнинг ўтган йилдагига нисбатан 344620 минг сўмга кўпайиши рентабеллик даражаси 12,329% $(38,496\% - 50,825\%)$ пасайишига олиб келди.

Ҳисобнинг тўғрилигини текширамиз:

$+ 11,146 - 12,329 = - 1,183\%$

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, ёғ - мой комбинатида рентабеллик даражасини ошириш имкониятлари мавжуд. Асосий ва айланма маблағлардан янада самарали фойдаланиш шундай имкониятлардан ҳисобланади.

Таҳлилнинг кейинги босқичида рентабеллик даражаси ўзгаришига соф фойда, асосий фондлар ва айланмадаги активлар қийматлари ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун 59-жадвалдаги шакл тузилади.

Рентабеллик бўйича умумий фарқ $(22,854 - 23,444) = 0,59$.

Жадвалдаги маълумотлардан маълум бўляптики, рентабеллик даражаси ўсишига фақат фойда суммасининг кўпайиши ижобий таъсир кўрсатган, қолган омиллар асосий фондлар ва айланма маблағлар қийматларининг ўтган йилдагига нисбатан ўсиши рентабеллик даражаси пасайишига олиб келди. Демак, корхона ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан активлардан самарали фойдаланмаган.

Кейинги босқичда капиталнинг тузилиш кўрсаткичлари ўрганилиши лозим.

РЕНТАБЕЛЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ

Активлар бўйича рентабеллик даражаси (AP), %	=	Соф фойда (СФ)	
			Активларнинг ўртача йиллик қиймати (АЎЙҚ)
Сотилган маҳсулот бўйича рентабеллик даражаси (СМР), %	=	Соф фойда (СФ)	
			Маҳсулотни сотгандан кейинги тушум (МСКТ)
Шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси (ШКР), %	=	Соф фойда (СФ)	
			Шахсий капиталнинг ўртача йиллик қиймати (ШҚЎЙҚ)
Бир акциянинг фойдалилик даражаси (ФД)	=	Соф фойда (СФ)	
			Муомиладаги акциянинг миқдори (МAM)
Асосий воситалар бўйича рентабеллик даражаси (AB), %	=	Соф фойда (СФ)	
			Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати (AB)

Айланма маблағлар бўйича рентабеллик даражаси (АМ). %	=	Соф фойда (СФ)
		Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати (АМ)
Номоддий активлар бўйича рентабеллик даражаси, % (МА)	=	Соф фойда (СФ)
		Номоддий активларнинг ўртача қиймати (МА)
Ўз маблағлари бўйича рентабеллик даражаси, % (ЎМ)	=	Соф фойда (СФ)
		Ўз маблағларининг ўртача йиллик қиймати (ЎМ)
Четдан жалб қилинган маблағлар бўйича рентабеллик даражаси, % (ЧЖМ)	=	Соф фойда (СФ)
		Четдан жалб қилинган маблағлар (ЧЖМ)
Ишлаб чиқариш фондлари бўйича рентабеллик даражаси,% (АВҚАМ)	=	Соф фойда (СФ)
		Асосий воситалар ва айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати (АВҚАМ)

**Активлар бўйича рентабеллик даражаси ўзгаришига таъсир
кўрсатувчи омиллар таҳлили**

Кўрсаткичлар Боғланишлар	Таъсир кўрсатувчи омиллар			Рента- беллик дара- жаси, %	Олдин- ги хисоб- дан фарқ, +, -	Фарқ сабаб- лари
	соф фойда	асосий фонд- ларнинг ўртача йиллик қиймати	айланма маблағ- лари- нинг ўртача йиллик қиймати			
1-хисоб Ўтган йили	426980	424502	1396763	23,444		
2-хисоб	546917	424502	1396763	30,029	+6,585	Соф фойда- ни ўзга- риши
3-хисоб	546917	625062	1396763	27,089	- 2,98	Асосий фонд ўзга- риши
4-хисоб Хисобот йили	546917	625162	1767829	22,854	-4,195	Айлан- ма актив ўзга- риши

**4. 5.Капитал тузилиши кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва баҳолаш
5.**

Маълумки, иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналар ўз харажатларини ўзлари қоплашади, етишмаган шароитда маблағларни четдан олишади. Агар корхонанинг молиявий манбаси барқарор, маблағлари четдан келтирилган маблағлардан кўп бўлса, бу унинг молиявий мустақиллигини билдиради. Молиявий тобелик яна ўз айланма маблағларининг ҳар сўмига четдан жалб қилинган маблағлар қанчадан тўғри келишини ҳам англатади. Масалан, ой бошига ўз айланма маблағларининг бир сўмига тўғри келадиган коэффицент йил бошига $1600 : 1970 = 0,81$, йил охирига $1990 : 2120 = 0,94$ дан иборат бўлиши ўз маблағларининг ҳар сўмига четдан жалб қилинган маблағлар йил бошида 0,81 тийинни, йил охирида эса 0,94 тийинни ташкил этишини кўрсатади. Четдан жалб қилинган маблағ салмоғининг кўпайиши корхонада иш шароитини қийинлаштириши мумкин. Чунки бундай маблағларга тўланадиган қарз фоизлари доимий харажатларни ташкил қилади. Шу сабабли у корхонанинг молиявий тобелигини ўта кучайтиради,

кредит олишини янада қийинлаштради. Шундай экан, ҳар бир корхона молиявий тобелик коэффицентларини яхшилаши, бунинг учун эса, ўзига қулай молиявий қўйилмалар манбаини қидириб топиши зарур.

Шахсий мулк коэффиценти шахсий капиталнинг капитал таркибий тузилишидаги ўрнини белгилаб беради. Капитал таркибида шахсий капитал салмоғининг юқори бўлиши молиявий маблағлар таркибий тузилиши мустаҳкамланишига таъсир кўрсатади. Инвестор ва қарз берувчиларнинг фикрича, корхонанинг молиявий ҳолати барқарорлигини сақлаш учун шахсий капиталнинг умумий капиталга нисбати 60% дан кам бўлмаслиги керак.

Қарз берувчиларни ҳимоя қилиш коэффицентини аниқлаш эса, корхона ёки компания йил давомида қарзлар юзасидан фоиз тўлаш учун қанча маблағ ишлатганлигини билдиради (4-чизма).

Капитал тузилиши коэффицентлари 4-чизмада акс эттирилган тартибда аниқланади.

4-чизма

КАПИТАЛ ТУЗИЛИШИ КЎРСАТКИЧЛАРИ
(Корхонанинг узок муддатли қарзларини тўлаш қобилиятини билдиради)

Молиявий тобелик коэффиценти (МТ)	=	Четдан келтирилган капитал
		Шахсий капитал
Шахсий мулк коэффиценти (ШМ)	=	Шахсий капитал (ШК)
		Активларнинг ўртача йиллик қиймати (АҚ)
Қарз берувчиларни ҳимоя қилиш коэффиценти (ҚЎК)	=	Солиқ ва кредит учун фоиз тўлангунгача соф фойда
		Фоиз тўлаш учун давр харажатлари

Таҳлил қилинаётган корхонада капитал тузилиши кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва баҳолаш учун 60-жадвалдаги шакл тузилади.

60-жадвал

Капитал тузилиши кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва баҳолаш

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+, -)
1.Четдан келтирилган капитал, минг сўм	745192	972298	+ 227106
2.Шахсий капитал, минг сўм	1076073	1420693	+ 344620
3.Активларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	1821265	2392991	+1571726
4.Солиқ ва кредит учун фоиз тўлагунгача соф фойда, минг сўм	912374	1445717	+ 533343
5.Фоиз тўлаш учун давр харажатлари, минг сўм	-	-	-
6.Молиявий қарамлик коэффиценти (1:2)	0,69	0,68	- 0,01
7.Шахсий мулк коэффиценти (2:3)	0,591	0,594	+ 0,003
8.қарз берувчиларни ҳимоя қилиш коэффиценти (4:5)	26,7	38,4	+ 11,7

Капитал тузилиши кўрсаткичларини баҳолаш, инвесторларнинг фикрича, шахсий капиталнинг умумий капиталга нисбати 60% дан кам бўлмаслиги кераклигини билдиради. Таҳлил қилинаётган корхонада бу кўрсаткич инвесторлар фикрига тўғри келади, яъни ўтган йили 59,1% ни, ҳисобот йилида эса 59,4% ни ташкил этади. Молиявий қарамлик коэффиценти эса ўтган йили 0,69 тийин, ҳисобот йилида 0,68 тийин. Бу четдан жалб қилинган маблағ салмоғининг камайиши корхонада иш шароити яхшиланишидан далолат беради.

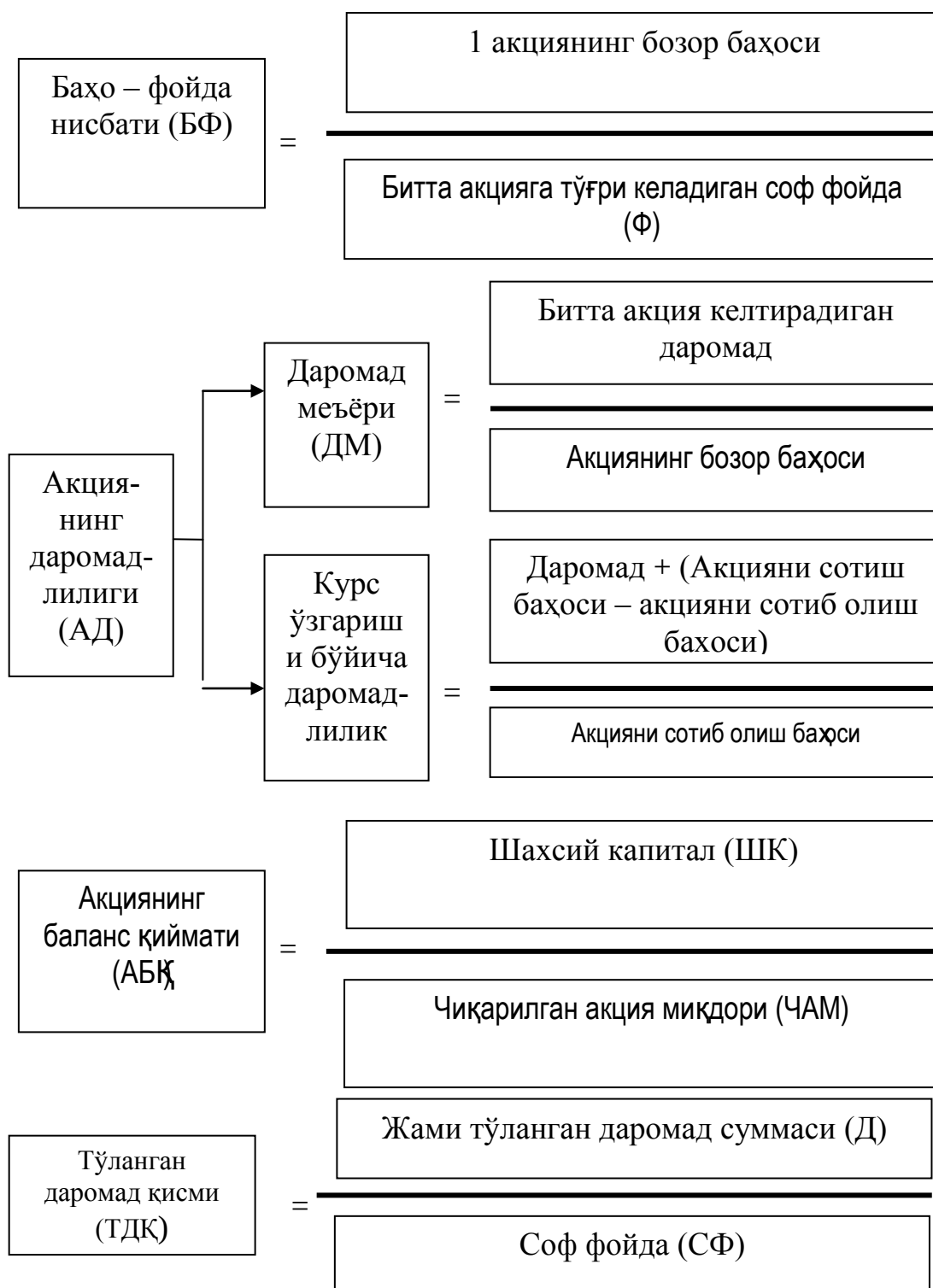
5. 6. Бозорга оид ишчанлик фаолияти кўрсаткичлари таҳлили

Бозорга оид ишчанлик коэффицентининг моҳияти шундан иборатки, корхона, фирма ва компаниялар акцияларига инвесторлар томонидан қизиқиш ва бу акциялардан манфаатдор бўлиш хусусияти улардан маълум даражада фойда олишни кўзда тутаяди. Шунинг учун бозорга оид ишчанлик коэффиценти аввало, тўланадиган дивидендлар манбаи, акциялар бозор баҳосининг ўсиш манбаи ҳисобланади. Инвесторларни битта акция келтирадиган даромад қизиқтиради.

Бозорга оид ишчанлик коэффицентларининг асосий кўрсаткичлари билан бир акцияга тўғри келадиган фойда миқдори, акциянинг баланс қиймати, даромад меъёри ва тўланган даромад қисмларини аниқлаш тартиби 5-чизмада кўрсатилган.

5-чизма

БОЗОРГА ОИД ИШЧАНЛИК ФАОЛИЯТИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Қисқача хулосалар

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхонанинг молиявий ҳолати мустахкамланишига эришишда молиявий коэффицентлардан ҳар томонлама фойдаланиш ва уларни таҳлил қилиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Молиявий коэффицентларни аниқлашнинг аҳамияти шундан иборатки, у биринчидан, коэффицентларни тўғри ҳисоблаш, иккинчидан, олинган натижаларни умумий қабул қилинган стандарт кўрсаткичлари ҳамда олдинги кўрсаткичлар билан таққослаш имконини яратади. Эслатиб ўтиш керакки ўтган даврда яхши деб ҳисобланган натижалар бозор иқтисодиёти шароитида талабга жавоб бермаслиги ва мос келмаслиги ҳам мумкин.

Шу боисдан молиявий коэффицентларни таҳлил қилиш жараёнида асосий эътибор корхонанинг қувватлилиқ, ишчанлик фаолияти, рентабеллик, капиталнинг тузилиши ва бозорга оид ишчанлик коэффицентлари таҳлиliga қаратилмоғи лозим. Чунки бу кўрсаткичлар ижобий ҳамда салбий томонларга ўзгариши корхонанинг молиявий ҳолати ҳам ижобий ва салбий томонларга ўзгаршига олиб келади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш жараёнида молиявий коэффицентлар блоклари қандай блокларни ўз ичига олади?
2. Жорий қувватлилиқ коэффиценти нималарни кўзда тутаети?
3. Тез қўвватлилиқ коэффиценти-чи?
4. Мутлақ қувватлилиқ коэффиценти қандай аниқланади?
5. Соф айланма капитал қандай шаклланади?
6. Активларнинг айланиши нималарга асосланади?
7. Дебиторлик қарзларининг айланиши-чи?
8. Кредиторлик қарзларининг айланиши ҳақида сўзлаб беринг.
9. Моддий ишлаб чиқариш захираларининг айланиши қандай натижани кўзда тутаети?
10. Операцион давр давомийлиги ҳақида тўхталинг.
11. Рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили қай тартибда ўтказилади?
12. Активлар бўйича рентабеллик даражаси қандай аниқланади?
13. Сотилган маҳсулот бўйича рентабеллик даражаси-чи?
14. Шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси-чи?
15. Молиявий тобелик коэффиценти нима?
16. Шахсий мулк коэффиценти нималарга таянади?
17. Бозорга оид ишчанлик фаолияти кўрсаткичлари ҳақида тушунча беринг.

Асосий адабиётлар

1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари тартиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги НИЗОМ ЎзРВМ қарори, 1999.
2. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К. “Қорхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили”. –Т., “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2003.
3. Акрамов Э.А. “Қорхонанинг молиявий ҳолатини таҳлили” –Т., “Молия”, 2003.
4. Абрютина М.С., Грачев А.В. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия» –М., «Финансы и статистика», 2000.
5. Исроилов Б.И., Пардаев М.К. «Молиявий таҳлил» (услугий кўрсатмалар ва тавсиялар альбоми) –Т., 1999.
6. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил” Дарслик. –Т., «Молия», 2005.
7. Хеддервик И. «Финансовый и экономический анализ деятельности предприятий» –М., «Финансы и статистика» , 1998.
8. Феуров А.В. финансовый анализ М: ИНОРУС.2010.
9. Багаров В.В. финансовый анализ. ПИТЕР. 2009.

VI БОБ. КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ АҲВОЛИ ТАҲЛИЛИ

6. 1. Корхонанинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш ва баҳолашда таҳлилнинг аҳамияти ва вазифалари

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида ҳар бир корхона иқтисодий ва молиявий жиҳатдан бақувват бўлиши лозим. Бу эса, улар молиявий жиҳатдан қарам бўлмаслигини ва ташқи омиллар таъсирига учрамаслигини кафолатлади.

Унутмаслик керакки, бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарга олдингидек бюджет томонидан маблағ берилмайди, улар орасида маблағ эркин рақобат асосида шаклланоқда. Бу жараёнда ўзига хос муаммолар юзага келмоқда. Уларни ҳал қилиш учун аввало, корхонанинг иқтисодий ва молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш талаб этилади. Чунки корхона рақобатбардош бўлиши учун биринчи галда унинг, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан бақувватлигини таъминлаш лозим.

Корхонанинг молиявий бақувватлиги деганда, у аввало, фаолиятини молиявий жиҳатдан мунтазам равишда таъминлай бориши қурбига эгаллиги тушунилади. Демак, корхонанинг молиявий бақувватлигига эришиш учун унинг барча харажатлари қопланишини, рентабеллик даражаси ошиб боришини таъминлаш лозим. Шундай қилиб, корхонанинг бақувватлиги деганда унинг фаолияти натижалари барча харажатларини қоплаб, меъёрга рентабеллик даражасига эришиш имконини берадиган иш ҳажмига ва ўз истиқболини таъминлай оладиган фойда миқдорига эга бўлишига айтилади.

Корхонанинг молия - хўжалиги унинг давлат, бошқа корхона (ташкilot)лар ва шахслар билан ўзаро муносабатини тартибга солишга боғлиқ бўлган пул ҳисоб-китобларини ифодалайди.

Халқ хўжалиги корхоналари ва тармоқлари молияси деганда, ўз эҳтиёжлари ва умумдават эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар бирлиги тушунилади. Хўжаликнинг молиявий ҳолати унинг айланма маблағлар билан таъминланганлигида, барча турдаги маблағлари тўғри жойлаштирилиши ва улардан талаб даражасида фойдаланишида, давлат бюджети, банклар, товар етказиб берувчилар, бошқа ташкilot ва корхоналар ишчилари билан олиб бориладиган ҳисоб-китоблар ҳолатида ўз аксини топади.

Саноат корхоналарининг иш фаолияти уларнинг молиявий ҳолати билан чамбарчас боғлиқ. Молиявий ҳолат корхона фаолияти натижаларини ҳар томонлама акс эттиради ва режада белгиланган ишларнинг бажарилишига таъсир кўрсатади

Хўжалик молиявий ҳолати таҳлили унинг молиявий фаолияти яхшиланишига, бу жараёнда тежамкорлик кучайишига, ҳисоб-китоб

мустаҳкамланишига, молиявий интизом бузилиши ҳолларини очиб ташлаш ва йўқотишга, ички имкониятларни излаб топиш ва улардан фойдаланишга имкон яратади.

Корхона молиявий ҳолати таҳлилининг вазифалари молиявий режа бажарилишини, маблағлар тўғри ёки нотўғри тақсимланиши ва улардан тўғри ёки нотўғри фойдаланилиши, ўз маблағлари билан таъминланганлик даражасини аниқлашдан, айланма маблағлар захирасидан фойдаланишда белгиланган режаларга ва ҳисоб-китоб интизомига риоя қилинишини, банк-кредитларидан фойдаланиш, тўлаш қобилияти, айланма маблағлар айланиши ва бошқаларни ўрганишдан; асосий мақсади – хўжалик молиявий фаолиятидаги камчиликларни аниқлаш ва очиб ташлаш ҳамда маблағлардан самарали фойдаланиш имкониятларини белгилашдан иборат.

6. 2. Корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш ва баҳолаш

Бозор иқтисодиёти шароити маъмурий - буйруқбозликни инкор қилиб, корхона фаолиятини эркин ва мустақил бошқаришни тақазо этади. Бундай шароитда бошқариш буйруқ билан эмас, балки иқтисодий дастаклар билан амалга оширилиши лозим.

Бозор муносабатларига ўтилаётган шароитда республикамизда ҳам корхоналарни бошқаришда иқтисодий дастакларнинг моҳияти кескин ошмоқда.

Корхонани бошқаришда ахборотлар муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг асосий қисми молиявий ҳисоботларда акс этдирилади. Молиявий ҳисоботлар корхона фаолияти натижасини ифодаловчи кўзгу ҳисобланади. Ҳозирги шароитда ҳар бир мутахассис раҳбар молиявий ҳисоботларни иқтисодий ўқишни, улардан тегишли хулоса чиқариб, бошқаришда фойдаланишни яхши билиши лозим.

Ўтган даврларда корхона фаолиятига режа бажарилишига қараб баҳо берилар, молиявий ҳисоботнинг асоси бўлган бухгалтерия балансидаги маълумотлар бошқаришда деярли иштирок этмас, натижада корхона фаолиятига тўғри баҳо берилмас эди. Эндиликда эса бошқариш корхонанинг молиявий ҳисоботига асосан амалга оширилмоқда.

Молиявий ҳисоботлар жуда катта ахборотлар манбаи бўлиб, таҳлил жараёнида таяниладиган энг тўғри асосий ҳужжат ҳисобланади. Эндиликда корхонанинг молиявий аҳволини яхши билмасдан фаолият кўрсатиш уни бошқаришда истиқболга нотўғри йўналтириш ёки қоронғи йўлдан юришга мажбур қилиш, демакдир. Корхонанинг молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлардир. Дарҳақиқат, активлар (асосий фондлар, номоддий активлар, айланма маблағлар)га қўйилган маблағларни ўз маблағлари ҳисобига қоплайдиган, ноўрин дебиторлик ва кредиторлик қарзларига йўл қўймайдиган, мажбуриятлари бўйича тўловларни вақтида тўлайдиган

корхона молиявий барқарор корхона ҳисобланади. Молиявий барқарорлик ўз ва қарз маблағлари нисбати билан аниқланиб, қатор кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобланади.

Мустақиллик, молиявий барқарорлик ва молиявий қарамлик коэффицентларини молиявий барқарорликнинг асосий кўрсаткичлари деб қараш мумкин.

Мустақиллик коэффиценти хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳолатини маблағлари қарз манбаларига қарам эмаслигини тавсифлайди; ўз маблағларининг хўжалик маблағлари умумий суммасидаги улушини кўрсатади ва қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{Муст.к. к. } \frac{УС}{С} \text{ ёки } \frac{1ш.,486 = сатр}{1ш.,780 = сатр}$$

Мустақиллик коэффицентининг ўсиши молиявий мустақилликни ортиши ва молиявий қийинчиликлар хавфи камайишини кўрсатади.

Молиявий барқарорлик коэффиценти ўз ва қарз маблағлари нисбатидир. У қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{М.бар.к. к. } \frac{УС}{С} \text{ ёки } \frac{1ш.,480 = сатр}{1ш.,770 = сатр}$$

Ўз маблағларининг қарз маблағларидан ортиқлиги хўжалик юритувчи субъект молиявий барқарорликнинг етарлича заҳирасига эғалигини ҳамда ташқи молиявий манбалардан нисбатан холи эканлигини кўрсатади.

Молиявий қарамлик коэффиценти молиявий қарамлик ва молиявий қийинчиликлар хавфининг кўпайиши ёки камайишини билдиради. У ўз маблағларининг 1 сўмига қанча хўжалик маблағлари тўғри келишини кўрсатади ва қуйидаги формула бўйича хўжалик маблағлари (сармояси)нинг ўз сармоясига нисбати сифатида аниқланади:

$$\text{М.қар.к. к. } \frac{С}{УС} \text{ ёки } \frac{1ш.,780 = сатр}{1ш.,480 = сатр}$$

Молиявий барқарорликни бошқа кўрсаткичлар ҳам тавсифлаши мумкин. Улардан корхонанинг молиявий ҳолати тўғрисида хулосалар чиқаришда (6-чизмага қаранг) ва молиявий аҳволини таҳлил қилишда фойдаланилади.

Молиявий барқарорлик мезони узоқ муддатли истиқбол нуктаи назаридан корхона фаолиятининг барқарор, иктисодиётининг ташқи кредиторлар ва инвесторларга боғлиқлик даражасидир. Корхонанинг шу вақтдаги қарзлари билан ҳисоб-китоб қилиш қобилятини тавсифловчи баланс ликвидлигидан фарқли ўлароқ, молиявий барқарорлик – корхонанинг тўловга доимо лаёқатлилигини кафолатловчи муайян ҳолатидир.

Хўжалик фаолияти натижасида корхонанинг тўлов қобиляти қисқа давр (чорак, йил) мобайнида ўзгариши мумкин, аммо молиявий барқарорлик

кўрсаткичи анча барқарор бўлиб у бундай давр мобайнида деярли ўзгармайди.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини (мустақиллигини) баҳолаш ва аниқлаш услубияти

Кўрсаткич	Кўрсаткичнинг қисқача тавсифи	Шакл рақами ва молиявий ҳисобот сатри
Мустақиллик коэффициенти	Ўз маблағларининг хўжалик умумий маблағлари суммасидаги улуши	1-ш., 480-сатр/ 1-ш., 780-сатр.
Молиявий барқарорлик коэффициенти	Ўз жалб қилинган маблағлари нисбати ёки жалб қилинган маблағларнинг 1 сўмига қанча ўз маблағлари тўғри келади	1-ш., 480-сатр/ 1-ш., 770-сатр.
Молиявий қарамлик коэффициенти	Ўз маблағлари 1 сўмига қанча хўжалик маблағлари тўғри келади	1-ш., 780-сатр/ 1-ш., 480-сатр
Жалб қилинган сармоянинг тўпланиш коэффициенти	Жалб қилинган сармоянинг бутун хўжалик маблағлари суммасидаги улуши	1-ш., 770 қ сатр/ 1-ш., 780-сатр
Жалб қилинган ва ўз сармояси коэффициенти	Ўз маблағлари 1 сўмига қанча қарз маблағи тўғри келади	1-ш., 770 қ сатр/ 1-ш., 480- сатр

Корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилишда бу борадаги ҳолатни тавсифловчи кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш, уларни динамикада, бир йил ёки бир неча йил учун қиёслаш, ёмонлашишининг олдини олиш ёки яхшилашга оид аниқ тавсиялар ишлаб чиқиш керак. Молиявий барқарорликни таҳлил қилишда 61-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

**Тошкент ёғ - мой комбинатининг 2009 йилги молиявий барқарорлиги
таҳлили**

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+, -)
1. Мустақиллик коэффициенти	0,591	0,594	0,003
2. Молиявий барқарорлик коэффициенти	1,44	1,46	+ 0,02
3. Молиявий қарамлик коэффициенти	1,69	1,68	- 0,01
4. Жалб қилинган сармоянинг тўпланиш коэффициенти	0,41	0,41	-
5. Жалб қилинган ва ўз сармояси коэффициенти	0,69	0,68	- 0,01

Ўтган йили: 1. $\frac{480 \text{ сатр}}{780 \text{ сатр}} = \frac{1076073}{1821265} = 0,591$

2. $\frac{480 \text{ сатр}}{770 \text{ сатр}} = \frac{1076073}{745192} = 1,44$

3. $\frac{780 \text{ сатр}}{480 \text{ сатр}} = \frac{1820265}{1076073} = 1,69$

4. $\frac{770 \text{ сатр}}{780 \text{ сатр}} = \frac{745192}{1821265} = 0,41$

5. $\frac{770 \text{ сатр}}{480 \text{ сатр}} = \frac{745192}{1076073} = 0,69$

Ҳисобот йили: 1. $\frac{480 \text{ сатр}}{780 \text{ сатр}} = \frac{1420693}{2392300} = 0,594$

2. $\frac{480 \text{ сатр}}{870 \text{ сатр}} = \frac{1420693}{971607} = 1,46$

3. $\frac{780 \text{ сатр}}{480 \text{ сатр}} = \frac{2392300}{1420693} = 1,68$

$$4. \frac{770 \text{ camp}}{780 \text{ camp}} = \frac{971607}{2392300} = 0,41$$

$$5. \frac{770 \text{ camp}}{480 \text{ camp}} = \frac{971607}{1420693} = 0,68$$

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган корхоналарнинг молиявий барқарорлиги ёмон эмас. Ҳисобот йилида унда мустақиллик коэффиценти 0,594 бўлган, яъни барча хўжалик маблағларининг 59,4% ини ўз маблағлари ташкил қилган. Молиявий барқарорлик коэффиценти ҳам юқори – 1.44, яъни ўз маблағлари қарз маблағларидан 1,46 марта кўп.

Ҳозирги шароитда ўз маблағлари қанча кўп бўлса, корхона учун шунчалик яхши. Чунки ўз маблағларининг кўплиги корхона молиявий жиҳатдан барқарор бўлиш учун асос ҳисобланади, четдан жалб қилинган маблағлар учун тўланадиган фоиз суммаси тежалади.

Корхонада молиявий қарамлик коэффиценти ҳам ўтган йилдагига нисбатан 0,01 га камайган. Ушбу кўрсаткич камайган корхонанинг ўз маблағи кўпайиб, молиявий қарамлиги камайиб бораверади, яъни яхшиланиб бораверади.

Корхонада ўз маблағларининг ҳаракатчанлик коэффиценти ўтган йилдагига нисбатан 0,04% пасайган. Демак, ҳаракатдаги маблағлари хусусий маблағларнинг 56%ини ташкил этади. Ушбу кўрсаткич қанча юқори бўлса, корхона учун шунга яхши.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, таҳлил қилинаётган корхонанинг ўз маблағлари билан боғлиқ бўлган молиявий барқарорлиги ҳисобот даврида анча яхши бўлган.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини янада мустаҳкамлаш учун қуйидагилар амалга оширилиши керак:

- ўз маблағлари улушини бутун хўжалик маблағлари суммасида, шунингдек, айланма маблағлари ичида ошириш;
- жалб қилинган маблағлар улушини камайтириш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш;
- муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини тугатиш.

6. 3. Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланиши таҳлили

Саноат корхоналарининг маблағлари вужудга келиш манбаларига кўра, ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар ва жалб қилинган маблағларга бўлинади. Ўз маблағлари уларнинг доимий ихтиёрида бўлади, қарзга олинган маблағлар эса маълум мақсадлар учун олинади ҳамда белгиланган муддатларда қайтариб берилади. Ўз айланма маблағларининг асосий манбаи устав капитали, қўшилган капитал, заҳира (резерв) капитали,

тақсимланган фойда ва баланснинг пассив қисмидаги «Ўз маблағларининг манбалари» кўрсаткичларидан ташкил топади.

Саноат корхоналарида баланс бўйича заҳирани ва харажатларни қоплашга тегишли ўз маблағлари миқдори баланснинг пассив қисмидаги «Ўз маблағларининг манбалари» йиғиндисидан актив қисмидаги «Узоқ муддатли активлар» йиғиндисини айириб ташлаш йўли билан аниқланади.

Таҳлил жараёнида ўз маблағлари миқдоридан ташқари, заҳира ва харажатларни қоплашга тегишли ўз маблағлари, узоқ муддатли қарз манбалари, заҳира ва харажатларга тегишли жами манбалар, заҳира ва харажатларни қоплашга ўз манбаларининг, маблағларининг, узоқ муддатли кредит ва қарз манбаларининг етарлилиги ёки етишмаслигини аниқлаш зарур. Бунинг учун дастлабки босқичда баланснинг актив ва пассив қисмлари таҳлил қилиниши зарур. Бунда 62-63-жадваллардаги шакллардан фойдаланилади.

62-жадвалдаги маълумотларга кўра, таҳлил қилинаётган корхонада баланснинг актив қисми йил охирига йил бошидагига нисбатан 571035 минг сўм ёки 31,3% га, айланмадаги активлар 371066 минг сўмга, шу жумладан, заҳира ва харажатлар 263127 минг сўмга, пул маблағлари ва қимматли қоғозлар 161435 минг сўмга ёки 38,1% га кўпайган. Лекин дебиторлик қарзлари йил охирига келиб, 53496 минг сўмга ёки 13,1% га камайган. Баланснинг айрим моддалари бўйича ўсиш бўлса-да, айрим моддалари бўйича улуш йил бошидагига нисбатан йил охирида камайиши сезилиб турибди.

Баланс активининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши		
	минг сўм	улуши, %	Минг сўм	улуши, %	мутлақ сўмда	улу- ши бўйи- ча, %	йил боши- га нисба- тан, %
1	2	3	4	5	6(4-2)	7(5-3)	8(6:2100
1. Узоқ муддатли активлар (130 - сатр)	424502	23,3	624471	26,1	199969	+2,8	+47,1
2. Айланмадаги активлар (390 - сатр)	1396763	76,7	1767829	73,9	қ371066	-2,8	+26,5
шундан:							
— заҳира ва харажатлар (140—200 сатрлар)	873288	47,9	1136415	47,5	қ263127	-0,4	+30,1
— пул маблағлари ва қимматли қоғозлар (320-380- сатрлар)	116891	6,4	278326	11,6	қ161435	+5,2	+138,
—дебитордик қарзлари (220-310- сатрлар)	406584	22,4	353088	14,8	-53496	-7,6	13,1
Баланснинг активи бўйича жами (400 - сатр)	1821265	100,0	2392300	100,0	+571035	-	+ 31,3

Баланс активи баланснинг биринчи бўлими узоқ муддатли активлар бўйича 199969 минг сўмга, иккинчи бўлими айланмадаги активлар бўйича 371066 минг сўмга, қимматли қоғозлар 161435 минг сўмга, заҳира ва харажатлар 263127 минг сўмга кўпайиши ҳисобига ошган, шунингдек, дебиторлик қарзлари 53496 минг сўмга камайган. Бу, албатта, ижобий кўрсаткич. Мутлақ миқдорлар ўсиши ёки ўзгариши таъсирида баланснинг таркибий тузилишида ҳам ўзгаришлар бўлган. Демак, айланмадаги активлар улуши 2,8% га, заҳира ва харажатлар улуши 0,4% га ва дебиторлик қарзлари улуши 7,6% га камайган бўлса, узоқ муддатли активлар улуши 2,8% га, пул маблағлари ва қимматли қоғозлар улуши 5,2% га ошган. Бу, ўз навбатида, корхонанинг мулк бойлиги яхши сақланганидан далолат беради.

Кейинги босқичда баланснинг пассив қисми таҳлил қилиниши зарур. Бунинг учун 63 - жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

Баланс пассивининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши		
	минг сўм	улу- ши, %	минг сўм	улу- ши, %	мутлак сўмда	улуш и бўйи- ча, %	Йил бо- шига нис- ба- тан, %
1	2	3	4	5	6(4-2)	7(5-3)	8(6:21 00)
1. Ўз маблағларининг манбалари (480- сатр)	1076073	59,1	1420693	59,4	+344620	+0,3	+31,9
2. Мажбурият- лар(770 - сатр) — узоқ муддатли қарзлар (570-580 - сатр) — қисқа муддатли қарзлар (730-740 сатр) — кредиторлик қарзлар (760 – сатр)	745192 - 55000 690192	40,9 - 3,0 37,9	971607 - 90000 881607	40,6 - 3,7 36,9	+226415 - + 35000 + 191415	- 0,3 - +0,7 - 1,0	+30,3 - 63,6 +27,7
Балансинг пассиви бўйича жами (780 -сатр)	1821265	100,0	2392300	100,0	+ 571035	-	+31,3

Баланс пассивининг кўпайиши (63-жадвал) ўз маблағлари манбалари билан етарли даражада таъминланганлигини кўрсатади. Корхонада йил бошидагига нисбатан йил охирига баланснинг пассиви ҳам 571035 минг сўмга кўпайган. Йил бошига нисбатан йил охирига ўз маблағлари 344620 минг сўмга кўпайган, шунга нисбатан мажбуриятлар ҳам 226415 минг сўмга ошган. Мажбуриятларнинг кўпайиши асосан узоқ муддатли ҳамда кредиторлик қарзлари кўпайиши натижасида содир бўлган. Хўжаликнинг

молиявий ҳолатини янада яхшилаш учун қарзларни тўлаш имкониятларини иложи борица тезроқ қидириб топиши керак.

Балансинг актив ва пасив қисмларидан сўнг корхона маблағлари билан қандай таъминланганлиги таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқдир. Чунки корхона иш фаолиятини бир меъёрда юритиш учун хўжалик айланма маблағлар билан етарли даражада таъминланиши зарур. Буни, аниқлаш учун 64-жадвалдаги шакл тузилади.

64-жадвал

Корхона ўз маблағлари билан таъминланишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Ўзгариши
1. Ўзлик маблағларининг манбалари (480- сатр)	1076073	1420693	+344620
2. Узоқ муддатли активлар (130 - сатр)	424502	624471	+ 199975
3. Заҳира ва харажатларни қоплашга тегишли ўз маблағлари (1 — 2)	651571	796222	+ 144651
4. Узоқ муддатли кредит ва қарзлар (570-580-сатрлар)	-	-	-
5. Заҳира ва харажатларни қоплашга тегишли ўзманбалари ва узоқ муддатли қарз манбалар (3-4)	651571	796216	+ 144645
6. қисқа муддатли кредит қарзлар (730— 740-сатр)	55000	90000	+ 35000
7. Заҳира ва харажатларни қоплашга тегишли жами манбалар (5 - 6)	706571	886216	+ 179645
8. Заҳира ва харажатлар (140—200- сатрлар)	873288	1136415	+ 263127
9. Заҳира ва харажатларни қоплашга ўз манбаларининг етарлиги (+) ёки етишмаслиги (—) (3—8)	-221717	-350199	571916
10. Заҳира ва харажатларни қоплашга ўз узоқ муддатли кредит ва қарз манбаларининг етарлиги (+) ёки етишмаслиги (—), (5—8)	-221717	-350199	571916
11. Заҳира ва харажатларни қоплашга жами манбаларнинг етарлиги (+) ёки етишмаслиги (—), (7—8)	-166717	-250199	416916

Жадвалдаги маълумотлардан кўришиб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада заҳира ва харажатларни қоплашга тегишли ўз маблағлари йил бошига 651571 минг сўмни, йил охирига 796216 минг сўмни, заҳира ва харажатларни қоплашга тегишли жами манбалар йил бошига 706571 минг сўмни, йил охирига 886216 минг сўмни, заҳира ва харажатлар йил бошига 873288 минг сўмни, йил охирига 1136415 минг сўмни ташкил этган.

Демак, таҳлилнинг натижаси шуни кўрсатадики, заҳира ва харажатларни қоплашга ўз маблағлари йил бошида 221717 минг сўм, йил

охирига 350199 минг сўм етишмаган. Агар захира ва харажатларни қоплашда қисқа муддатли кредитларни ҳисобга оладиган бўлсак, ўз маблағлари етишмаслиги йил бошига 166717 минг сўмни, йил охирига 250199 минг сўмни ташкил этади.

Ҳисоб - китоблардан кўриниб турибдики, корхона ўз маблағлари манбалари билан ҳар томонлама етарли даражада таъминланмаган. Бу эса, келгусида корхонанинг бир меъёрда ишлашига тўсқинлик қилади.

Кейинги босқичида корхонанинг тўлов қобилиятига баҳо бериш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил қилинаётган Тошкент ёғ - мой комбинатининг тўлов қобилияти қуйидагича бўлган:

65-жадвал

Тошкент ёғ-мой комбинатининг тўлов қобилиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Ўзгариш (+, -)
1 Тўлов маблағлари			
1. Ишлаб чиқариш заҳиралари.	847546	1073919	+ 226373
2. Тайёр маҳсулот	25742	62496	+ 36754
3. Пул маблағлари	23891	248326	+ 224435
4. қисқа муддатли қўйилмалар	93000	30000	- 63000
5. Дебиторлик қарзлар	406584	353088	- 53496
Тўлов маблағларининг жами	1396763	1767829	+ 371066
11 Корхона мажбуриятлари			
1. қисқа муддатли кредитлар	55000	90000	+ 35000
2. Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар	146506	159567	+ 13061
3. Мол етказиб берувчилардан	103478	119410	+ 15932
4. Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича	24624	42783	+ 18159
5. Бюджетдан	227028	380347	+ 153319
6. Ижтимоий суғурта бўйича	21956	44139	+ 22183
7. Уюшма корхоналарига қарзлар	34966	20231	- 14735
8. Бюджетдан ташқари қарзлар	849	1293	+ 444
9. Бошқа қарзлар	130785	113837	+ 16948
Тўловларнинг жами	745192	971607	+ 226415
Тўлов маблағларининг ортиқчалиги (+), камомади (—)	+651571	+796222	+ 144651

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, Тошкент ёғ - мой комбинатининг тўлов қобилияти коэффиценти ўтган йили 1,87 ни ташкил қилиб, тўлов маблағлари суммаси мажбуриятлардагидан 651571 минг сўм кўп, ҳисобот йилида эса, тўлов қобилияти коэффиценти 1,82 ни, тўлов маблағлари суммаси мажбуриятлардагидан 796222 минг сўм кўп бўлган.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, корхонанинг тўлов маблағлари ўтган йилдагига нисбатан 371066 минг сўмга кўпайиши билан мажбуриятлари ҳам 226415 минг сўмга ошган. Лекин тўлов қобилияти коэффиценти ўтган йилдагига нисбатан 1,87 дан 1,82 га камайган бўлса-да, корхона молиявий жиҳатдан мустаҳкам ҳисобланади. Чунки корхонада тўлов қобилияти коэффиценти 1 дан юқори. Бу унинг молиявий аҳволи мустаҳкамлигидан далолат беради.

6. 4. Банкдан бериладиган кредитлардан фойдаланишнинг таҳлили

Корхоналарга банкдан кредит бериш пул муносабатлари тизимини ифодалайди. У орқали корхона ва ташкилотларнинг вақтинча бўш турган маблағларини сафарбар этиш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш учун қайтариш шарти билан улардан режали фойдаланиш амалга оширилади.

Банк томонидан бериладиган кредит корхоналарнинг асосий ва айланма маблағларини ҳосил қилишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Кредит бериш орқали корхоналарнинг хўжалик фаолияти устидан пул воситасида назорат юритиш учун шароит туғилади. Бу жараёнда кредит ва тўлов интизомини бузувчи корхоналарга нисбатан турли жазолар - жарималар, оширилган фоизлар ва бошқалар қўлланилади. Улар корхоналарни маблағлардан самарали фойдаланишга, тежамкорлик тартибларига риоя қилшга, иш самарадорлигини ошириш учун мавжуд бўлган барча имкониятлардан фойдаланишга ундайди.

Банк томонидан бериладиган кредитлар *қисқа муддатли ва узоқ муддатли* кредитларга бўлинади.

қисқа муддатли кредитлар корхоналарнинг айланма маблағлари (товарлар, идишлар ва шунга ўхшаш) ҳаракати (доиравий айланиши)ни маблағ билан таъминлаш учун хизмат қилади. У банк томонидаи бир йилгача муддатга берилади.

Узоқ муддатли кредитлар савдо корхоналарига банк томонидан корхонанинг асосий фондларини кенгайтириш учун берилади.

Банклар кредит билаи таъминлаш жараёнида корхона фаолияти устидан сўм билан назорат юритиш имконига эга бўлади. Банк кредитлари савдо корхоналарида айланма маблағларининг ташкил топишида муҳим манба ҳисобланади.

Банк кредит бериш жараёнида корхоналарнинг хўжалик фаолиятини ўрганади ва назорат қилади, кредит тизими ёрдамида айланма маблағлардан

фойдаланиш самарадорлигини оширишга, корхоналар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларни тартибга солишга, молия ва тўлов интизомини мустаҳкамлашга фаол таъсир этади. Бу эса иқтисодий ва хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга имкон беради.

Банк савдо ташкилотлари ва корхоналарига улар томонидан асосий шартлар - ишнинг рентабеллиги; товарларга ҳақ тўлашда ўз айланма маблағлари режасига амал қилиш; банкка бухгалтерия ҳисоботи ва бошқа ҳисоботларни ўз вақтида тақдим этиш; олган қарзларини ўз вақтида узиш каби шартлар бажарилган тақдирда кредит беради. Кредитлар субъектларга бериладиган бўлса, у ҳолда тузилган шартномада уларни қайтариш муддати, берилган кредитлардан мақсадга мувофиқ фойдаланилиши, олинган кредитлар ўз вақтида қайтарилмаса, тўланадиган фоиз даражаларини ошириш кабиларни таҳлил йўли билан ойдинлаштириш лозим.

6. 5. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатининг таҳлили

Ҳисоблашиш ҳолати таҳлили хўжаликнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақидаги маълумотлар билан характерланади. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари, ташкилотлар ва шахслар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар тугалланмаганлиги натижасида вужудга келади. Таҳлил жараёнида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари суммаларини моддалар бўйича йил бошидаги ва йил охиридаги ҳолатига кўра таққослаб, улар қанчага кўпайганлиги ёки камайганлиги ҳақида хулоса чиқариш ва бунинг сабабини текшириш керак. Бу қарзлар миқдори оз даражада (минимал) бўлиб, йиғиндиси ўзаро тенг бўлса, хўжалик ҳолати анча яхши, молиявий ҳолати мустаҳкам ҳисобланади.

Дебиторлик қарзи кўпайиб кетганлиги аниқланганда қарздорлар рўйхатини кўриб чиқиш ва уларга қарзни ўзиш ҳақида эслатиб қўйиш, зарурат туғилган тақдирда эса ишни хўжалик судига ўтказиш зарур. Шу билан бирга ҳамма кредиторлар рўйхатини кўриб чиқиб, қарзларнинг ҳосил бўлиш сабабларини ва вақтини, айбдор шахсларни, ўз вақтида узилмаганлиги сабабларини аниқлаш керак. Хулоса ва таклифлар киритишда муддати ўтиб кетган дебиторлик қарзларини тугатиш тадбирларини ишлаб чиқиш зарур. Бундай таҳлилни баланс бўйича ҳар ойда ва ҳар чоракда ўтказиб туриш керак.

Шуни назарда тутиш жоизки, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари суммасининг кўпайиб кетиши хўжалик ҳисоб-китоби мустаҳкамланишига салбий таъсир кўрсатади. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга меъёр доирасидаги дебиторлик ва кредиторлик қарзлари, иккинчи гуруҳга меъёрдан ташқари дебиторлик ва кредиторлик қарзлари киради. Биринчи гуруҳга кирган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари йил давомида қонуний равишда вужудга келса, иккинчи гуруҳдаги

дебиторлик ва кредиторлик қарзлари қонунга ҳилоф равишда шаклланади. Ҳисоб—китоб тартибининг бузилиши, камомад бўйича дебиторлар, муддати ўтиб кетган дебиторлик қарзлари (ўтиб кетган тўловлар ва ҳоказо), ўғирлик натижасида пайдо бўлган қарзларга алоҳида эътибор бериш керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарга иқтисодий эркинлик берилиши туфайли кўпчилик корхоналар иш фаолиятини жадал суръатлар билан ривожлантириш учун тўғридан - тўғри хорижий фирма ва компаниялар билан алоқа қилмоқдалар. Лекин шуни эслатиб ўтиш керакки, ҳисоб-китоблар ўз вақтида амалга оширилмаганлиги боис кўпчилик саноат корхоналарида ва фирмаларда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари миқдори йилдан - йилга ўсиб бормоқда. Бу, ўз навбатида, корхонанинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов дебиторлик ва кредиторлик қарзлари пайдо бўлиши устидан қатъий назорат ўрнатиш зарурлигини бир неча бор таъкидлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги «Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказиш учун корхоналар ва ташкилотларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида кўра, муддати 60 кундан ошган қарздорликни муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари деб ҳисоблаш белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси «Фуқаролик кодекс» нинг 150-моддасига кўра, қарздорлик бўйича умумий даъво муддати уч йилни ташкил қилади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таҳлили:

- йил бошига ва охирига бўлган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини аниқлаш;
- улар динамикасидаги бир йиллик ва қатор йиллар бўйича фарқни ҳисоблаб чиқиш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таркибини аниқлаш;
- 2а-шакл - «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома» маълумотлари бўйича муддати ўтган дебиторлик қарзлари улушини, шунингдек, унинг республика ҳудудидан ташқарида-айрим давлатларда пайдо бўлишини аниқлаш;
- уларнинг пайдо бўлиш вақти ва сабабларини аниқлаш, ундириш ва тўлаш чораларини кўриш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш бўйича аниқ тавсияларни ишлаб чиқиш керак.

Шу нуқтаи назардан дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таҳлили жараёнида таҳлил қилинаётган субъект бўйича ушбу қарзларнинг умумий ҳажми, шу жумладан, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг қанчаси республикадан ташқаридалигига, умумий дебиторлик ва кредиторлик қарзларидан қанчасининг тўлов муддати ўтган ва қанчасининг тўлов муддати ўтмаганлигига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Таҳлил қилинаётган Тошкент ёғ - мой комбинатида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари 66-жадвалда акс эттирилган ҳолда бўлган:

66-жадвал

Тошкент ёғ-мой комбинатида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатининг таҳлили

	Умумий қарзлар	Шундан республика ташқарисида	Умумий қарзлардан муддат и ўтгани	Шундан республика ташқарисида	Муддати ўтган қарзларнинг улуши, %	
					умумий	республика ташқарисида
1	2	3	4	5	6 (4:2x100)	7 (5:3x100)
1. Дебитор корхоналар						
1. Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар	7064	-	-	-		-
2. Банк тўловлари	235730				15,4	-
3. Бюджет билан ҳисоб-китоблар	44026	-	36400	-	2,9	-
4. Бошқа дебиторлар	66218	-	1280	-		
			17445		26,3	
ЖАМИ	353080	—	55125		15,6	—
11. Кредитор корхоналар						
1. Мол етказиб берувчилар	119410	-	29780	-	24,9	-
2. Бюджет буйича қарзлар	380347	-	62500	-	16,4	-
3. Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар	42783	-	-	-	-	-
4. Ижтимоий суғурта						
5. Бюджетдан ташқари тўловлар	44139	-	-	-	-	-
6. Уюшма	1293	-	-	-	-	-
корхоналарига қарзлар						
7. Бошқа дебиторлар	20231	-	-	-	-	-
	113837	-	32890	-	28,8	-
ЖАМИ	722040		125170		17,3	-

Жадвалдаги маълумотларга кўра, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатини қуйидагича баҳолаш мумкин: Тошкент ёғ - мой комбинатида дебиторлик қарзлари ўтган йили 406584 минг сўм бўлган бўлса, ҳисобот йилда 353080 минг сўмни ташкил этган ёки 53504 сўмга камайган. Жами дебиторлик қарзларидан 55125 минг сўми ёки 15,6 %и муддати ўтган дебиторлик қарзларидир.

Кредиторлик қарзлари ўтган йили 546086 минг сўмни, ҳисобот йилда эса 722040 минг сўмни ташкил этган ёки 178354 минг сўмга кўпайган. Жами кредиторлик қарзларидан 17,3 фоизи ёки 125170 минг сўмининг муддати ўтган.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг кўпайиши нафақат шу корхона молиявий аҳволига, балки бутун республика иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу боис корхона маъмурияти муддати ўтган ҳар бир дебиторлик ва кредиторлик қарзининг пайдо бўлиш сабабларини, уларни қайтариш имкониятларини аниқлаш, бундай қарзларни камайтириш юзасидан аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиши зарур.

6. 6. Айланма маблағлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлил қилиш ва баҳолаш

Доирадаги маблағлар айланиб туришини таъминлаш корхона маблағлари ишлатилиш самарадорлигининг муҳим иқтисодий кўрсаткичларидан биридир. Доирадаги маблағлар айланиб туришини тезлаштириш уларнинг хўжалик доирасидан бўшаб, келгуси ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун сарфланишига олиб келади, сусайиши эса товарларни сотиш учун қўшимча айланма маблағларга эҳтиёж туғдиради, молиявий қийинчиликлар содир бўлишига сабаб бўлади. Айланма маблағларнинг кун ҳисобидаги айланувчанлиги энг кўп тарқалган кўрсаткич бўлиб, бу турли даврлар билан таққосланадиган натижаларнинг жуда яққоллиги ва яхши таққосланишига асосланади. Ҳақиқий айланувчанлик корхонанинг бутун айланма маблағлари бўйича ҳам, айрим турлари бўйича ҳам аниқланиши мумкин.

Маблағларнинг таҳлил қилинаётган даврдаги айланувчанлик кўрсаткичлари ўтган даврдаги айланувчанлик кўрсаткичлари билан таққослаш натижасида айланма маблағлар айланувчанлиги тезлашганлиги ёки секинлашганлиги аниқланади. Бу эса, уларга бўлган эҳтиёж ўзгаришига олиб келади. Корхонинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи айланувчанлик тезлашганда камаяди, бундай маблағларнинг маълум қисми бўшайди, аксинча, айланувчанлик секинлашганда ошади, доирага қўшимча маблағларни жалб этиш зарурати туғилади.

Бўшаган ёки жалб қилинадиган маблағлар миқдорини аниқлаш учун ҳисобот ва базис даврлардаги кунлар бўйича айланувчанлик ўртасидаги фарқни ҳисобот давридаги бир кунлик товар айланишига кўпайтириш зарур.

Бундан ташқари, таҳлил жараёнида айланма коэффиценти аниқланади. Бу кўрсаткич айланма суммасининг айланма маблағлар ўртача қолдиғига нисбатига асосан аниқланади. У қанча юқори бўлса, маблағларнинг айланиш самарадорлиги шунчалик ошади.

Бир айланманинг давом этиш муддати ҳисобот давридаги кунлар сонини (агар йил 365 кун бўлса) айланма коэффицентиға бўлиш йўли билан аниқланади. Бунда бир айланмадаги кунлар сони қанчалик кам бўлса, хўжаликнинг айланма маблағлардан фойдаланиши шунча самарали бўлади. Айланма маблағларнинг мустаҳкамлик коэффиценти уларнинг ўртача йиллик қолдиғини маҳсулот ҳажмиға бўлиш йўли билан аниқланади. Бу коэффицент қанчалик паст бўлса, маблағларни ишлатиш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

Таҳлил қилинаётган саноат корхонасида айланма маблағларнинг айланишини таҳлил қилиш учун 67-жадвалдаги шаклдан фойдаланамиз.

67-жадвал

Айланма маблағлар айланишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Ўзгариши (+), (-)
1	2	3	4
1. Сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	6542485	8672772	+2130287
2. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм.	1396763	1767829	+371066
3. Айланма маблағларининг мустаҳкамланиш коэффиценти (2:1)	0,21	0,20	-0,01
4. Айланиб туриш коэффиценти (1:2)	4,68	4,90	+ 0,22
5. Бир маротаба айланишнинг кунлар ҳисобидаги давомийлиги	77,9	74,4	-3,3
6. Сотишдан олинган бир кунлик тушум, минг сўм	-	23761,0	-
7. Айланма маблағларнинг айланиши тезлашиши натижасида бўшаб чиқиши (-), секинлашиши натижасида жалб қилиниши(қ)	-	-	78411.3

Жадвалдаги маълумотлардан кўрииб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада айланма маблағлар айланивчанлиги ўтган йилдагига нисбатан 3,3 кунга тезлашган, корхонада сотишдан олинган бир кунлик тушум ҳисобот йилида 23761 минг сўмни ($8672772 : 365$) ташкил этган. Бу эса, айланма маблағлар айланиши тезлашиши натижасида айланмадан 78411,3 минг сўм ($-3,3 \times 23761$) бўшашиға олиб келди. Айланма маблағлар айланиши тезлашишиға асосан сотишдан олинган соф тушум ўтган йилдагига нисбатан кўпайиши ижобий таъсир кўрсатган.

Қисқача хулосалар

Корхона ва ташкилотларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда айланма маблағлардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Айланма маблағларни ишлаб чиқаришда қатнашишини ҳисобга олиб, илмий ва амалий жиҳатдан туркумлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Корхона ўз маблағлари билан таъминланишини ва улардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини аниқлашда тегишли кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш керак. Чунки айланма маблағлари қанчалик тез айланса, маълум миқдордаги қисми айланмадан бўшашига, секинлашиши эса айланма маблағлар жалб қилинишига олиб келади.

Корхонадаги айланма маблағлар миқдори ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми билан боғлиқ бўлиши зарур. Акс ҳолда айланма маблағларни меъёрдан кўпайиб ёки камайиб кетиши, бу эса молиявий қийинчиликларга олиб келиши мумкин.

Корхонани молиявий барқарорлигини таъминлаш учун жорий қувватлилик кўрсаткичлари коэффиценти 1–2 ўртасида бўлиши керак. Агар бу коэффицент 1 дан паст бўлса, корхона инқирозга учраши ёки турдош корхоналар билан бирлаштирилиши табиий.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхонанинг молиявий аҳволини таҳлил қилишда таҳлил қандай аҳамиятга эга ва қандай вазифаларни бажаради?
2. Корхонанинг молиявий барқарорлиги таҳлили қай тартибда ўтказилади.
3. Молиявий барқарорлик қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади?
4. Мустақиллик коэффиценти нима?
5. Молиявий барқарорлик коэффиценти нималарни кўзда тутди?
6. Молиявий қарамлик коэффиценти ҳақида тўхталиб ўтинг.
7. Ўз сармоясининг ҳаракатчанлик коэффиценти нималарга асосланади?
8. Жалб қилинган сармоянинг тўпланиш коэффиценти-чи?
9. Жалб қилинган сармоя ва ўз сармояси коэффицентлари хусусида сўзлаб беринг.
10. Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланиши таҳлили қандай ўтказилади?
11. Баланс активи таҳлили-чи?
12. Баланс пасиви таҳлилида нималарга эътибор берилади?
13. Корхонанинг тўлов қобиляти таҳлилида-чи?
14. Банк кредитларидан фойдаланиш таҳлилидан мақсад нима?
15. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатининг таҳлили нималарга асосланади?
16. Айланма маблағлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси таҳлили-чи?

Асосий адабиётлар

1. Бочаров В.В. «Финансовый анализ». Учебное пособие. –М., Нижний Новгород: «ПИТЕР», 2003.
2. Волжин И.О., Ергашбоев В.В. “Молиявий таҳлил”. Услубий қўлланма. –Т., “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1998.
3. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил”. Дарслик. –Т., “Молия”, 2005.
4. Ергешев Е.Е. “Молиявий таҳлил” Ўқув-услубий қўлланма. –Т., ТДИУ, 2010.
5. Исроилов Б.И., Пардаев М.К. “Молиявий таҳлил”. –Т., 1999.
6. Кондраков Н.П. «Основы финансового анализа». М., ГЛАВ бух, 1998.
7. Хисанов Н. “Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш”. Муомалалар ва уларни ҳал қилиш. –Т., “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1999.
8. Шатецкий В.В. «Финансовый анализ в аудите». Теория и практика: Учебное пособие. –М., «Дело», 2001.
9. Акрамов Э .А. Корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлили Т: молия 2003
10. Феуров А.В. финансовый анализ М: ИНОРУС.2010.
11. Багаров В.В. финансовый анализ. ПИТЕР. 2009.

ЎТИЛГАН МАВЗУЛАР БЎЙИЧА ТЕСТЛАР

(Ҳар бир савол бўйича жавоблар орасидан тўғрисида топинг)

1. Товар айланиши режасининг ўртача ассортименти бўйича бажарилиши қандай аниқланади?

а) белгиланган ассортимент ҳисобидаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ўтган йилги товар айланиши ҳажмига бўлинади;

б) ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги товар айланиши ҳажмига бўлинади;

в) белгиланган ассортимент ҳисобидаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги товар айланиши ҳажмига бўлинади;

г) белгиланган ассортимент ҳисобидаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига бўлинади;

д) белгиланган ассортимент ҳисобидаги товар айланиш ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги товар айланиши ҳажмига кўшилади.

2. Товар балансининг тузилишини аниқланг.

а) $T_{\text{зах}}^1 + T_{\text{с}} + T_{\text{о}} + T_{\text{к}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{кч}} + T_{\text{зах}}^2$

б) $T_{\text{зах}}^2 + T_{\text{о}} + T_{\text{к}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{с}} + T_{\text{кч}} + T_{\text{зах}}^1$

в) $T_{\text{зах}} + T_{\text{к}} + T_{\text{о}} + T_{\text{с}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{кч}} + T_{\text{зах}}^2$

г) $T_{\text{зах}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{о}} + T_{\text{с}} + T_{\text{к}} + T_{\text{кч}} + T_{\text{зах}}^2$

д) $T_{\text{зах}}^1 + T_{\text{зах}}^2 + T_{\text{о}} + T_{\text{с}} + T_{\text{к}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{кч}}$

3. Товар айланиш ҳажмининг ўзгаришига сотувчилар сони ўзгаришининг таъсири қандай ҳисобланади?

а) ҳисобот давридаги сотувчилар сонининг режадагидан фарқи ўтган йилдаги бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) ҳисобот давридаги сотувчилар сонининг ўтган йилдаги сотувчилар сонидан фарқи режадаги бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

в) ҳисобот давридаги сотувчилар сонининг режадагидан фарқи ҳисобот даврида бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

г) ҳисобот давридаги сотувчилар сонининг режадагидан фарқи режадаги бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

д) ҳисобот давридаги сотувчилар сонининг режадагидан фарқи режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

4. Товар айланиши ҳажми ўзгаришга меҳнат унумдорлигини ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) меҳнат унумдорлиги бўйича мутлақ фарқ савдо ходимларининг ўтган йилдаги сонига кўпайтирилади;

б) меҳнат унумдорлиги бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчилар сонига кўпайтирилади;

в) меҳнат унумдорлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо ходимлар сонига кўпайтирилади;

г) меҳнат унумдорлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо ходимлари сонига кўпайтирилади;

д) меҳнат унумдорлиги бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо ходимлари сонига кўпайтирилади.

5. Савдо корхонаси бўйича меҳнат унумдорлиги ўзгаришига савдо ходимлари орасидаги сотувчилар сони улуши ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади.

а) сотувчиларнинг улуши бўйича мутлақ фарқ режадаги ходимлар сонига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) сотувчиларнинг улуши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) сотувчиларнинг улуши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги битта сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) сотувчиларнинг улуши бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) сотувчиларнинг улуши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ходимлар сонига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

6. Савдо корхонаси бўйича меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) бир сотувчига тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчилар улушига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) бир сотувчига тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ сотувчиларнинг ҳисобот давридаги улушига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) бир сотувчига тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчилар сонига кўпайтирилади;

г) Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига кўпайтирилади;

д) бир сотувчига тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ сотувчиларнинг ўтган йилги улушига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

7. Сотувчилар сони бўйича нисбий фарқ қандай аниқланади?

а) ҳисобот давридаги сотувчилар сони товар айланиши режасининг бажарилишига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа режадаги сотувчилар сони билан таққосланади;

б) режадаги сотувчилар сони товар айланиши режасининг ортиқча бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) режадаги сотувчилар сони товар айланиши ҳажмининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги сотувчилар сони билан таққосланади;

г) режадаги сотувчилар сони товар айланиши режасининг кам бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги сотувчилар сони билан таққосланади;

д) режадаги сотувчилар сони товар айланиши режасининг кам бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

8. Дўконлар иш тартибини таҳлил қилиш жараёнида товар айланиши ҳажми ўзгаришига савдо майдони ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) савдо майдонининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача иш кунларига, режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига ва режадаги 1 соатда 1 м² савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) савдо майдонининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача иш кунининг давомийлигига, режадаги ўртача иш

кунларига ва режадаги ўртача 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

в) савдо майдонининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш кунларига, режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

г) савдо майдонининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш кунларига, ҳисобот давридаги иш кунининг давомийлигига ва ҳисобот давридаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

9. Товар айланиши ҳажми ўзгаришишга иш кунлари ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо майдонига, режадаги иш кунининг давомийлигига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо майдонига, режадаги иш кунининг давомийлигига ва ҳисобот давридаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

в) иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, режадаги иш кунларига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

г) иш куни давомийлигининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, режадаги иш кунларига ва ҳисобот давридаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

д) иш куни давомийлигининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ режадаги иш кунларига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

10. Товар айланиши ҳажми ўзгаришига иш куни давомийлиги ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) иш кунини давомийлигини ўзгариши бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, режадаги иш кунларига ва ҳисобот давридаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, ҳисобот давридаги иш кунларига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

в) иш куни давомийлигининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ режадаги иш кунларига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

11. Товар айланиши ҳажми ўзгаришига 1 соатда 1 м² савдо майдонида тўғри келадиган товар айланиши ҳажми ўзгаришининг таъсири қандай ҳисобланади?

а) 1 соатда 1 м² савдо майдонида тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонида, ҳисобот давридаги иш кунининг давомийлигига ва ҳисобот давридаги иш кунларига кўпайтирилади;

б) 1 соатда 1 м² савдо майдонида тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонида, режадаги иш кунининг давомийлигига ва режадаги иш кунларига кўпайтирилади;

в) 1 соатда 1 м² савдо майдонида тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо майдонида, режадаги иш кунининг давомийлигига ва режадаги иш кунларига кўпайтирилади;

г) 1 соатда 1 м² савдо майдонида тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо майдонида, режадаги иш кунларига ва ҳисобот давридаги иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

д) 1 соатда 1 м² савдо майдонида тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонида ва ҳисобот давридаги иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

12. Муомала харажатлари суммаси ўзгаришига товар айланиши ҳажми ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги муомала харажатларининг ўртача даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ муомала харажатлари режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги муомала харажатларининг ўртача даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

13. Муомала харажатлари суммаси ўзгаришига ўртача муомала харажатлари даражаси ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади.

а) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) муомала хааражатлари суммаси бўйича режа бажарилиши товар айланиши ҳажмининг ҳисобот давридагисига кўпайтирилади;

г) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги муомала харажатларига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги муомала харажатларига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

14. Муомала харажатлари бўйича нисбий фарқ қандай аниқланади?

а) ҳисобот давридаги ҳамма муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа режадаги муомала харажатлари билан таққосланади;

б) режадаги ҳамма муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги муомала харажатлари билан таққосланади;

в) режадаги шартли ўзгармас муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижага режадаги шартли ўзгарувчан харажатлар қўшилиб, ҳисобот давридаги муомала харажатлари билан таққосланади;

г) режадаги шартли ўзгарувчан муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа режадаги шартли ўзгармас муомала харажатларига қўшилиб, ҳисобот давридаги ҳамма муомала харажатлари билан таққосланади;

д) режадаги шартли ўзгарувчан муомала харажатлари товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва чиққан натижа ҳисобот давридаги муомала харажатлари билан таққосланади.

15. Меҳнат ҳақи фонди бўйича нисбий фарқ қандай ҳисобланади?

а) савдо корхонаси бўйича режалаштирилган меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа сотувчиларнинг ўтган йилги меҳнат ҳақи фонди билан таққосланади;

б) сотувчиларнинг режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг ортиқча бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа сотувчиларнинг ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи фонди билан таққосланади;

в) сотувчиларнинг режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг кам бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа сотувчиларнинг ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи фонди билан таққосланади;

г) савдо ходимларининг режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа савдо ходимларининг ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи фонди билан таққосланади;

д) сотувчиларнинг режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи билан таққосланади.

16. Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фондига товар айланиши ҳажми ўзгариши таъсири қандай аниқланади?

а) ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланишининг ортқча ёки кам бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи фонди билан таққосланади.

17. Сотувчилар сони ўзгаришининг сотувчилар меҳнат ҳақи фонди ўзгаришига таъсири қандай аниқланади?

а) сотувчилар сони бўйича нисбий фарқи ҳисобот давридаги ўртача бир йилда бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат ҳақиға кўпайтирилади;

б) савдо ходимлари сони бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача бир йилда бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат ҳақиға кўпайтирилади;

в) сотувчилар сони бўйича нисбий фарқ режадаги ўртача бир йилда бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат ҳақиға кўпайтирилади;

г) савдо ходимлари бўйича нисбий фарқ режадаги меҳнат ҳақиға кўпайтирилади;

д) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача бир йилда бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат ҳақиға кўпайтирилади.

18. Ялпи даромад миқдори (суммаси) ўзгаришига товар айланиши ҳажми ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) ялпи даромад ҳажми бўйича мутлоқ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмиға кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми бўйича фарқ режадаги ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмиға кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги ялпи даромад суммасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

19. Ўртача ялпи даромад даражаси ўзгаришининг ялпи даромад ҳажми ўзгаришига таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) ўртача ялпи даромад товар айланиши ҳажмига бўлинади;

в) ўртача даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги ялпи даромад суммасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ўтган йилдаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

20. Фойда миқдори ўзгаришига товар айланиши ҳажми ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги рентабеллик даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) товар айланиши режасининг бажарилиши ҳисобот давридаги фойда миқдорига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги рентабеллик даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) товар айланиши режасининг бажарилиши режа давридаги фойдага кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

21. Ўртача ялпи даромад даражаси ўзгаришининг фойда миқдори ўзгаришига таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги фойда миқдорига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги фойда миқдорига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ўтган йилдаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

22. Муомала харажатлари ўртача даражаси ўзгаришининг фойда миқдори ўзгаришига таъсири қандай аниқланади?

а) муомала харажатлари ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги ялпи даромад суммасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ялпи даромад суммасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

д) муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ялпи даромад суммасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

23. Муомала харажатлари бўйича нисбий тежалган ва ортиқча сарфланган харажатлар суммаси қандай аниқланади?

а) режадаги товар айланиши ҳажми ҳисобот давридаги муомала харажатлари даражасига кўпайтирилади ва 100 га бўлинади;

б) Режадаги муомала харажатлари ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади ва 100 га бўлинади;

в) муомала харажатлари даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади ва 100 га бўлинади;

г) муомала харажатлари даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиш ҳажмига кўпайтирилади ва 100 га бўлинади;

д) муомала харажатлари даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги муомала харажатлари суммасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

24. Муомала харажатлари ўртача даражаси ўзгаришига товар айланиши таркибий тузилишининг таъсири қандай аниқланади?

а) товар гуруҳлари бўйича товар айланишининг улушидаги мутлақ фарқи режадаги товар гуруҳлари бўйича муомала харажатлари даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) товар гуруҳлари бўйича ҳисобот давридаги муомала харажатлари даражаси ҳисобот давридаги товар гуруҳлари бўйича товар айланишининг улушига кўпайтирилади;

в) товар гуруҳлари бўйича режадаги муомала харажатлари даражаси товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушига кўпайтирилади;

г) товар гуруҳлари бўйича режадаги муомала харажатлари даражаси товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушининг фарқига кўпайтирилади.

25. Транспорт харажатлари ўзгаришига ташилган юк ҳажмининг таъсири қандай аниқланади?

а) транспорт харажатлари бўйича мутлақ фарқ режадаги бир т/км юк ташиш транспорт тарифига кўпайтирилади;

б) юк ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги бир т/км юк ташиш транспорт тарифига кўпайтирилади;

в) бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ режадаги юк ҳажмига кўпайтирилади;

г) бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги юк ҳажмига кўпайтирилади;

д) юк ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги бир т/км юк ташиш транспорт тарифига кўпайтирилади.

26. Транспорт харажатлари ўзгаришига бир т/км юк ташиш транспорт тарифининг таъсири қандай аниқланади?

а) бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ режадаги юк ҳажмига кўпайтирилади;

б) бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги транспорт харажатларига кўпайтирилади;

в) бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги юк ҳажмига кўпайтирилади;

г) бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ режадаги транспорт харажатларига кўпайтирилади;

д) транспорт харажатлари бўйича мутлақ фарқ режадаги юк ҳажмига кўпайтирилади.

27. Ўртача ялпи даромад даражаси ўзгаришига товар айланиши таркибий тузилишининг таъсири қандай аниқланади?

а) товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушидаги мутлақ фарқ режа давридаги товар гуруҳлари ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) товар гуруҳлари бўйича ҳисобот давридаги ялпи даромад даражаси ҳисобот давридаги товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушига кўпайтирилади;

в) товар гуруҳлари бўйича режадаги ялпи даромад даражаси ҳисобот давридаги товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушига кўпайтирилади;

г) товар гуруҳлари бўйича режадаги ялпи даромад даражаси товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушининг фарқига кўпайтирилади.

28. Товар заҳираларининг айланиши қандай аниқланади?

а) ўртача товар заҳиралари товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, таҳлил даврига (вақтига) бўлинади;

б) ўртача товар заҳиралари таҳлил даврига (вақтига) кўпайтирилиб, товар айланиш ҳажмига бўлинади;

в) ўртача товар заҳиралари таҳлил даврига (вақтига) бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми таҳлил даврига (вақтига) кўпайтирилиб, ўртача товар заҳираларига бўлинади;

д) ўртача товар заҳиралари таҳлил даврига кўпайтирилади.

29. Асосий ва айланма маблағларга нисбатан рентабеллик даражаси қандай аниқланади?

а) ялпи даромад суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади;

б) фойда миқдори 100 га кўпайтирилиб, асосий фойданинг ўртача йиллик қийматига бўлинади;

в) фойда миқдори 100 га кўпайтирилиб, айланма маблағларга бўлинади;

г) фойда миқдори 100 га кўпайтирилиб, асосий ва айланма маблағларнинг йиғиндисига бўлинади;

д) ялпи даромад суммаси 100 га кўпайтирилиб, асосий ва айланма маблағларнинг йиғиндисига бўлинади.

30. Муомала харажатларига нисбатан рентабеллик даражаси қандай аниқланади?

а) ялпи даромад суммаси 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади;

б) фойда суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади;

в) фойда суммаси 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади;

д) муомала харажатлари 100 га кўпайтирилиб, фойда суммасига бўлинади.

31. Рентабеллик даражасининг ўзгаришига қайси омиллар таъсир кўрсатади?

а) фойда миқдорининг ўзгариши;

б) асосий фондлар миқдорининг ўзгариши;

в) фойда, асосий ва айланма маблағлар миқдорининг ўзгариши;

г) айланма маблағлар миқдорининг ўзгариши.

32. Айланма маблағлар айланиши тезлашиши натижасида бўшаган ва секинлашиши натижасида жалб қилинадиган маблағлар суммаси қандай аниқланади?

а) ўртача бир кунлик товар айланиши ҳажми режадаги бир маротаба айланишининг кунлар ҳисобидаги давомийлигига кўпайтирилади;

б) ўртача бир кунлик товар айланиши ҳажми ўтган йилги бир маротаба айланишининг кунлар ҳисобидаги давомийлигига кўпайтирилади;

в) ўртача бир кунлик товар айланиши ҳажми ҳисобот давридаги бир маротаба товар айланишининг кунлар ҳисобидаги давомийлигига кўпайтирилади;

г) ҳисобот йилидаги ўртача бир кунлик товар айланиши ҳажми бир маротаба айланишининг кунлар ҳисобидаги давомийлиги фарқига кўпайтирилади.

33. Агар товар айланиши ҳажмига 7 та омил таъсир кўрсатса, занжирли боғланиш усулида товар айланиши ҳажмига таъсир кўрсатувчи омиллар қандай аниқланади?

- а) 1 - боғланишда ҳаммаси ҳисобот кўрсаткичлари;
- б) 2 - боғланишда 2 таси режа, 2 таси ҳисобот кўрсаткичлари;
- в) 3 - боғланишда биринчиси режа, 3 таси ҳисобот кўрсаткичлари;
- г) 4 - боғланишда ҳаммаси режа кўрсаткичлари;
- д) биринчи боғланишда ҳаммаси режа кўрсаткичлари, қолган боғланишларда режа кўрсаткичлари ҳисобот кўрсаткичлари билан алмашиб бориб, охирида ҳаммаси ҳисобот кўрсаткичлари бўлади.

34. Агар товар айланиши ҳажмига 4 омил таъсир кўрсатса, улар фоизли сонлар бўйича фарқини топиш усулида қандай аниқланади?

а) сотувчиларнинг ўртача сони, жами одам кунлари, жами одам соатлари ва товар айланиши ҳажми бўйича ортиқча бажарилган фоиз режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

б) сотувчиларнинг ўртача сони, жами - одам кунлари, жами одам - соатлари ва товар айланиши ҳажми бўйича бажарилган фоизларнинг олдинги фоизлардан фарқи режадаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

в) сотувчиларнинг ўртача сони, жами одам - кунлари, жами одам-соатлари ва товар айланиши ҳажми бўйича бажарилган фоизининг олдинги фоиздан фарқи ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади;

г) сотувчиларнинг ўртача сони, жами одам-кунлари, жами одам соатлари ва товар айланиш ҳажмининг ортиқча бажарилган фоизи ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

35. Дебиторлик қарзларнинг айланиши қандай аниқланади?

- а) товар айланиш ҳажми дебитор қарзларга бўлинади;
- б) товар айланиши ҳажми таҳлил даврига кўпайтирилиб, дебиторлик қарзларига бўлинади;
- в) дебиторлик қарзлари суммаси таҳлил даврига кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- г) дебиторлик қарзлари таҳлил даврига кўпайтирилиб, кредиторлик қарзларга бўлинади;
- д) дебиторлик қарзлари таҳлил даврига бўлинади.

36. Кредиторлик қарзларининг айланиши қандай аниқланади?

- а) кредиторлик қарзлари таҳлил даврига бўлинади;
- б) товарлар айланиши ҳажми кредиторлик қарзларига бўлинади;
- в) кредиторлик қарзлари суммаси товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- г) товарларнинг ҳажми таҳлил даврига кўпайтирилиб, кредиторлик қарзларга бўлинади;
- д) кредиторлик қарзлари суммаси таҳлил даврига кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади.

37. Товар айланиши режаси бажарилиши қандай аниқланади?

- а) ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажми ўтган йилги товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- б) ўтган йилги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ҳисобот йилидаги товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- в) режадаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- г) ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- д) режадаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ўтган йилги товар айланиши ҳажмига бўлинади.

38. Товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажмининг жами товар айланиши ҳажмидаги улуши қандай аниқланади?

- а) ҳисобот давридаги жами товар айланши ҳажми айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланишига бўлинади;
- б) режадаги айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ҳисобот давридаги жами товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- в) режадаги айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги жами товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- г) ҳисобот давридаги айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги жами товар айланиши ҳажмига бўлинади;
- д) ҳисобот давридаги айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажмига бўлинади.

39. Ўртача муомала харажатлари даражаси қандай аниқланади?

- а) товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади;
- б) муомала харажатларининг ўртача даражаси 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатлари суммасига бўлинади;
- в) муомала харажатларининг ўртача даражаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади;

г) муомала харажатлари суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади;

д) муомала харажатлари суммаси 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатларининг ўртача даражасига бўлинади.

40. Ўртача ялпи даромад даражаси қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, ўртача ялпи даромад даражасига бўлинади;

б) ўртача ялпи даромад даражаси 100 га кўпайтирилиб, ялпи даромад суммасига бўлинади;

в) ўртача ялпи даромад суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми ялпи даромад суммасига бўлинади;

д) ялпи даромад суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади.

41. Ўртача 1 соатда 1м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми савдо майдони ва ўртача йиллик иш кунларининг кўпайтмаси натижасига бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми савдо майдони ва ўртача иш куни давомийлигининг кўпайтмаси натижасига бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми ўртача йиллик иш кунлари ва иш куни давомийлигининг кўпайтмаси натижасига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми савдо майдони, ўртача иш кунлари ва ўртача иш куни давомийлигининг кўпайтмасига бўлинади.

42. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди қандай аниқланади?

а) жами меҳнат ҳақи фонди савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади;

б) сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди уларнинг ўртача сонига бўлинади;

в) сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди савдо ходимларнинг ўртача сонига бўлинади;

г) сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимларининг ўртача сонига бўлинади;

д) жами меҳнат ҳақи фонди ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимларининг ўртача сонига бўлинади.

43. Савдо корхонаси бўйича меҳнат унумдорлиги қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми сотувчиларнинг ўртача сонига бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми сотувчилар томонидан ишланган жами иш кунларига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий бошқарув ходимларининг ўртача сонига бўлинади;

д) товар айланиши ҳажми сотувчилар томонидан ишланган жами одам соатларига бўлинади.

44. Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси қандай аниқланади?

а) асосий фондларнинг йиллик қиймати товар айланиши ҳажмига бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми хўжалиқдан чиқиб кетган асосий фондларнинг қийматига бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми хўжаликка янги киритилган асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига бўлинади;

д) асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати фойда миқдорига бўлинади.

45. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлик даражаси ўзгаришининг товар айланиши ҳажмига таъсири қандай аниқланади?

а) асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси бўйича мутлақ фарқ режадаги фондларнинг ўртача йиллик қийматига кўпайтирилади;

б) асосий фондларнинг самарадорлик даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига кўпайтирилади;

в) асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати бўйича мутлақ фарқ режадаги фонд самарасига кўпайтирилади;

г) асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги фонд самарасига кўпайтирилади.

46. 1 т/км ташилган юкнинг ўртача транспорт тарифи қандай аниқланади?

а) юк айланиши ҳажми транспорт харажатларига бўлинади;

б) транспорт харажатлари юк айланиши ҳажмига бўлинади;

в) юк айланиши ҳажми юк ташилган масофага бўлинади;

г) юк ташилган масофа юк айланиши ҳажмига бўлинади.

47. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига, ўртача йиллик иш кунлари ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш куни давомийлиги ва ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) ўртача иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

в) ўртача иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача 1 соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

г) ўртача иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача иш кунининг давомийлигига ҳамда 1 соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

д) ўртача иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

48. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми ўзгаришига ўртача иш куни давомийлигининг таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги иш кунларига ва режадаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

б) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш кунларига ва режадаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

в) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача иш кунларига ва ҳисобот давридаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади;

г) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ режадаги иш кунларига ва ҳисобот давридаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

49. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажмининг ўзгаришига ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача йиллик иш кунларига ва режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

б) ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача йиллик иш кунларига ва режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

в) ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача йиллик иш кунларига ва ҳисобот давридаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

г) ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича фарқ режадаги ўртача йиллик иш кунларига ва ҳисобот давридаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

д) ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади.

50. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик товар айланиши ҳажми қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми ўртача йиллик савдо ходимлари сонига бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми ўртача йиллик сотувчилар сонига бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми ўртача йиллик ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ходимлар сонига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми маъмурий - бошқарув ходимларининг ўртача йиллик сонига бўлинади;

д) товар айланиши ҳажми ўртача йиллик сотувчилар, ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимлари сонига бўлинади.

51. Ўртача иш кунининг давомийлиги қандай аниқланади?

а) жами ишланган одам-соатлар сотувчиларнинг ўртача сонига бўлинади;

б) жами одам-соатлар ўртача йиллик иш кунларига бўлинади;

в) жами одам-соатлар жами ишланган иш кунларига бўлинади;

г) жами ишланган одам-кунлар жами ишланган ишчи соатларига бўлинади;

д) жами ишланган одам-кунлар сони ўртача иш кунининг давомийлигига бўлинади.

52. Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунлари сони қандай аниқланади?

а) жами ишланган иш кунлари сони савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади;

б) жами ишланган иш кунлари ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимларининг ўртача сонига бўлинади;

в) жами ишланган иш кунлари сотувчиларнинг ўртача сонига бўлинади;

г) жами ишланган иш кунлари ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ходимларнинг ўртача сонига бўлинади;

д) жами ишланган иш кунлари маъмурий - бошқарув ходимларининг ўртача сонига бўлинади.

53. Ўртача савдо ходимиға тўғри келадиган йиллик меҳнат ҳақи фонди қандай аниқланади?

а) жами меҳнат ҳақи фонди савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади.

б) жами меҳнат ҳақи фонди сотувчиларнинг ўртача йиллик сонига бўлинади.

в) жами меҳнат ҳақи фонди ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва маъмурий - бошқарув ходимларининг ўртача йиллик сонига бўлинади.

г) сотувчилар учун белгиланган жами меҳнат ҳақи фонди сотувчиларнинг ўртача йилик сонига бўлинади.

д) сотувчилар учун белгиланган жами меҳнат ҳақи фонди савдо ходимларини ўртача йиллик сонига бўлинади.

54. Ўртача бир кунлик товар айланиши ҳажми қандай аниқланади?

а) товар айланиши ҳажми жами ишланган иш кунларига бўлинади;

б) товар айланиши ҳажми ўртача йиллик иш кунларига бўлинади;

в) товар айланиши ҳажми жами ишланган иш соатларига бўлинади;

г) товар айланиши ҳажми ўртача иш кунининг давомийлигига бўлинади;

д) товар айланиши ҳажми савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади.

55. Савдо ходимлари меҳнат ҳақи фондига ходимлар сонининг таъсири қандай аниқланади?

а) савдо ходимларининг сони бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги бир сотувчиға тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади;

б) савдо ходимларининг сони бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчиға тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади;

в) бир савдо ходимиға тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо ходимлари сонига кўпайтирилади;

г) савдо ходимларининг сони бўйича мутлақ фарқ режа давридаги бир савдо ходимиға тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади;

д) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчиға тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади.

56. Савдо ходимларининг меҳнат ҳақи фондига ўртача бир савдо ходимига тўғри келадиган йиллик меҳнат ҳақи фонди ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) савдо ходимларига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо ходимларининг ўртача сонига кўпайтирилади;

б) савдо ходимларига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ режадаги савдо ходимларининг ўртача сонига кўпайтирилади;

в) савдо ходимларига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчиларнинг ўртача сонига кўпайтирилади;

г) савдо ходимларига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига кўпайтирилади;

д) бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо ходимларининг ўртача сонига кўпайтирилади.

57. Иш вақти фонди ўзгаришига сотувчилар сони ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларига ва ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

б) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларига ва ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

в) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларига ва режадаги иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

г) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларига ва ҳисобот давридаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

д) сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги жами ишланган одам-кунларига кўпайтирилади.

58. Иш вақти фонди ўзгаришига ўртача йиллик иш кунлари ўзгаришининг таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ҳамда ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

б) ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчилар сонига ва режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

в) ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади;

г) ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчилар сонига кўпайтирилади;

д) ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

59. Иш вақти фонди ўзгаришига ўртача иш куни давомийлигининг таъсири қандай аниқланади?

а) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига кўпайтирилади;

б) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади;

в) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ режадаги сотувчилар сонига ва ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади;

г) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва режадаги ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади;

д) ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ жами ишланган одам-соатларига кўпайтирилади.

60. Молиявий коэффициентлар нечта блокдан иборат?

а) битта блокдан;

б) иккита блокдан;

в) учта блокдан;

г) тўртта блокдан;

д) бешта блокдан.

61. Корхонанинг жорий қувватлилик коэффициенти қандай аниқланади?

а) кассадаги пул маблағларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича;

б) қисқа муддатли молиявий қўйилмаларнинг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати асосида;

в) пул маблағлари, соф дебиторлик қарзлар ва моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича;

г) дебиторлик қарзларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати асосида;

д) пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, соф дебитор қарзлар ва моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича.

62. Асосий қувватлилик кўрсаткичлари нималардан иборат?

- а) жорий қувватлиликдан;
- б) соф айланма капитал ва мутлақ қувватлиликдан;
- в) жорий қувватлилик, тезкор қувватлилик, мутлақ қувватлилик ва соф айланма капиталдан;
- г) мутлоқ қувватлиликдан.

63. Капитал тузилиши кўрсаткичлари нималардан иборат?

- а) молиявий тобеликдан;
- б) молиявий тобелик ва қарз берувчиларни ҳимоя қилишдан;
- в) молиявий тобелик ва шахсий мулкдан;
- г) шахсий мулк ва қарз берувчиларни ҳимоя қилишдан;
- д) молиявий тобелик, шахсий мулк ва қарз берувчиларни ҳимоя қилишдан.

64. Молиявий тобелик коэффиценти қандай аниқланади?

- а) шахсий капиталнинг жалб қилинган капиталга нисбати асосида;
- б) активлар ўртача йиллик қийматининг шахсий капиталга нисбати бўйича;
- в) шахсий капиталнинг фоиз тўлаш учун давр харажатларига нисбати бўйича;
- г) жалб қилинган капиталнинг шахсий капиталга нисбати бўйича;
- д) соф фойданинг фоиз тўлаш учун давр харажатларига нисбати бўйича.

65. Ишчанлик фаолияти кўрсаткичларига нималар киради?

- а) активларнинг айланиши;
- б) кредитор қарзларнинг айланиши;
- в) дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланиши;
- г) активларнинг айланиши, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланиши, моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг айланиши ва муомала даврининг давомийлиги;
- д) муомала даврининг давомийлиги.

66. Рентабеллик кўрсаткичлари нималардан иборат?

- а) активлар бўйича рентабеллик даражасидан;
- б) активлар ва сотилган маҳсулот бўйича рентабеллик даражалидан;

в) сотилган маҳсулот бўйича шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси ва бир акциянинг даромадлилик даражасидан;

г) активлар бўйича сотилган маҳсулотга кўра бўйича, шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси ва бир акциянинг даромадлилик даражаси;

д) шахсий капиталга нисбатан ва сотилган маҳсулот бўйича рентабеллик даражасидан;

67. Баланс бўйича ўз маблағларининг мавжудлиги қандай аниқланади?

а) баланснинг пассив қисмидаги биринчи бўлим йиғиндисидан баланснинг актив қисми биринчи бўлими йиғиндиси айирилади;

б) баланснинг актив қисмидаги биринчи бўлим йиғиндисидан баланснинг актив қисмидаги иккинчи бўлим йиғиндиси айирилади;

в) баланснинг актив қисмидаги иккинчи бўлим йиғиндисидан баланснинг пассив қисмидаги биринчи бўлим йиғиндиси айирилади;

г) баланснинг пассив қисмидаги биринчи бўлим йиғиндисидан пассив қисмидаги иккинчи бўлим йиғиндиси айирилади;

д) баланснинг актив қисми биринчи бўлими йиғиндисидан пассив қисмининг иккинчи бўлими йиғиндиси айирилади.

68. Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлиги қандай аниқланади?

а) корхонанинг ўз маблағлари захира ва харажатлар билан таққосланади;

б) захира ва харажатлар қисқа муддатли кредит ва қарзлар билан таққосланади;

в) ўз маблағлари ўз маблағларининг манбалари билан таққосланади;

г) ўз маблағлари қисқа муддатли кредит ва қарзлар билан таққосланади;

д) ўз маблағлари узоқ муддатли кредит ва қарзлар билан таққосланади.

69. Молиявий мустақиллик коэффициенти қандай аниқланади?

а) баланснинг пассив қисми суммасининг жами актив қисми жами суммасига нисбати бўйича;

б) баланснинг пассив қисми бўйича биринчи бўлим йиғиндисининг пассив қисми жами суммаси нисбатига кўра;

в) баланс активининг жами суммаси баланс пассивининг жами суммасига нисбати бўйича;

г) баланснинг пассив қисми бўйича биринчи бўлим жами суммасининг актив қисмидаги биринчи бўлим жами суммасига нисбатига кўра;

д) баланс пассивидаги биринчи бўлим йиғиндиси баланс активининг жами суммасига нисбати асосида.

70. Корхонанинг тез қувватлили коэффиценти қандай аниқланади?

а) моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг қисқа муддатли мажбуриятларига нисбати бўйича;

б) моддий ишлаб чиқариш заҳиралари ва пул маблағларининг қисқа муддатли мажбуриятларига нисбати бўйича;

в) пул ва соф дебиторлик қарзларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича;

г) қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва соф дебиторлик қарзларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича;

д) пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва соф дебитор қарзларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича.

71. Сотишдан олинган соф тушум қандай аниқланади?

а) маҳсулот сотишдан тушган тушумга қўшимча қиймат солиғи қўшилиб, ишлаб чиқариш таннархи айирилади;

б) маҳсулот сотишдан тушган тушумга қўшимча қиймат солиғи ва акция солиғи қўшилиб, ишлаб чиқариш таннархи айирилади;

в) маҳсулот сотишдан тушган тушумдан қўшимча қиймат солиғи ва акциз солиғи айирилади;

г) маҳсулот сотишдан тушган тушумдан ишлаб чиқариш таннархи айирилади.

72. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси қандай аниқланади?

а) сотишдан ялпи молиявий натижадан сотиш харажатлари айирилади;

б) сотишдан ялпи молиявий натижадан сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ва асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромадлар ва харажатлар айирилади;

в) ялпи молиявий натижага сотиш харажатлари ва маъмурий харажатлар қўшилади;

г) ялпи молиявий натижадан асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромадлар ва харажатлар айирилади.

73. Ялпи молиявий натижа қандай аниқланади?

а) сотишдан олинган соф тушумга ишлаб чиқариш таннархи қўшилади;

б) сотишдан олинган соф тушум 100 га кўпайтирилиб, ишлаб чиқариш таннархига бўлинади;

в) сотишдан олинган соф тушумдан ишлаб чиқариш таннархи айирилади;

г) сотишдан олинган соф тушумга ишлаб чиқариш таннархи қўшилади.

74. Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси қандай аниқланади?

а) асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасидан уюшма ва шўъба корхоналаридан олинган дивидендлар қўшилади;

б) асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасидан валюта курси фарқи ва бошқа олинган дивидендлар айирилади;

в) асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасига уюшма ва унинг шўъба корхоналаридан олинган дивидендлар, олинган бошқа дивидендлар, олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар, тўланган ва олинган бошқа фоизлар, валюта курси бўйича фарқ ва молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар қўшилиб, харажатлар айирилади;

г) асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасидан уюшма ва шўъба корхоналаридан олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар, молиявий фаолият бўйича харажатлар айирилади.

75. Солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижа қандай аниқланади?

а) умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасидан фавқулодда фойда айирилади;

б) умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасига фавқулодда зарар қўшилади;

в) умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасига фавқулодда фойда ва зарар қўшилади;

г) умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасига фавқулодда фойда қўшилиб, фавқулодда зарар айирилади.

76. Соф фойда қандай аниқланади?

а) солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижадан бошқа солиқ ва ажратмалар айирилади;

б) солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижага даромад солиғи ва бошқа ажратмалар қўшилади;

в) солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижадан даромад солиғи ва бошқа ажратмалар айирилади;

г) солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижадан даромад солиғи айирилади.

Тестларнинг жавоблари

1. в) Белгиланган ассортимент ҳисобидаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги товар айланиши ҳажмига бўлинади.

2. в) $T_{\text{зах}1} + T_{\text{к}} + T_{\text{о}} = T_{\text{с}} + T_{\text{чк}} + T_{\text{кч}} + T_{\text{зах}2}$

3. г) Ҳисобот давридаги сотувчилар сонининг режадагидан фарқи режадаги бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

4. г) Меҳнат унумдорлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига кўпайтирилади.

5. г) Сотувчиларнинг улуши бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

6. б) Бир сотувчига тўғри келадиган ўртача товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ сотувчиларнинг ҳисобот давридаги улушига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

7. в) Режадаги сотувчилар сони товар айланиши ҳажмининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги сотувчилар сони билан таққосланади.

8. в) Савдо майдонининг ўзгариши бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш кунларига, режадаги иш кунининг давомийлигига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

9. в) Иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, режадаги иш кунларига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

10. б) Иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, ҳисобот давридаги иш кунларига ва режадаги 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

11. а) 1 соатда 1 м^2 савдо майдонига тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо майдонига, ҳисобот давридаги иш кунининг давомийлиги ва ҳисобот давридаги иш кунларига кўпайтирилади.

12. в) Товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги муомала харажатларининг ўртача даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

13. б) Муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

14. г) Режадаги шартли ўзгарувчан муомала харажатлари товар айланиш режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижага режадаги шартли ўзгармас муомала харажатлари кўшилиб, ҳисобот давридаги муомала харажатлари билан таққосланади.

15. д) Сотувчиларнинг режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланиши режасининг бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги меҳнат ҳақи билан таққосланади.

16. г) Режадаги меҳнат ҳақи фонди товар айланишининг ортиқча ёки кам бажарилган фоизига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

17. в) Сотувчилар сони бўйича нисбий фарқ режадаги ўртача бир йилда бир сотувчига тўғри келадиган меҳнат ҳақиға кўпайтирилади.

18. в) Товар айланиши ҳажми бўйича фарқ режадаги ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

19. г) Ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

20. в) Товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги рентабеллик даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

21. б) Ўртача ялпи даромад даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

22. а) Муомала харажатларининг ўртача даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

23. г) Муомала харажатлари даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади ва 100 га бўлинади.

24. а) Товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушидаги мутлақ фарқ режадаги товар гуруҳлари бўйича муомала харажатлари даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

25. д) Юк ҳажми бўйича мутлақ фарқ режадаги 1 т/км юк ташиш транспорт тарифига кўпайтирилади.

26. в) Бир т/км юкни ташиш транспорт тарифи бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги юк ҳажмига кўпайтирилади.

27. а) Товар гуруҳлари бўйича товар айланиши улушидаги мутлақ фарқ режа давридаги товар гуруҳлари ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади ва натижа ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

28. б) Ўртача товар заҳиралари таҳлил даврига (вақтига) кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади.

29. г) Фойда миқдори 100 га кўпайтирилиб, асосий ва айланма маблағларнинг йиғиндисига бўлинади.

30. в) Фойда суммаси 100 га кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади.

31. в) Фойда, асосий ва айланма маблағлар миқдорининг ўзгариши.

32. г) Ҳисобот йилидаги ўртача бир кунлик товар айланиши ҳажми бир маротаба айланишининг кунлар ҳисобидаги давомийлиги фарқиға кўпайтирилади.

33. д) Биринчи боғланишда ҳаммаси режа кўрсаткичида бўлиб, қолган боғланишларда режа кўрсаткичлари ҳисобот кўрсаткичлари билан алмашиб боради, охиригисида ҳаммаси ҳисобот кўрсаткичларида бўлади.

34. б) Сотувчиларнинг ўртача сони жами одам-кунлари, жами одам-соатлари ва товар айланиши ҳажми бўйича бажарилган фоизларнинг олдинги фоизлардан фарқи режадаги товар айланиш ҳажмига кўпайтирилиб, 100 га бўлинади.

35. в) Дебиторлик қарзлари суммаси таҳлил даврига кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади.

36. д) Кредиторлик қарзлари суммаси таҳлил даврига кўпайтирилиб, муомала харажатларига бўлинади.

37. г) Ҳисобот давридаги товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги товар айланиши ҳажмига бўлинади.

38. в) Режадаги айрим товар гуруҳлари бўйича товар айланиши ҳажми 100 га кўпайтирилиб, режадаги жами товар айланиши ҳажмига бўлинади.

39. г) Муомала харажатлари суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади.

40. д) Ялпи даромад суммаси 100 га кўпайтирилиб, товар айланиши ҳажмига бўлинади.

41. г) Товар айланиши ҳажми савдо майдони, ўртача йиллик иш кунлари ва ўртача иш куни давомийлигининг кўпайтмасига бўлинади.

42. б) Сотувчиларнинг меҳнат ҳақи фонди уларнинг ўртача сонига бўлинади.

43. б) Товар айланиши ҳажми савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади.

44. в) Товар айланиши ҳажми асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига бўлинади.

45. б) Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига кўпайтирилади.

46. б) Транспорт харажатлари юк айланиши ҳажмига бўлинади.

47. а) Ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ режадаги ўртача иш кунининг давомийлиги ва ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

48. а) Ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги иш кунларига ва режадаги ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажмига кўпайтирилади.

49. в) Ўртача бир соатга тўғри келадиган товар айланиши ҳажми бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги ўртача йиллик иш кунларига ва ҳисобот давридаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

50. б) Товар айланиши ҳажми ўртача йиллик сотувчилар сонига бўлинади.

51. в) Жами одам-соатлар жами ишланган иш кунларига бўлинади.

52. в) Жами ишланган иш кунлари сотувчиларнинг ўртача сонига бўлинади.

53. а) Жами меҳнат ҳақи фонди савдо ходимларининг ўртача сонига бўлинади.

54. а) Товар айланиши ҳажми жами ишланган иш кунларига бўлинади.

55. г) Савдо ходимларининг сони бўйича мутлақ фарқ режа давридаги бир савдо ходимида тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фондига кўпайтирилади.

56. а) Савдо ходимларига тўғри келадиган ўртача йиллик меҳнат ҳақи фонди бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги савдо ходимларининг ўртача сонига кўпайтирилади.

57. а) Сотувчилар сони бўйича мутлақ фарқ режадаги бир сотувчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунларига ва ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

58. в) Ўртача йиллик иш кунлари бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва режадаги ўртача иш кунининг давомийлигига кўпайтирилади.

59. б) Ўртача иш кунининг давомийлиги бўйича мутлақ фарқ ҳисобот давридаги сотувчилар сонига ва ўртача йиллик иш кунларига кўпайтирилади.

60. д) Бешта блокдан.

61. д) Пул маблағлари, дебиторлик қарзлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг қисқа муддатли мажбуриятларига нисбати бўйича.

62. в) Жорий қувватлилиқ, тезкор қувватлилиқ, мутлақ қувватлилиқ ва соф айланма капиталдан.

63. д) Молиявий тобелиқ, шахсий мулк ва қарз берувчиларни ҳимоя қилиш.

64. г) Жалб қилинган капиталнинг шахсий капиталга нисбати асосида.

65. г) Активларнинг айланиши, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланиши, моддий ишлаб чиқариш заҳираларининг айланиши ва муомала даврининг давомийлиги.

66. г) Активлар бўйича, сотилган маҳсулот бўйича, шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси ва бир акциянинг даромадлиқ даражаси.

67. а) Баланснинг пассив қисмидаги биринчи бўлим йиғиндисидан баланснинг актив қисмидаги биринчи бўлим йиғиндиси айирилади.

68. а) Корхонанинг ўз маблағлари заҳира ва харажатлар билан таққосланади.

69. б) Баланс пассив қисми бўйича биринчи бўлим йиғиндисининг пассиви қисми жами суммаси нисбатига кўра.

70. д) Пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар ва соф дебиторлик қарзларининг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати бўйича.

71. в) Маҳсулот сотишдан тушган тушумдан қушимча қиймат солиғи ва акциз солиғи айирилади.

72. б) Сотишдан ялпи молиявий натижадан сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ва асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромадлар ва харажатлар айирилади.

73. в) Сотишдан олинган соф тушумдан ишлаб чиқариш таннарни айирилади.

74. в) Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасига уюшма ва унинг шўъба корхоналаридан олинган дивидендлар, олинган бошқа дивидендлар, олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар, тўланган ва олинган бошқа фоизлар, валюта курси бўйича фарқ ва молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар қўшилиб, харажатлар айирилади.

75. г) Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижасига фавқулодда фойда қўшилиб, фавқулодда зарар айирилади.

76. в) Солиқ тўланганга қадар умумий молиявий натижадан даромад солиғи ва бошқа ажратмалар айирилади.

VII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ТАҲЛИЛИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

7. 1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида иқтисодий таҳлилининг ташкил этилиши ва манбалари

Қишлоқ хўжалиги – Ўзбекистон халқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. У аҳолининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига, саноатнинг эса хомашёга бўлган талабини қондиради. Ҳозирги вақтда аҳоли истеъмол қилаётган озиқ – овқат маҳсулотларининг 90 фоизига яқини шу тармоқда етиштирилади. Шунини айтиб ўтиш жоизки маълум бир давр ичида бошқа тармоқлар изчил ривожланиш натижасида қишлоқ хўжалигининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши бир оз пасайиши мумкин.

Лекин шунга қарамай, тармоқнинг иқтисодий салоҳияти республика иқтисодиётида сезиларли даражада бўлаверади.

Чунки республикамыз аграр-индустриалашган давлатдир.

Ўзбекистон аҳолисининг учдан икки қисми қишлоқларда яшамоқда. Жами меҳнат ресурсларининг 40 фоизга яқини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида қатнашмоқда. Тармоқда маҳсулот етиштириш учун 25 млн га қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланилмоқда.

Бу қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган умумий ер майдонининг 74 фоизини ташкил этади. Маълумки, энг унумдор ерлар суғориладиган ерлардир. Уларнинг 95 фоизидан фойдаланилмоқда.

Бу маҳсулот етиштириш ҳажмини йил сайин кўпайтириб бориш имконини берапти. Ҳозирги кунга келиб аҳоли жон бошига 250 кг дан 160 кг. пахта, 70 кг картошка, 150 кг сабзавот 50 кг гўшт, 170 кг сут маҳсулотлари етиштирилмоқда.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики талаб меъёрларидан анча кам. Демак келажакда қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш лозим. Бу борада муаян ишлар амалга оширилиши даркор. Жумладан, мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида бозор иқтисоди талабларига мос иқтисодий муносабатларни шакллантирадиган, ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий ҳамда ижтимоий, ислохотлар босқичма босқич амалга оширилишини таъминлаш имкониятини берадиган тадбирлар ишлаб чиқилиб, изчил амалга оширилмоқда. Бу вазифаларни амалга оширишда қишлоқ хўжалигидаги имкониятларни аниқлаб беришда ва улардан самарали фойдаланиш йўйўллари кўрсатиб берадиган фанлардан бири иқтисодий таҳлил фани хисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолияти таҳлили режалаштириш, ҳисоб ва ҳисоботнинг илмий тизимига асосланади. Чунки режа топшириқлари мукамаллиги ҳисоб ва ҳисоботнинг тўғрилигига боғлиқ. Режа, ҳисоб ва ҳисобот кўрсаткичларини бузиш давлат олдида жиноятдир.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолити таҳлилининг объекти бундай корхоналар ва уларнинг бўлинмаларида ишлаб чиқаришни ривожлантириш даражаси ва суръати, яъни улардаги ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг даражаси (ер, сув, меҳнат, моддий техника ресурслари билан таъминланганлиги), ишлаб чиқариш ресурслари ва иқтисодий қонунлардан фойдаланиш даражасидир (бу, экинлар ҳосилдорлиги, ишлаб чиқариш унумдорлиги, маҳсулот таннархи, рентабеллик ва бошқа кўрсаткичлар билан ўлчанади). Режаларнинг бажарилишини, меҳнат ва истеъмол миқдорини назорат қилиш, мулкнинг бутлигини таъминлаш, иқтисодий тежамкорликка эришиш учун кураш, хўжалик ҳисобини ҳамма ички бўлинмаларда жорий этиш ва мустаҳкамлашга ёрдам бериш иқтисодий таҳлилнинг энг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида таҳлил ишига, одатда, давлат ва жамоа хўжалигининг бош иқтисодчиси бошчилик қилади. Лекин, корхонанинг хўжалик фаолиятини режалаштириш, чуқур, кенгрок ва ҳар тарафлама таҳлил қилишдек мураккаб ишни бош иқтисодчининг яқка ўзи уддалай олмайди. Шунинг учун таҳлил ўтказишга, режалаштиришга хўжаликдаги мутахассислар ва бошқа хизматчилар ҳам жалб қилинади.

Дехқончилик ва ердан фойдаланиш соҳасини агроном, чорвачилик соҳасини зоотехник, техникадан фойдаланишни механик-муҳандис молиявий режанинг бажарилиши ва молиявий натижаларни бош бухгалтер таҳлил қилиши мумкин.

Бригадирлар, ферма мудирлари, ишлаб чиқариш участкалари ва бўлимларнинг бошлиқлари ўзлари раҳбарлик қилаётган бўлими фаолияти натижаларини мунтазам таҳлил қилиб, режа ва хўжалик ҳисоби топшириқлари бажарилишини текширишлари, фойдаланилмаётган имкониятларни излаб топиб, ишга солиш, умумий кўрсаткичларни яхшилаш йўллари белгилаб беришлари лозим.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида таҳлилни бухгалтерия ҳисобисиз жорий қилиш ва мустаҳкамлаш мумкин эмас. Бухгалтерия ҳисоби режа бажарилишининг бориши хўжалик фаолияти жараёнида қилинган сарфлар ва эришилган натижаларнинг нисбати, харажатлар ва даромадлар миқдори ҳамда молиявий натижалар ҳақидаги кўрсаткичларни шакллантиради. Шу боисдан ҳам бухгалтерия ҳисоботлари тўғри ва аниқ тузилиши катта аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари хўжалик фаолиятининг таҳлили жараёнида қуйидаги манбалардан фойдаланилади: хўжаликнинг тасдиқланган ишлаб чиқариш-молиявий режаси, йиллик ҳисобот, ишлаб чиқариш бўлинмаларига берилган хўжалик ҳисоби топшириқлари,

технологик карталар, қўлланилаётган ишлаб чиқариш меъёрлари, уруғлик, ем-хашак, ўғит, нефть маҳсулотлари сарфи меъёрлари, таъмирлаш харажатлари лимитлари, молиявий меъёрлар ва бошқа манбалардан иборат.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида иқтисодий таҳлил зиммасидаги муҳим вазифаларни бажариш воситаси сифатидагина эмас, балки хўжаликни бошқариш ва хўжалик фаолиятини назорат қилишда ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Шу орқали у республикамиз халқ хўжалигининг ривожланиши ва мустақамланишига ёрдам беради.

7.2. Ердан фойдаланиш жараёнининг таҳлили

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини ихтисослаштириш ва уларнинг хўжалик фаолияти натижалари кўп жиҳатдан бу корхоналар ишлаб чиқариши билан боғлиқ табиий-иқтисодий омилларга боғлиқ. Бундай омиллардан энг асосийси ердир. Шу боисдан ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг иқтисодий таҳлили уларда ердан фойдаланиш жараёнини ўрганишдан бошланади.

Инсон ҳаёти ва ишлаб чиқариш фаолиятининг зарур моддий шароитлари орасида ер, ер ости бойликлари, ўрмон сувлари алоҳида ўрин тутаяди. Ер ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг энг биринчи асоси, табиий негизидир, усиз инсоннинг ўзи ҳам ҳаёт кечири олмайди.

Ер қишлоқ хўжалиги соҳасининг меҳнат қуроли ҳамдир. Одам ишлаб чиқариш жараёнида ерга, у орқали ўзи экиб, ўстираётган қишлоқ хўжалиги экинларига таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги учун ернинг энг муҳим хусусияти, сифат кўрсаткичи доимий унумдорлигидир. Тупроқ унумдорлиги кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлик даражасини, деҳқончилик ва чорвачиликнинг ялпи маҳсулоти ҳажмини белгилайди. Ернинг асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатидаги бу хусусияти сира пасаймайди, аксинча ундан тўғри ва оқилона фойдаланилса, ошиб боради.

Ерни ҳеч ким барпо қилмайди, у ҳеч нима билан алмаштирилмайди, аммо чекланган. Ер маънавий тўзимайди, тўғри фойдаланилса, унинг ҳосилдорлик имконияти ортаверади.

Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини белгилаш ердан фойдаланиш жараёни таҳлилининг муҳим вазифасидир. Бундан асосий мақсад ердан фойдаланиш кўрсаткичларини яхшилаш имкониятларини қидириб топиш, ҳар бир хўжаликдаги экин майдонларининг унумдорлигини сақлаш ва ошириш йўллари ишлаб чиқишдир.

Ердан фойдаланиш жараёни таҳлилининг ҳужжатлар билан танишишдан бошлаш керак. Ҳар бир хўжаликнинг «Ердан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи Давлат далолатномаси» бор. Унда (расмий ҳужжатда) фойдаланиладиган ерларнинг чегаралари кўрсатилган бўлади.

Ерлар турлари ва сифат тузилишига қараб, «Ер дафтари»да ҳисобга олинади. Ҳар бир хўжаликда «Ер дафтари»дан ташқари «Хўжалик ичида ердан фойдаланиш режаси» ҳам бўлади. Бу режага алмашлаб экиладиган барча майдонлар ва бошқа ерлардан фойдаланиш чизмаси ҳам илова қилинади.

Қишлоқ хўжалиги ерлари тузилишини яхшилаш ишлаб чиқаришини кенгайтиришнинг энг муҳим ва асосий имкониятидир. Миллион-миллион гектар бўз ва қўриқ ерларни, кам маҳсул ўтлоқлар ва яйловларни, зах ерлар ва ботқоқликларни, чўл ва ярим чўлларни экинзорларга айлантириш орқали озиқ-овқат, техника экинлари ва ем-хашак майдонларини кенгайтириш мумкин.

Ердан фойдаланиш ҳолати тузилиши хўжаликнинг умумий экин майдонига нисбатан фоиз ҳисобида белгиланади, ердан фойдаланиш режасида кўзда тутилган кўрсаткичлар эса ҳақиқий маълумотлар билан таққослаб аниқланади.

68-жадвал

Ер фонди таркиби ва тузилиши таҳлили

Ер фондининг таркиби	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Кўпайиши (+), камайиши (-)		Ер фондининг тузилиши умумий майдонга нисбатан		
		режа бўйича	ҳақиқатда	ўтган йилга нисбатан	режада-гига нисбатан	ўтган йилда	ҳисобот йили	
							режа бўйича	ҳақиқатда
Жами ер майдони	3964	3964	3964	-	-	100	100	100
Шундан ҳайдалади-ган ерлар	2010	2040	2045	+35	- 5	50.7	51.4	51.3
Шу жумладан, экин экилган ер	1323	1525	1510	+187	- 15	33.4	38.4	38.1
Суғорилади-ган ерлар	1300	1340	1330	+ 30	- 10	32.7	33.8	33.5
Яйлов	710	680	785	- 30	+105	17.9	17.1	19.8
Боғлар, токзорлар,								

кўчатзорлар ва кўп йиллик дарахтзорлар	220	220	220	-	-	5.5	5.5	5.5
Умумқиш- лоқ хўжалиги ер майдони, шахсий фойдалани- ладиган ерлар	-	-	-	-	-	-	-	-
Бошқа ерлар	820	820	720	- 100	-100	20.6	20.6	18.2

Таҳлил қилинаётган хўжаликда қишлоқ хўжалиги ерлари ҳисобот йилида режадагига нисбатан 15 гектарга камайди. Ҳисобот йилида режа бўйича хайдаб экиладиган ер майдонини яйлов ҳисобидан 30 гектарга, суғориладиган экин майдонини эса янги ерларга сув чиқариш ҳисобидан 10 гектар кўпайтириш мўлжалланган.

Хўжалик ҳайдаладиган ерларнинг деярли 74,2%идан фойдаланган: бундай ерларнинг 2035 гектари ўрнига 1510 гектарига қишлоқ хўжалиги экинлари экилган.

Ерларнинг сифат таркибидаги ўзгаришларни таҳлил қилиш ва улардан фойдаланиш даражасини ўрганиш жараёнида қуйидаги қўшимча кўрсаткичлар аниқланиши зарур:

- бутун ер майдонида қишлоқ хўжалиги ерларининг салмоғи;
- умумий ҳайдаладиган ер майдонида суғориладиган ерлар салмоғи;
- ҳайдаладиган ерлардан фойдаланиш даражаси.

Маълумки, унумли алмашлаб экишни жорий қилиш экин майдонлари таркиби ва тузилишини такомиллаштиришда, ердан фойдаланишни яхшилаш, унинг маҳсулдорлигини оширишда муҳим омил ҳисобланади. Суғориладиган ерларда деҳқончилик қилинадиган хўжаликларда суғориб экиладиган қишлоқ хўжалиги экинлари майдонининг тузилишини белгилаган маъқул.

Қишлоқ хўжалиги экинлари майдонларининг кенгайиши ва тузилиши

Экин турлари	Экин майдони			Фарқи, +, -		Экин майдонларининг тузилиши		
	ўтган йил	ҳисобот йилида		ўтган йилда-гига нисбатан	режага нисбатан	ўтган йил	ҳисобот йилида	
		режа бўйича	ҳақиқатда				режа бўйича	ҳақиқатда
Донли экинлар	55	245	133	+190	- 114	4.2	16,0	8,6
Пахта	1235	1234	1327	+ 92	+ 93	93.3	80,9	87,8
Картошка, сабзавот ва полиз экин	24	26	32	+ 8	+ 6	1,8	1,7	2,1
Ем-хашак экинлари	9	20	20	+ 11	-	0.7	1.4	1.5
Жами экин майдони	1325	1525	1510	+187	- 15	100.0	100	100

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган хўжаликнинг экин майдони ҳисобот йилида ўтган йилдагига қараганда 187 гектарга, режадагига нисбатан эса 15 гектарга камайган.

Экин майдони ҳажмидаги ўзгаришлар натижасида унинг тузилиши ҳам ўзгарган. Ҳисобот йилида барча қишлоқ хўжалиги экинлари майдонида техника экинлари майдони салмоғи кўп – 87,8% дан 93,3% гача, донли экинлар майдонлари салмоғи 4,2% дан 8,6% гача, қолган экин майдонлари салмоғи эса 2,5% дан 3,6% гача. Бу кўрсаткичлар шундан далолат берадики, хўжаликда алмашлаб экиш тизими жорий этилмаган. Пахтакор хўжаликларда алмашлаб экиш тўғри йўлга қўйилганда эди, пахта мажмуида пахтазорлар салмоғи 65–70%, ем-хашак экинлари майдони салмоғи 15–20% бўларди.

қишлоқ хўжалигини юксалтириш ва бу соҳа маҳсулотларига нисбатан ўсиб бораётган эҳтиёжларни қондиришнинг асосий йўли техника билан таъминлаш жараёнини жадаллаштириш, фан ютуқлари ва илғор тажрибалардан кенг фойдаланиш, деҳқончилик ва чорвачилик маданиятини юксалтириш, барча экинлар ҳосилдорлигини кескин суръатда ошириш, энг кам меҳнат ва маблағ сарфланган ҳолда ҳар бир гектар ердан олинadиган маҳсулотни кўпайтиришдир. Бинобарин, ердан фойдаланиш жараёни таҳлили ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва унинг самарадорлигини ўрганиш билан чамбарчас боғлиқ.

қишлоқ хўжалигини жадаллаштириш мураккаб иқтисодий жараён бўлиб, у қишлоқ хўжалиги корхонаси иқтисодиётининг энг муҳим томонларини қамраб олади. Бу йўналиш таҳлили давомида жадаллаштириш даражаси ва унинг самарадорлигини белгилаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими ҳар тарафлама ўрганилади:

- меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги (ер майдони бирлигига тўғри келадиган ходимлар сони);

- ер майдони бирлигига тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлар қиймати (фондлар билан таъминланиш даражаси);

- экин майдони ёки ҳайдаладиган ер бирлигига тўғри келадиган меҳнат ва маблағлар;

- экин майдони ёки ҳайдаладиган ер бирлигига сарфланган ўғит миқдори;

- маҳсулдор чорва зичлиги (бош ҳисобида).

Жадаллаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини белгиловчи асосий кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- экинлар ҳосилдорлиги, чорва моллари ва паррандалар маҳсулдорлиги;

- ҳайдаладиган ер бирлигига тўғри келадиган ялпи маҳсулот, ялпи даромад ва соф даромад;

- меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ҳақи;

- фонд самараси;

- рентабеллик даражаси.

Ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалиги еридан олинадиган ялпи маҳсулот, ялпи ва соф даромад кўрсаткичларидан таҳлил қилинаётган хўжаликнинг бир неча йил мобайнида ердан фойдаланиш даражасини белгилаш учун фойдаланиш мумкин. Аммо улардан қишлоқ хўжалиги ерлари тузилиши ҳар хил бўлган турли субъектларнинг хўжалик фаолиятига баҳо беришда фойдаланиб бўлмайди. Таққослаш ҳолатига келтириш учун қишлоқ хўжалиги ерларининг ҳар хил турларини коэффицентлар бўйича суғориб экиладиган шартли ерларга айлантириш керак.

7. 3. Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режаси бажарилишининг таҳлили

Деҳқончилик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий тармоғидир. Чорвачилик тараққиёти ҳам айнан шу тармоқнинг ривожланишига боғлиқ. Деҳқончиликда ялпи маҳсулот етиштириш ва бу маҳсулотлар етиштириладиган экинларнинг ҳосилдорлиги, режанинг бажарилиш кўрсаткичларини ўрганиш ялпи маҳсулот ҳажмини кўпайтириш имкониятларини аниқлаш ва улардан фойдаланишгагина эмас, балки

хўжаликдаги деҳқончилик тармоқларини янада ривожлантириш юзасидан аниқ чора - тадбирлар белгилашга ҳам имкон яратади.

Деҳқончиликда ялпи маҳсулот етиштириш режаси кўрсаткичлари ўрганилгач, бу режанинг бажарилишини таҳлил қилишга ўтилади.

Режанинг бажарилишига тўғри ва аниқ баҳо бермоқ учун ҳар бир экин турини кўриб чиқиш, ҳақиқий ҳосилдорликни режалаштирилган кўрсаткич билангина эмас, балки олдинги 2–3 йил давомида эришилган даража билан ҳам солиштириш керак. Чунки ялпи маҳсулот ҳажмига об-ҳаво шароитларининг йил давомидаги ўзгариши ҳам жиддий таъсир кўрсатиши мумкин.

Таҳлил жараёнида деҳқончилик маҳсулотлари ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланади. Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига икки омил–экин майдони ва ҳосилдорлик бевосита таъсир кўрсатади. Режанинг бажарилиши ва деҳқончилик маҳсулотлари ялпи ҳажми ўзгаришига айрим омиллар таъсирини таҳлил қилишда 70-жадвалдаги шаклдан фойдаланиш мумкин.

Жадвалдаги маълумотлар шуни кўрсатадики, пахтачилик хўжалигида асосий қишлоқ хўжалиги экинларидан пахта, кузги буғдой, жўхори ва полиз маҳсулотлари етиштириш режалари ошириб бажарилган. Аммо, баҳорги буғдой, картошка етиштириш режалари бажарилмаган. Бу, экин майдони ва ҳосилдорлик ўзгариши ҳисобига содир бўлган. Масалан, ялпи пахта ҳосили режадагига нисбатан 3883,8 ц. ошган. Экин майдони 93 гектарга ошганлиги ҳисобига ялпи ҳосил 3087,6 ц. (+93х33,2)кўпайган.

Ҳосилдорликнинг режадагига нисбатан 0,6 ц. кўпайиши ҳисобига ялпи ҳосил 796,2 ц. (+0,6 х 1327) ошган.

Ҳисобнинг тўғрилигини текшириш учун ҳақиқатда йиғиб олинган ва режада мўлжалланган ялпи ҳосил миқдори ўртасидаги фарқ сифатидаги умумий ўзгаришни экин майдони ва ҳосилдорликдаги ўзгаришлар ҳисобига бўлган фарқ суммасига солиштириш керак. Пахта ялпи ҳосилининг экин майдони ва ҳосилдорлик ҳисобидаги фарқи 3883.8 ц.ни (3087,6+796,2) ташкил этади.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтиришда ҳосилдорликнинг ўсиши ҳал қилувчи вазифани бажаради. Деҳқончилик экинлари ҳосилдорлигини таҳлил қилишда ҳосилдорлик режасининг бажарилиши, унинг даражасини белгилаш; режа кўрсаткичлари бажарилмаслиги ва ҳосилдорликни муттасил ошириб бориш имкониятларидан фойдаланилмаганлиги сабабларини аниқлаш керак.

**Дехқончилик маҳсулотлари ялпи ҳосили режасининг бажарилишига таъсир кўрсатувчи омилларни
аниқлаш**

Маҳсу- лот турлари	Экин майдони, га			Ҳосилдорлик			Ялпи ҳосил, цент			Режага нисбатан фарқ (+, -)		
	режа бўйича	ҳақи- катда	фарқи (+, -)	режа бўйи- ча	ҳа+и- катда	фарқи	режа бўйича	ҳақиқий экин май дони ва режадаги ҳосилдор -лик (шартли маҳсулот	ҳақи- катда	ҳам- маси	шу жумладан	
											Экин майдон и ўзгари- ши ҳисоби- га	ҳосил- дорлик ўзгариш и ҳисобига
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Пахта	1234	1327	+ 93	33.2	33.8	+ 0.6	40968,8	44056,4	44852,6	+3883.8	+3087.6	+ 796.2
Кузги бўғдой	130	135	+ 5	10	11.8	+ 1.8	1300	1350	1593	+ 293	+ 50	+ 243
Баҳор- ги бўғдой	80	72	- 8	14	12.5	- 1.5	1120	1008	900	- 220	- 112	- 108
Жўхо- ри(дон учун)	35	40	+ 5	47	45	- 2	1645	1880	1800	+155	+ 235	- 80
Кар- тошка	5	4	- 1	90	91	+ 1	450	360	364	- 86	- 90	+ 4
Полиз экин- лари	21	20	+ 5	192	141	- 51	4032	4992	3666	- 366	+ 960	- 1326

Маҳсулот ҳажми ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлилидан сўнг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтиришда ҳал қилувчи роль ўйнайдиган ҳосилдорлик режасининг бажарилиши таҳлил қилиниши лозим. қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини таҳлил қилишда ҳосилдорлик режасини бажариш ва унинг даражасини белгилаш, режа кўрсаткичларини бажармаслик ва ҳосилдорликни мунтазам ошириб бориш имкониятларидан фойдаланмаслик сабабларини аниқлаш керак.

қишлоқ хўжалиги корхоналари хўжалик фаолиятига тўғри баҳо бериш учун ҳосилдорлик режасини бажариш даражасинигина эмас, балки бу режанинг йўналишини ҳам билиб олиш керак. Гап шундаки, баъзи хўжаликлар ҳосилдорликни режалаштириш ишига юзаки муносабатда бўладилар. Натижада шундай режаларга дуч келинадик, улар хўжаликдаги мавжуд реал имкониятларни жуда ҳам ошириб, ҳосилдорликда эришилган даражани ва бундан кейин уни янада ошириш имкониятларини эътиборга олмасдан пасайтириб тузадилар.

Маълумки, об-ҳавонинг қулай ёки ноқулай келиши ҳосилдорлик ўзгаришига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳосилдорликни таҳлил қилиш жараёнида фақат бир йиллик маълумотлар билан чекланмаслик, бу борадаги режа бажарилишини ўрганиш жараёнида кўп йиллик маълумотларга таяниш лозим.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда ҳосилдорлик режасининг бажарилиши 71-жадвалда акс эттирилган.

71-жадвал

Қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигининг ўсиш суръатлари (ц/га)

Экин турлари	Таҳлил қилинаётган хўжалик			Бажарилиши, %		Туман бўйи-ча ўрта-ча ҳосилдор-лик
	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2010 йил 2008 йилда-гига нисба-тан	2010 йил 2009 йилдаги-га нисба-тан	
1. Ғалла ва дуккакли экинлар	10	12.4	15	150.0	120.9	12
Шу жумладан:						
Шоли	35	36	37	105.7	121.0	34
Дон учун экилган маккажўхори	27	30	60	222.2	200.0	58
2.Пахта	31	33	36	111.0	109.0	34

3.Каноп (поя)	150	160	140	93.3	87.5	152
4.Сабзавот	200	190	215	105.0	813.1	170
Шу жумладан:						
карам	100	105	110	110.0	104.7	90
бодринг	143	120	210	146.8	175	200
помидор	145	160	170	117.2	106.2	152
5.Картошка	80	110	120	150	109.0	90
6.Беда	110	120	150	136.3	125.0	130
7.Силос бостириш учун маккажўхори	320	400	340	106.0	85	270

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган пахтачилик хўжалигида кўпчилик экинларнинг ҳосилдорлиги ўтган йиллардагига нисбатан юқори бўлган. Хўжаликнинг ҳосилдорлик кўрсаткичлари туманнинг ўртача кўрсаткичларидан ҳам ошган.

қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини ошириш ва уларнинг етиштириш таннарини арзонлаштириш кўп жиҳатдан ширкат хўжалиги бўлинмаларининг бригада хўжалик ҳисоби топшириқларини бажаришига боғлиқ.

Дехқончиликда ялпи маҳсулот ҳажмини кўпайтириш имкониятларини аниқлаш учун ялпи ҳосил режасининг бажарилиши, хўжаликнинг ишлаб чиқариш бўлинмалари (бригада ва звенолар) бўйича таҳлил қилиниши зарур.

Бундай таҳлилда бир хил шароитда жойлашган бригадаларнинг ҳосилдорлик даражаси ва ҳосилдорликни ошириш имкониятларини аниқлаш зарурияти туғилади. Бригадалар бўйича ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил ҳажми бажарилишига баҳо бериш учун 72-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

Жадвалдаги кўрсаткичлардан маълум бўляптики, бригадалар ҳосилдорликни ошириш ҳисобига ялпи ҳосилни оширганлар, шу билан бирга экин майдонини кенгайтириш ҳисобига ҳам ялпи ҳосил кўпайган. Лекин 3,4 - бригадаларда ҳосилдорлик режага нисбатан паст бўлган, 2,4 - бригадалар ялпи ҳосилни экин майдони ҳисобига кўпайтирган. Таҳлил қилинаётган пахтачилик бригадаларида ҳар гектар пахта майдонидан олинган ҳосилда жуда катта фарқ борлигини кўрамиз: 6- бригадада ҳосилдорлик 40 ц/га бўлса, 4-бригадада 26 ц/га ни ташкил этган. Агар пахта ҳосилдорлиги ҳамма бригадаларда 6-бригададаги даражага етказилганда, хўжалик бўйича қўшимча 8227,4 ц. (40–33,8) х 1327 қ 8227,4 ц. пахта олинган бўлар ёки ялпи ҳосил $18,3\% \left(\frac{8227.4}{44852.8} \times 100 \right)$ ошириларди.

Хўжаликдаги пахтачилик бригадаларида ялпи пахта ҳосили режаси бажарилишининг таҳлили

Бригадалар	Экин майдони, га.		Ҳосилдорлик, ц/га		Ялпи ҳосил, ц.			Фарқи, +, - (ц)		
	режа бўйича	ҳақи- катда	режа бўйича	ҳақи- катда	режа бўйича	ҳақи- катда	режадаги ҳосилдор- лик ва ҳақиқий экин майдони	ҳаммаси	шу жумладан	
									экин майдо- нининг ўзга- риши ҳисобига	ҳосил- дорлик ўзгари- ши ҳисоби -га
1	2	3	4	5	6(2x4)	7 (3x5)	8(2x5)	9 (7-6)	10 (8-6)	11(7-8)
1-бригада	70	72	28	30	1960	2160	2100	+200	+40	+160
2-бригада	60	64	32	30	1920	1920	1800	-	-120	+120
3-бригада	75	70	29	27	2175	1890	2025	-285	-150	-135
4-бригада	80	82	30	26	2400	2132	2080	-268	+320	-52
5-бригада	65	70	31	37	2015	2590	2405	+575	+390	+185
6-бригада ва ҳ.к.	72	68	32	40	2304	2720	2176	+416	-128	+544
Хўжалик бўйича	1234	1327	33.2	33.8	40968.8	448526	44056.7	+3883.8	+3087.6	+796.2

Таҳлил жараёнида қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигига таъсир этувчи омиллар—алмашлаб экишга мўлжалланган ерларнинг ўзлаштирилиши, юқори сифатли уруғликлар билан таъминланиш, ўғит ва заҳарли химикатларнинг қўлланилиши, мелиорация ишларининг бажарилиши, ҳамма ишларнинг режага мувофиқ амалга оширилиши, ҳосилнинг маълум миқдорда нобуд бўлиши, асосий ишларни механизациялаштириш, меҳнатнинг тўғри ташкил этилишига алоҳида эътибор берилиши керак.

Юқорида қайд этилган ишларнинг асосий қисми агротехника қоидаларига амал қилинсагина кутилган самарани беради. Агротехника қоидаларининг иқтисодий самарадорлиги эса ҳосилдорлик, 1 гектар экин майдонидан олинadиган ялпи ва соф ҳосил, меҳнат унумдорлиги, таннарх ва бошқалар билан аниқланади.

7. 4. Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режаси бажарилишининг таҳлили

Қишлоқ хўжалигининг асосий икки тармоғи-деҳқончилик ва чорвачилик бир-бири билан чамбарчас боғланган.

Чорвачиликни ривожлантириш жараёни таҳлилининг асосий вазифалари чорва моллари ва паррандалар сонини кўпайтириш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш режалари бажарилишини текширишдан, ҳақиқий кўрсаткичлар режада кўзда тутилган кўрсаткичлардан фарқ қилишига ижобий ва салбий таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлашдан иборат.

Чорвачиликда ишлаб чиқариш жараёни деҳқончиликдагидан фарқли ўлароқ, узлуксиз давом этади. Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш об-хаво шароитига эмас, кўпроқ меҳнат, ем-хашак ва маблағ сарфига боғлиқ. Бу борадаги асосий кўрсаткичларнинг жорий таҳлили айниқса муҳим аҳамият касб этади.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши одатда, натурал ўлчовлар асосида таҳлил қилинади. Бу жараёнда аввало, чорва молларининг айрим турлари, пода ҳаракати бўйича тузилиши, таркиби (сигирлар, ғўнажинлар, ўтган йили ва шу йили туғилган бузоқлар, боқувга қўйилган моллар, қўй, эчки, икки ойликкача бўлган ва икки ойликдан ошган чўчка болалари, боқувдаги чўчкалар ва бошқалар) аниқланади. Чорва моллари ва паррандаларни кўпайтириш режасининг бажарилиши таҳлил қилинаётганда мол ва паррандаларнинг ҳар бир тури ва гуруҳлари бўйича урчиш режаси қандай бажарилгани кўриб чиқилади. Фарқлар чорва моллари ва паррандалар сонини кўпайтириш имкониятларини ёки мавжуд подани нобудгарчиликсиз сақлаб қолиш билан боғлиқ чора - тадбирларни ёхуд режалаштиришдаги хатоларни аниқлашга ёрдам беради.

Чорвачилик маҳсулотлари ҳажмининг ўзгариши икки омилга: маҳсулдор моллар сонининг ўзгаришига ва уларнинг маҳсулдорлигига

боғлиқ. Бу омилларнинг маҳсулот ҳажми ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун занжирли боғланиш ёки фарқни топиш усулларидан фойдаланиш мумкин. Занжирли боғланиш усулида ҳайвонларнинг ҳисобот давридаги ўртача сонини режадаги моллар маҳсулдорлигига кўпайтириш натижасида шартли маҳсулот аниқланади. Ялпи чорвачилик маҳсулотининг ҳайвонлар сонигаги ўзгаришлар ҳисобига юз берган фарқ шартли ялпи маҳсулот билан режадаги ялпи маҳсулот ўртасидаги айирмага, ҳайвонлар маҳсулдорлигидаги ўзгаришлар ҳисобига бўладиган фарқ эса, ҳисобот йилидаги мавжуд ялпи маҳсулот билан шартли ялпи маҳсулот ўртасидаги айирмага тенг.

Чорвачилик ялпи маҳсулоти бўйича фарқни бошқа йўл билан ҳам ҳисоблаб чиқариш мумкин. Бунинг учун 73-жадвалда кўрсатилгандек, ҳайвонлар бош сони билан маҳсулдорлиги бўйича фарқи алоҳида-алоҳида аниқланади. Таҳлил қилинаётган хўжаликда ҳайвонлар сони ҳисобот даврида режадагига нисбатан 74 бошга камайган, шунинг учун сут етиштириш 1391 ц. га озайган (-74×1880). Ҳақиқатда эса, ҳисобот йилида бир бош сигирдан ўрта ҳисобда режадагига нисбатан 215 литр сут кўп соғиб олинган. Шу ҳисобга сут етиштириш ҳажми 469 центнер кўпайган ($+215 \times 218$). Ҳақиқатда етиштириш ҳажми бўйича режага нисбатан фарқ 922 ц. ни ташкил этади ($-1391 + 469$).

Маълумки, моллар маҳсулдорлигининг оширилиши чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ҳажмини кўпайтиришга имкон берувчи асосий омиллардан биридир. Шундай экан, самарадорликка эришишда маҳсулдорлик таҳлили алоҳида аҳамият касб этади.

Маҳсулдорлик чорвачиликнинг асосий маҳсулотлари бўйича олиб борилади. қорамолларнинг асосий маҳсулоти, юқорида қайд этилгандек, бир бош сигирдан ўрта ҳисобда соғиб олинadиган сут, бундан ташқари 100 бош сигир ҳисобига олинadиган бузоқ, ёш моллар ва боқувга қўйилadиган молларнинг асосий маҳсулоти эса боқувда орттирадиган вазн, тухум йўналишдаги паррандаларнинг асосий маҳсулоти тухум, гўштга етиштириладиганлари учун гўшт ҳисобланади. Чорвачилик маҳсулоти ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни занжирли боғланиш усулида аниқлаш учун жадвал тузилади.

Чорвачилик ялпи маҳсулоти режаси бажарилишига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлили

Маҳсу- лот	Молларнинг йиллик ўртача сони, бош			1 бош молнинг маҳсулдорлиги			Ялпи маҳсулот, т			Режадагига нисбатан фарқ, +, -		
	режа бўйича	ҳақи- қатда	фар- қи, +, -	режа бўйи- ча	ҳақи- қатда	фар- қи, +, -	режа бўйича	ҳақи- қатдаг и мол бош сони ва режа- даги маҳсу- лот	фар- қи, +, -	ҳам- маси	шу жумладан	
											моллар сони ўзгари- ши ҳисобига	маҳсул- дорлик ўзгари- ши ҳажми-га
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 (10- 8)	12 (4x5) (9-8)	13 (7x3) (10-5)
Сут	292	218	- 74	1880	2095	+ 215	5489	4098	4567	- 922	- 1391	+ 469
Тухум	1978	1200	- 778	85	83	- 2	168130	102000	99600	- 68530	- 66130	- 2400

Чорвачилик маҳсулоти ҳажмининг бажарилишига баҳо бериш ва унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни занжирли боғланиш усулида аниқлаш учун 74-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

74-жадвал

Чорвачиликда маҳсулотлари етиштириш режаси бажарилишининг таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, +, -
1.	Боқувдаги моллар сони, бош	145	209	+ 64
2.	Боқувдаги кунлар сони, бош	224	234	+ 10
3.	Боқувдаги молларнинг бир суткада ортган вазни, грамм	340	325	- 15
4.	Боқувдан сўнг умумий ортган вазн, центнер	110.4	158.9	+ 485

Жадвал маълумотлардан кўриниб турибдики, боқувдаги моллар вазни 48,5 центнер ошган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган: моллар сонининг ўзгариши, боқувдаги кунларнинг ўзгариши, бир суткадаги вазн ўзгариши. Бу омилларнинг ортган вазн ўзгаришига таъсирини занжирли боғланиш усулида аниқлаш учун 75-жадвалдаги шакл тузилади.

75-жадвал

Моллар сони, боқувдаги кунлар ва бир суткадаги вазн ўзгаришининг ортган вазн ўзгаришига таъсирини занжирли боғланиш усулида аниқлаш

Кўрсаткичлар Боғланишлар	Боқувдаги моллар сони, бош	Боқувдаги кунлар сони	Молларнинг бир суткада ортган вазни, г.	Боқувдан сўнг умумий ортган вазн, ц.
I	Режа 145	Режа 224	Режа 340	Режа 110,4
II	Ҳақиқатда 209	Режа 224	Режа 340	Ҳисобланган 159,2
III	Ҳақиқатда 209	Ҳақиқатда 234	Режа 340	Ҳисобланган 166,3
IV	Ҳақиқатда 209	Ҳақиқатда 234	Ҳақиқатда 325	Ҳақиқатда 158,9

Боқувда ортган вазннинг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатди:

боқувдан олинган моллар

сонининг ўзгариши

$159,2 - 110,4 = + 48,8$ цент;

молларнинг боқувдаги

кунлари ўзгариши

$166,3 - 159,2 = + 7,1$ цент;

молларнинг бир суткада

ортган вазни ўзгариши

158,9-166,3 = - 7.4. цент;

жами омиллар фарқи

158,9-110,4 = + 48.5 цент.

Таҳлил жараёнида чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш учун моллар маҳсулдорлигини ошириш муҳим ўрин тутишига, бу эса, чорвачилик билан шуғулланадиган хўжаликнинг биринчи навбатда ем-хашак ва зотли моллар билан таъминланиш даражасига боғлиқлигига кўпроқ аҳамият бериш лозим.

Чорвачилик маҳсулотлари ҳажмини оширишда аввало, чорва моллари ва паррандалар сонини кўпайтириш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, бу борадаги таҳлил ҳам мақсадга эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Чорва моллари сонини кўпайтириш режаси бажарилишини таҳлил қилиш жараёнида мол ва паррандаларнинг ҳар бир тури ва гуруҳлари бўйича урчиш режаси қандай бажарилгани кўриб чиқилади, сўнгра мол ва паррандалар сони ҳаракати (ойда айланиши) режасининг қандай уддаланганлиги ўрганилади.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда чорва моллар ва паррандалар сони режасининг бажарилиш 76-жадвалда акс эттирилган.

76-жадвал

Чорва моллари ва паррандалар сони бўйича режа бажарилишининг таҳлили

Ҳайвонларнинг турлари ва гуруҳлари	Ҳайвонларнинг йил охиридаги сони, бош			Фарқи, +, -	
	ўт-ган йили	ҳисобот йили		ўтган йилга нисбатан	режа-га нисбатан
		режа бўйича	ҳақиқатда		
1. қорамоллар, жами...	1128	1193	1188	+ 60	- 5
Шу жумладан:					
Буқалар	4	4	3	- 1	- 1
Сигирлар	500	495	520	+ 20	+ 25
2 ёшдан катта ғунажинлар	211	229	200	- 11	- 29
туғилган бузоқлар ва боқувдаги моллар	413	465	465	+ 52	-
2. Чўчқалар, жами:	1100	1140	1250	+150	+110
шу жумладан:					
эркак чўчқалар	14	14	14	-	-
урғочи чўчқалар	40	40	40	-	-
2 ойликкача бўлган чўчқа болалари	300	310	314	+14	+ 4
подани тўлдирадиган 2-4 ойлик					

чўчка					
болалари	330	400	450	+120	+50
бокувдаги чўчкалар, ҳаммаси	416	375	432	+ 16	+56
3.Ишга яроқли отлар	40	38	36	- 4	- 2
Тойлар ва тойчалар	20	25	31	+ 11	- 6
4.Паррандалар (жўжалардан ташқари)	3000	3200	4000	+1000	+800
Жўжалар	1000	1200	1200	+200	-
5.Асалари (уя)	100	102	104	+2	+ 2
6.Шартли қорамолга айлантирилганда барча чорва, от, чўчка ва паррандалар	800	850	900	+ 100	+50

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, пахтачилик хўжалигида сигирлар сони ўтган йилдагига нисбатан 20 бошга, режадагига нисбатан 25 бошга, чўчкалар режадагидан 110 бошга, паррандалар ўтган йилдагига нисбатан 1000 бошга, режадагига нисбатан 800 бошга кўпайган. Ҳайвонларнинг бошқа турлари бўйича режа бажарилмаган. Чорвачилик соҳасидаги яна бир камчилик шундан иборатки, хўжаликда режага нисбатан қорамол 5 бош, буқалар 1 бош, 2 ёшдан катта ғунажинлар 29 бош, ишга яроқли отлар 2 бош ва тойлар 6 бош кам. Бундан ташқари қорамоллар таркибида сигирлар салмоғи камайиб ҳисобот йилида атиги 44%ни ташкил этган, бу кўрсаткич камида 55—60% га етказилиши керак.

Қишлоқ хўжалигида подалар мунтазам равишда кўпайтириб борилмоқда. Уларнинг таркибида ва тузилишида миқдорий ўзгаришлар юз беради: сигирлар урчитилади, улардан бола олинади, ёш моллар катта моллар гуруҳига, яроқсиз моллар сифатсиз моллар гуруҳига ўтказилади, қари моллардан бир қисми давлатга сотилади. Селекция режаларига мувофиқ ҳайвонлар зотини яхшилаш ишлари олиб борилади, пода ичидаги энг яхши моллар танлаб кўпайтирилади, зотли моллар сотиб олинади, молларнинг сифати, таркиби ва маҳсулдорлиги яхшиланади.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда қорамоллар бўйича пода айланиши (оборотни) 77-жадвалда акс эттирилган.

77-жадвал

Қорамоллар бўйича пода айланишини таҳлили (бош ҳисобида)

Кўрсаткичлар	Буқалар	Сигирлар	2 ёшдан катта сигирлар	Ўтган йили туғилган бузоқлар	Ҳисобот йилида туғилган бузоқлар	Бокувда қўйилган катта моллар	Жами
Йил бошида мавжуд	4	500	211	413	-	-	1128

<i>Кирим:</i>							
Режа бўйича	-	-	-	-	300	-	300
Ҳақиқатда	-	-	-	-	350	-	350
Бошқа гуруҳлардан ўтказилган							
Режа бўйича	-	80	80	-	-	80	240
Ҳақиқатда	-	90	13	80	-	82	265
<i>Чиқим</i>							
Бошқа гуруҳларга ўтказилган							
Режа бўйича	-	70	80	95	-	-	245
Ҳақиқатда	-	75	92	105	-	-	272
Давлатга сотилган							
Режа бўйича	-	-	20	170	15	80	295
Ҳақиқатда	-	-	27	130	40	82	279
Тирик вазнда, цент.							
Режа бўйича	-	-	60	500	7	200	767
Ҳақиқатда	-	-	90	700	10	300	1100
Нобуд бўлган							
Ҳақиқатда	-	-	-	-	-	4	4
Йил охирига қолдиқ	4	510	191	148	285	4	1134
Режа бўйича	-	515	105	258	310	-	1128
Ҳақиқатда							
Режага нисбатан, %	-	100.9	54.9	174.3	108.7	-	104.7
Йил бошига нисбатан, %	-	103	49.7	62.4	-	-	105.3

Мисолимизда моллар сони бир йил мобайнида режага нисбатан 5,3% га 4,7% га ошган. Аммо хўжаликда боқувдаги молларнинг улишига йўл қўйилган.

Моллар сонини ошириш ва таркибини яхшилаш режаси бажарилиши таҳлилидан кейин уларнинг маҳсулдорлиги ўрганилиши зарур. Хўжаликда чорва моллари ва парранда маҳсулдорлиги режасининг бажарилишини таҳлил қилиш учун 78-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

**Чорва моллари ва паррандалар маҳсулдорлиги режаси
бажарилишининг таҳлили**

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Режа бўйича	Ҳисобот йили	Бажарилиши, %		Туман бўйича ўртача кўрсаткичлар	Илғор хўжалик кўрсаткичлари
Йил мобайнида 1 сизгирдан ўрта ҳисобда соғиб олинадиган сут, кг.	2480	2560	2540	102.4	99.2	2410	3100
Ёш қорамолнинг бир суткада ўртача ортган вазни, гр.	420	450	460	109.5	102.2	400	470
2 ойликдан юқори чўчқанинг бир суткада ортган вазни, гр.	280	300	350	125.0	116.6	305	380
Бир қўйдан олинадиган жун, кг.	1.5	1.8	1.9	126.6	105.5	1.9	2.0
Бир товукдан олинадиган тухум, дона	60	62	70	116.6	113.0	80	100
100 сизгир ва ғунажинлардан олинадиган бузоқлар, бош	70	72	76	108.5	105.5	18	85
100 қўйдан олинадиган қўзи, бош	80	85	90	112.5	105.8	92	102
1 бош асосий она чўчқадан олинадиган чўчқа боласи, бош	9	8	10	111.1	125	7	10

Жадвалдаги маълумотлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, таҳлил қилинаётган хўжалик ҳамма кўрсаткичлар бўйича режани ортиғи билан бажарган. Лекин бу борадаги кўрсаткичлар таққосланаётган хўжаликдагидан анча паст. Ички имкониятлардан унумлироқ фойдаланилса, уларни таққосланаётган хўжалик кўрсаткичларига тенглаштириш имкониятлари мавжуд.

7. 5. Маҳсулотдан фойдаланиш ва уни сотиш режаси бажарилишининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ҳар бир корхона ва унинг ишлаб чиқариш бўлини масида режа интизомига риоя этиш маҳсулотни реализация қилиш режасининг бажарилиши шунингдек, етиштирилган маҳсулотнинг тўғри тақсимланишига ва ундан тўғри фойдаланиш даражаларига кўп жиҳатдан боғлиқ. Шу боис маҳсулотни сотиш ва уни тақсимлаш режасининг бажарилишини таҳлил қилиш зарур.

Давлатга асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотиш топшириқлари айрим хўжаликлар учун уларнинг бир неча йилга мўлжалланган муқобил таклифларини инobatга олиб иқтисослаштирилишига, ривожланиш истикболига, табиий-иқтисодий шароитига мувофиқ равишда кўриб чиқилади ва қатъий қилиб белгиланади. Давлат қишлоқ хўжалиги корхоналарига етиштирган маҳсулотларининг асосий қисмини зарур ижтимоий чиқимларни қоплайдиган баҳода сотиши учун кафолат беради. Уларни режадан ташқари сотган маҳсулотига оширилган қатъий баҳо белгилаб, рағбатлантиради.

Маҳсулотни сотиш ва ундан фойдаланиш жараёни таҳлилининг асосий вазифаси бу борадаги режалар (давлатга сотиш, бошқа йўналишлар бўйича сотиш режалари) бажарилишини текшириш, маҳсулотининг товарлилик даражасини ошириш, товар бўлмаган маҳсулотлардан фойдаланишни яхшилаш ва бу жараёнда фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлашдан иборат. Бу йўналишдаги таҳлилда аввало, давлатга маҳсулот сотиш режасининг бажарилиш кўрсаткичлари чуқур ўрганиш асосида баҳоланиши керак.

Режалаштирилган давлат буюртмаси қай даражада бажарилганлиги ҳар бир маҳсулот тури бўйича режада кўрсатилган ҳажмга нисбатан давлатга сотилган товар маҳсулоти ҳажмининг фоизи билан белгиланади. Давлат буюртмаси қандай бажарилганлигини таҳлил қилишда 79-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

**Маҳсулотларни давлат буюртмаси бўйича сотиш режаси
бажарилишининг таҳлили (центнер ҳисобида)**

Товар маҳсулотининг турлари	Ўтган йил	Ҳисобот йили			Ўтган йилда- гига нисбатан бажари- лиши, %
		режа бўйича	ҳақи- қатда	бажари- лиши, %	
Дон	540	250	663.7	265.4	122.9
Пахта	39980	40968,8	44852,6	109,4	112.1
Каноп	12700	10400	9000	71.0	86,5
Жун	28.2	24	29.1	103.2	121.2
Пилла	138	121	123.9	102	89.7

Жадвалдан кўриниб турибдики, хўжалик ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва давлатга сотиш режасини бажаришда маълум ютуқларга эришган. Бу борадаги режа дон сотиш бўйича 265,4%, пахта бўйича 109,4%, жун бўйича 107,2%, пилла бўйича 102,3 % бажарилган. Ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан дон 22,9%, пахта – 12,1%, жун – 21,2% кўп сотилган.

Бироқ хўжаликда каноп етиштириш камайган ва бу турдаги маҳсулот режадагига нисбатан 29% кам етказиб берилган, шунингдек, ўтган йилдагига нисбатан 10,3% кам пилла етиштирилган.

Эслатиб ўтиш керакки, баъзи маҳсулот турларининг товарлилик даражаси алоҳида аҳамиятга эга. Товарлилик кўрсаткичлари маҳсулот товар қисмининг ялпи маҳсулотга нисбати орқали белгиланади.

Пахта, пилла, жун, каноп, тамаки ва қанд лавлаги каби маҳсулотлар давлатга сотилади. Демак, уларнинг товарлилиги 100% га тенг. Деҳқончилик маҳсулотларининг кўпчилик турларидан чорва озуқаси сифатида фойдаланилади ва улар юксак товар маҳсулоти бўла олмайдилар. Алоҳида маҳсулот турларининг товарлилик фоизи паст бўлиши ҳамма вақт ҳам хўжалик фаолияти қониқарсизлигидан далолат беравермайди.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари асосий турларининг товарлилик даражаси 80-жадвалда акс эттирилган.

**Дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари товарлилик
даражасининг таҳлили**

Маҳсулот турлари	Режа, цент. ҳисобида			Ҳақиқатда, цент. Ҳитсобида		
	етишти-рилган	сотил-ган	товарли-лик дара-жаси, %	етишти-рилган	Сотилган	товар-лилик дара-жаси, %
Дон	7200	6500	90,2	7900	6700	84,8
Пахта	40968	40963	100,0	44852	44852	100,0
Жун	24	24	100,0	29,1	29,1	100,0
Каноп	10400	10400	100,0	9000	9000	100,0
Хўжалик бўйича жами, минг сўм ҳисобида	4275	3980	93,0	4640	4420	95,2

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган хўжаликда барча маҳсулот турларининг (дон маҳсулотларидан ташқари) товарлилик даражаси 100% ташкил этади. Шу боисдан ҳам хўжаликнинг товарлилик даражаси 95,2% га тенг.

кишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулот турли мақсадларда ишлатилади: асосий қисми давлатга, бир қисми хўжалик ичида ва бозорда сотилади, яна бир қисмидан ишлаб чиқаришни янгилаш ва кенгайтиришда фойдаланилади.

Ҳозирги шароитда кўпчилик хўжаликлар ёрдамчи корхоналарига эга бўлиб, етиштирилган маҳсулотларининг бир қисмини қайта ишлаш учун шу корхоналарга берадилар, маълум қисмини ишчи-хизматчиларининг шахсий эҳтиёжларига сарфлайдилар уларга иш ҳақи ҳисобидан тарқатадилар.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда маҳсулотлардан фойдаланиш режасининг бажарилишини таҳлил қилиш учун 81-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

**Дехқончилик маҳсулотларидан фойдаланиш режаси бажарилишининг таҳлили
(центнер ҳисобида)**

Махсул от турлари	Йил бо- ши- даги маҳ- су-лот миқ- дори	Ҳисобот йилидаги ҳосил		Сотиб олинган ва четдан келтири лган		Харажат қилинган										Йил охирига қолгани	
						режа	хи- со- бот	ре жа	хи- со- бот	давлатга сотиш учун		уруғлик учун қолдирил -ган		чорва молларига едирилган			
		ре- жа	хи- со- бот	ре- жа	хи- со- бот					ре- жа	хисо- бот	ре- жа	Ҳисо- -бот	Режа	хисо- бот	режа	хисо- бот
Дон, жами	2313	6500	7914	-	-	3808	5077	410	121 5	1182	1897	-	-	5400	8189	3413	2038
Лавла-ги	2894	7000	7591	-	-	-	-	-	-	8466	4595	-	-	8466	4595	1428	5890
Кар- тошка	120	1000	1656	-	539	890	781	-	351	-	5	-	-	890	1137	230	1178
Сабза- вот ва бошқа- лар	-	1620	1678	-	-	1620	1665	-	-	-	13	-	-	1620	1678	-	-

Жадвалдан кўриниб турибдики, хўжалик йил бошида дон ва ловлаги захирасига эга бўлган. Ялпи маҳсулот етиштириш режаси шу турдаги маҳсулотлар бўйича оширилиб бажарилган. Бу эса, хўжаликка дон сотиш ва уруғлик сақлаш режасини ошириб бажариш, лавлаги захираси билан таъминланиш имконини берган. Заҳираси кам бўлганлиги сабабли картошка четдан сотиб олинган. 5 центнер картошка ва 13 центнер сабзавот чиритиб юборилганлиги сабабли чорва молларига берилган.

7. 6. Машина ва трактор паркидан фойдаланишнинг таҳлили

Қишлоқ хўжалиги ривожланиши билан унда юк ташиш ҳажми ҳам ошиб боради. Шу муносабат билан соҳада кўплаб машиналар сотиб олинади.

Юк автомашиналари ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш, сотиладиган ва олинадиган маҳсулотларни ташишда асосий восита ҳисобланади.

Автомобилларда юк ташиш қийматининг салмоғи маҳсулот таннархида асосий қисмни эгаллайди. Автотранспортдан унумли фойдаланиш ва юк ташиш таннархини арзонлаштириш имкониятларини кидириб топиш мақсадида бундай воситалардан фойдаланишни иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнда фойдаланиладиган маълумотлар йиллик ҳисоботлар ва ишлаб чиқариш - молия режаларида акс эттирилади. Ҳар бир автомашинадан фойдаланиш ва фойдаланилганлиги ҳақидаги маълумотлар «Юк автомашиналарида бажариладиган ишларнинг ҳисоб дафтари»га ёзиб борилади.

Автотранспортдан тўғри фойдаланиш даражаси хўжаликдаги мавжуд машиналарнинг сони, йўлда иш билан банд бўлган вақти, юк билан юриш салмоғи, юк кўтариш қобилияти каби кўрсаткичлар билан белгиланади.

Битта машинанинг ўртача юк кўтариш қобилияти умумий тоннани сутка ичида ишлаган машиналарнинг умумий сонига, хўжаликдаги мавжуд машина-кунлар сони эса автомобилларнинг рўйхатдаги ўртача сонини 365 га кўпайтириб аниқланади.

Таҳлил жараёнида юк автомобилларининг техникавий жиҳатдан тайёр туриш коэффиценти ҳам аниқланиши зарур. Бунинг учун автомобилларнинг таъмирда бўлган ва бекор турган кунлари миқдори хўжаликдаги автомобиль кунлари сонидан айрилади. Ҳосил бўлган сон юк автопаркининг техникавий жиҳатдан тайёр юк автомобиллари сонини ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткични хўжаликдаги мавжуд машина-кун миқдorigа бўлсак, юк автомобиллари паркининг техникавий жиҳатдан тайёрлик коэффиценти келиб чиқади.

Автомобиль паркидан фойдаланиш коэффиценти хўжаликдаги машиналар ишда банд бўлган вақтни ифодаловчи машина-кун сонини мавжуд автомобилларнинг умумий сонига бўлиш орқали топилади.

Машиналарнинг иш вақти фондидан фойдаланиш коэффиценти ҳақиқатда сарфланган машина-соатларини машиналарнинг ишда бўлган умумий машина-соатларига бўлиш йўли билан аниқланади. Бу коэффицентнинг юқорилиги автомашиналар бекор туриши камайганлигини билдиради.

Таҳлил қилинаётган корхонада автомобиллардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун 82-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

82-жадвал

Корхонада автомобиллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирли- ги	Ўтган йил	Ҳисо- бот йили	Фарқи	Ўтган йилга нисба- тан, %
1.Автомобилларнинг рўйхатдаги сони	дона	24	25	+ 2	108,3
2.Юк кўтариш қобилияти	тонна	64	72	+ 8	112,5
3.Машиналарнинг ўртача тоннажи (2:1)		2,66	2,77	+0,11	104,1
4.Хўжаликда мавжуд бўлиб турган машина-кунлар (1к х 365 кун)	кун	8760	9490	+730	108,3
5.Ишлаб турган машина кун		5304	5310	+ 6	100,1
6.Автопаркдан фойдаланиш коэффиценти (5:4)	К°	0,60	0,55	-0,05	916
7.Автомобилларнинг жами босган йўли	м/км	715,6	732	+16,4	102,3
Шу жумладан:					
8.Юк билан босилган йўл	м/км	390	398	+ 8	102,0
9.Йўл босишдан фойдаланиш коэффиценти (8:7)	К°	0,544	0,543	-0,000	100,0
10.Автомобилнинг бир суткада юрган масофаси (7:5)	км.	134,9	137,8	2,9	102,1
11.Жами ташилган юк	м/т	59,8	61,2	1,4	102,3
12.Ташилган тонна/км	Минг т/км	1073,4	1076	+2,6	100,3
13.Машиналарнинг ўртача юк билан таъминланганлиги (12:8)	тн	2,75	2,70	- 0,05	98,1
14.Юк ташиш қобилиятидан фойдаланиш коэффиценти(13:3)	К°	1,03	0,97	-0,06	94,1
15.Автомобилнинг ташиган юки:					
а)бир йилда (12:1)	м т/км	44,7	41,3	-3,4	92,3
б)бир машина-кунда иш билан банд бўлган вақти (12:5)	т/км	202	202,6	+0,6	100,1

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан машиналарнинг ўртача йиллик сони 2 тага кўпайган, юк кўтариш қобилияти ҳам ошган, лекин автопаркдан фойдаланиш коэффиценти 0,05 (пунктга) ёки 8,4% га, юк ташиш қобилиятидан фойдаланиш коэффиценти 0,06 пунктга ёки 5,9% камайган. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, корхона ўртача битта автомобилда ташиладиган юк ҳажмини кўпайтириш, машиналарнинг юк билан таъминланиш даражасини ошириш орқали автопаркдан унумли фойдаланиш имкониятига эга. Бу, ўз навбатида, автопаркдан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини янада оширишга ва ташилган юк ҳажми (бир тонна/км.) нинг таннархи пасайишига олиб келади.

Кейинги босқичда трактор паркидан фойдаланиш жараёнини таҳлил қилиш лозим. Чунки трактор паркидан унумли фойдаланиш қишлоқ хўжалигини механизациялаш даражаси ўсишига ва маҳсулот таннархи пасайишига тўғридан - тўғри таъсир кўрсатувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Трактор паркидан фойдаланиш жараёнининг таҳлили қишлоқ хўжалиги, яъни корхоналар тракторлар, комбайнлар ва бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги техникалари билан қандай таъминланганлигини аниқлашдан бошланади. қишлоқ хўжалигининг техника билан таъминланиш даражаси:

- ҳар 100 гектар ерларга тўғри келадиган тракторлар;
- ҳар 100 гектар донли экин майдонига тўғри келадиган ғалла комбайнлари;
- ҳар 100 гектар пахтазорга тўғри келадиган пахта териш машиналари;
- силос учун маккажўхори экиладиган ҳар 100 гектар майдонга тўғри келадиган ўриш машиналари;
- ҳар 100 гектар ер майдонига тўғри келадиган культиваторлар сони орқали аниқланади.

Трактор паркидан фойдаланиш жараёнини таҳлил қилиш учун трактор паркидан фойдаланиш коэффиценти қўлланилади. Бу кўрсаткич тракторларнинг бир йилда ишлаган жами иш кунларини улар хўжаликда бўлган жами иш кунларига бўлиш йўли билан аниқланади.

Таҳлил қилинаётган хўжаликда трактор паркидан фойдаланиш даражасига баҳо бериш учун 83-жадвалдаги шакл тузилади.

Трактор паркидан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўлчов бир-лиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи
1.Тракторларнинг ўртача сони (юмшоқ хайдалган ерга ҳисобланган)	дона	45	46	+1
2.Жами ишланган иш кунлари		11250	11830	+ 580
3.Хўжаликда бўлган иш кунлари (45 х 365 кун)		16424	16790	+ 366
4.Ўртача бир тракторга тўғри келадиган иш кунлари (2:1)		260	257,1	+7,1
5.Жами ишланган машина - смен		12150	13195	+1045
6.Ўртача бир тракторга тўғри келадиган машина - смен (3:1)		270	286	+ 16
7.Бажарилган иш ҳажми (юмшоқ хайдалган ерга ҳисобланган)	га	17505	20475	+2970
8.Шартли бир тракторга тўғри келадиган иш унуми:				
ўртача йиллик (7:1)	га	389	445	+ 56
ўртача кунлик (7:2)	га	1,55	1,73	+ 0,18
ўртача бир сменада (7:1)	га	1,44	1,551	+0,111
9.Трактор паркидан фойдаланиш коэффиценти (2:3) ёки (4:365)		0,68	0,70	+ 0,02
10.Тракторларнинг сменада ишлаш коэффиценти (5:2)		1,08	1,12	+ 0,04

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, тракторлар билан бажарилган иш ҳажми ўтган йилдагига нисбатан 2970 гектарга кўпайган. Бунга асосан бор тракторга тўғри келадиган иш унуми ошиши ҳисобига эришилган. Мисолимизда иш сменасининг 1045 сменага кўпайиши бажарилган иш ҳажми 1505 гектарга кўпайишига ($1045 \times 1,44$), бир сменага тўғри келадиган иш ҳажми 0,111 гектарга кўпайиши эса, иш ҳажми 1465 гектарга кўпайишига олиб келди ($0,111 \times 13195$). Омиллар йиғиндиси $+1505 + 1465 = + 2970$ гектарни ташкил этади.

Таҳлилда пахта териш машиналаридан фойдаланиш жараёнини таҳлил қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, пахтачиликда харажатларнинг деярли яrimi ҳосил теримига сарфланади. Шу боисдан ҳам етиштирилган пахта таннарининг арзон ёки қимматлиги пахтани йиғиштириб олишда терим машиналаридан фойдаланиш даражасига боғлиқ. Таҳлил қилинаётган хўжаликда пахта териш машиналаридан фойдаланиш даражасини аниқлаш учун 84-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

Пахта териш машиналаридан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақи- қатда	Фарқи, +, -	Илғор хўжа- лик
1.Пахта териш машиналарининг ўртача сони	9	11	+ 2	8
2.Ўртача битта пахта териш машинасига тўғри келадиган иш кунлари	27	25	- 2	24
3.Ўртача битта пахта териш машинаси терган пахта, тонна	175	106	- 9	190
4.Ўртача битта пахта териш машинасида бир кунда терилган пахта, тонна	6,4	6,6	+ 0,2	7,9
5.Ялпи ҳосил, тонна	3260	3370	+110	3610
6.Ялпи ҳосилга нисбатан машинада терилган пахта, тонна	1564	1819	+225	2220
7.Пахтанинг ялпи теримига нисбатан машинада териш даражаси, %	48	54	+ 6	61

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган хўжаликда пахтанинг 48% ини машинада териш режалаштирилган, ҳақиқатда эса механизмлар билан 54 фоизи йиғиштириб олинган. Аммо бу таққосланаётган хўжаликнинг бу борадаги кўрсаткичидан (61%)анча паст. Демак, таҳлил қилинаётган хўжалик раҳбарлари келгусида пахтани машинада териш даражасини ошириш учун мавжуд имкониятлардан янада унумлироқ фойдаланишлари зарур.

7. 7. Дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари таннархининг таҳлили

Маҳсулот таннархи қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган меҳнат ва моддий маблағлар суммасининг пулдаги ифодасидир.

Маҳсулот таннархини мунтазам равишда пасайтириб бориш учун ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва тузилишини, ялпи маҳсулот таннархи мажмуасида ҳар бир харажатнинг тутган ўрнини билиш лозим. Бу, маҳсулот таннархи режасининг бажарилишини чуқур таҳлил қилиш имконини беради.

Таҳлил маҳсулот таннархининг бир неча йилги ўсиши ёки пасайишини ва асосий маҳсулот турлари таннархини пасайтириш режасини бажаришга доир кўрсаткичларни текширишдан бошланади. Сўнгра маҳсулот таннархининг пасайиши ёки ошишига таъсир кўрсатувчи омиллар

ўрганилади. Бунда таннарх маҳсулотлар тури бўйича аввало, деҳқончилик маҳсулотлари, кейин чорвачилик маҳсулотлар бўйича таҳлил қилинади.

Деҳқончилик маҳсулотларининг таннархи даражасига иккита энг муҳим омил таъсир кўрсатади: бир гектарга сарфланадиган харажатлар миқдорининг ўзгариши; бир гектардан олинадиган ҳосилдорликнинг ўзгариши.

Деҳқончилик маҳсулотлари таннархига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш учун 85-жадвалдаги шакл тузилади.

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, маҳсулот таннархи ҳисобот йилида режадагига нисбатан фақат пахта бўйича 49,3 сўмга ошган, дон ва картошка маҳсулотлари бўйича эса, 346,6 ва 100,3 сўмга пасайган. Харажатлар асосан бир гектарга қилинган чиқимлар ошиши ҳисобига кўпайган. Лекин ҳамма турдаги экинлар ҳосилдорлигининг ўсиши маҳсулот таннархи пасайишига олиб келган.

Маҳсулот таннархини пасайтириш, шу жумладан, 1 центнер пахта таннархини пасайтириш қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий натижаларининг яхшиланишида, молиявий ҳолатининг мустаҳкамланишида асосий восита ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий омилларидан бири пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда қўл меҳнатини камайтириш, табиат инжиқликларини енгиш ва механизациялаш даражасини оширишдир.

Пахтачиликда харажатларнинг энг кўп қисмини меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ташкил этади. Ҳозирги шароитда пахта ҳосилини йиғиб олиши жараёнида қўл меҳнатидан тўлиқ воз кечиб, пахта териш машиналаридан унумли фойдаланилса, маҳсулот таннархи сезиларли даражада пасаяди, уларни хорижий давлатларга сотиш орқали валюта фонди мустаҳкамланади ва республикамиз бюджетига келиб тушадиган пул маблағлари кескин кўпаяди.

Кейинги босқичда қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи-чорвачилик маҳсулотлари таннархи таҳлил килиниши зарур. Чорвачилик маҳсулотлари таннархининг ўзгариши чорва моллари бош сонига тўғри келадиган харажатлар миқдори ва бир бош чорва моли маҳсулдорлигининг ўзгаришига боғлиқ.

**Дехқончилик маҳсулотлари таннархи ўзгаришига бир гектарга сарфланадиган харажат миқдори ўзгариши
ва ҳосилдорлик таъсирининг таҳлили**

Экинлар номи	Ҳосилдорлик, ц/га		1 гектарга сарфланган харажат, сўм		1 центнер маҳсулотнинг таннархи, сўм			Режадагига нисбатан фарқ, тежалган (-) ортиқча сарфланган (+)		
	режа бўйича	ҳақиқатда	режа бўйича	ҳақиқатда	режа бўйича	режа-даги харажат ва ҳақиқий ҳосилдорлик	ҳақиқатда	шу жумладан ўзгариш		
								ҳаммаси	1 гектар ерга сарф харажат ҳисобига	ҳосилдорлик ҳисобига
А	1	2	3	4	5	6 (3:2)	7	8 (7-5)	9 (7-6)	10 (6-5)
Пахта	33.2	33.8	177750	182630	5353.9	5258.8	5403.2	+ 49.3	+ 144.4	- 95.1
Дон	18.5	21.3	49180	49240	2658.3	2308.9	2311.7	- 346.6	+ 2.8	- 349.4
Картош-ка	90	95	185740	186525	2063.7	1955	1903.4	- 100.3	+ 8.3	- 108.6

Чорвачилик маҳсулотлари таннархи ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш

Маҳсулот турлари	1 бош молга сарфланган харажат, сўм		Маҳсулдорлик, кг.		1 ц. маҳсулот таннархи			Фарқ -, +		
	режа бўйича	ҳақиқатда	режа бўйича	ҳақиқатда	режа бўйича	ҳақиқатда	режадаг и харажатлар ва ҳақиқий маҳсулдорлик	ҳаммаси бўйича	шу жумладан	
									маҳсулдорликнинг ўзгариши	харажат миқдорининг ўзгариши
1	2	3	4	5	6 (2:4)	7 (3:5)	8 (2:5)	9 (7-6)	10 (6-8)	11 (7-8)
Сут	433200	448500	2200	2400	19.6	186.5	180.5	- 9.2	- 15.5	+ 6.3
Боқувдаги ёш ва катта қорамоллар вазнининг ортиши	121200	277600	84.3	96.5	1437.7	2876.6	1255.9	+ 1438.9	- 181.8	+1620.7
Чўчқалар вазнининг ортиши	89600	140000	64	67	1400	2089.5	1337.3	- 689.5	- 62.3	+751.8
Моллар вазнининг ортиши	12350	14500	12.5	13	908	1115.3	950	+ 207.3	+ 42	+165.3
Жун	5620	6000	1.9	2.0	2957.8	3000	2810	+ 42.2	- 147.8	+190

Таҳлил қилинаётган хўжаликда чорвачилик маҳсулотлари таннархи ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун 86-жадвалдаги шаклдан фойдаланилади.

Жадвалдаги рақамлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган хўжаликда 1 ц. сутнинг таннархи режа бўйича 196 сўм, ҳақиқатда 186,8 сўм, шартли таннархи эса, 1805 сўм. Соғиб олинган 1 ц. сут таннархининг режа бўйича таннархдан фарқи 9,2 сўм, шу жумладан, таннарх бир бош мол маҳсулдорлиги ўзгариши ҳисобига 15,5 сўмга камайган, бир бош молга харажатлар кўпайиши ҳисобига 6,3 сўмга ошган.

Чорвачилик маҳсулотларининг бошқа турлари бўйича ҳам 1 бош молни боқиш харажатлари ошиши ҳисобига таннарх ортиши кўриниб турибди. Чорвачилик маҳсулотлари таннархини янада чуқурроқ ўрганиш, уларнинг таркибини калькуляция моддалари бўйича таҳлил қилиш лозим.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда, унинг самарадорлигини юксалтиришда моддий-техника ресурсларининг, илғор технологияларнинг аҳамияти беқиёс.

Улардан тўлиқ ва самарали фойдаланганлик даражасини маълум бир кўрсаткичлар тизими ёрдамида таҳлил қилиш лозим. Таҳлил жараёнида асосий эътибор ердан, сувдан ва ишлаб чиқаришга таълуқли асосий фондлардан фойдаланиш даражасига эътибор берилиши лозим. Чунки ердан, сувдан ва техникадан унумли, фойдаланилса, кўзланган натижаларга эришиш мумкин. Бу, ўз навбатида қишлоқ хўжалигида деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини йўналишига ва маҳсулот таннархини пасайишига олиб келади.

Шу боисдан деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари режасининг бажарилиши маҳсулот таннархи, техникадан унумли фойдаланиш, ердан фойдаланиш ҳар томонлама таҳлил қилиниб борилиши қишлоқ хўжалиги корхоналари салоҳияти юқори бўлишига ва келгусида талабни қондирадиган сифатли маҳсулотлар етиштиришга олиб келиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ердан фойдаланиш жараёни қандай таҳлил қилинади?
2. Деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилишини таҳлил қилишда нималарга асосланилади?
3. Унинг ўзгаришига қайси омиллар таъсир этади?
4. Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилишини таҳлил қилишда нималарга эътибор бериш зарур?
5. У қайси омиллар таъсирида ўзгаради?
6. Маҳсулотдан фойдаланишнинг таҳлили нималарни кўзда тутаяди?
7. Маҳсулотнинг товарлилик даражаси таҳлили-чи?
8. Автотранспортдан фойдаланишни таҳлил қилишдан мақсад нима?
9. Трактор паркидан фойдаланиш таҳлилидан-чи?
10. Пахта териш машиналарида фойдаланишни таҳлил қилишда нималарга эътибор бериш зарур?
11. Деҳқончилик маҳсулотлари таннархининг таҳлили қандай тартибда ўтказилади?
12. Унинг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?
13. Чорвачилик маҳсулотлари таннархи таҳлили ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳақида сўзлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» Дарслик –Т., 2008
2. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил” Дарслик. –Т., “Молия”, 2005.
3. Ламыкин И.А. «Анализ хозяйственной деятельности сельскохозяйственных предприятий», –М.: «Финансы и статистика», 2008.
4. Рахмонов И. “Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини таҳлил қилиш”. –Т., 1996.
5. Ульянов И.П. «Анализ хозяйственной деятельности колхозов и совхозов». –М., «Финансы и статистика», 2001.
6. Хон Н.А. “Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг анализи” –Т., “Ўқитувчи”, 1994.
7. Остранская Г.А. Постников Т.Р Анализ сельхозхозяйственных предприятия. Воронет 2004.
8. Совицкая Г.В Анализ производственно финансовой деятельности сельхозхозяйственных предприятия. М.:ИНФРА.2010
9. Басовский Л.Е. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие М.: ИНФРА-М, 2009.

VIII Боб. Якка тартибда ва пудрат усулда ыурилиш ишларини олиб боровчи хўжалик фаолиятининг тахлили

8. 1. Капитал қурилиш ишларини тахлил қилишда тахлилнинг ахамияти ва вазифалари.

Республика иқтисодиётининг ривожланишига ва ишлаб чиқариш самарадорлигини тез суръатлар билан ҳар томонлама механизациялаштириш, автоматлаштириш, илмий-техника жараёнини тезлаштириш асосида ривожлантириш, асосий ишлаб чиқариш фондларини доимий суъратда янгилаш ва кенгайтиришни яъни капитал қуйилмаларни оширишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳукуратимиз республика иқтисодиётини янада юксалтириш учун капитал қуйилмаларни кўпайтиришга ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор бермоқда.

Капитал қуйилмалар деганда халқ хўжалигидаги ишлаб чиқаришга таълуқли бўлган ёки бўлмаган асосий воситаларни қайта реконструкция қилиш ва тиклашга, янгиларини яратишга қилинган барча харажатлар тушунилади.

Капитал қуйилмаларни тахлили вазифасига қурилиш объектлари бўйича режанинг бажарилиши, ишга туширилиш, асосий воситаларни харид қилиш, тайёрлаш, уларнинг капитал ремонти, маблағ билан таъминланиши ва капитал қуйилма маблағларидан фойдаланиш режаларининг бажарилиши кўрсаткичларини кўриб чиқиш ва баҳолашдан иборатдир.

Республика иқтисодиётини ривожлантиришда уларнинг олдида қўйилган вазифа фақат асосий фондларни кенгайтириш эмас, балки уларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш ошириш вазифаси капитал қуйилмаларнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини, яъни харажатларни қоплай олиш даражасини ўрганишдан иборатдир.

Капитал қўйилмаларнинг харажатларини қоплай олиш даражасини қўшимча капитал қуйилмаларининг бир сўмм хисобига ўсган соф фойда билан ўлчаш мумкин.

8. 2. Капитал қўйилмалар ва тайёр объектларни ишга тушириш режаси бажарилишининг тахлили.

Капитал қўйилмалар ўз навбатида марказлаштирилган (давлат режасига мувофиқ тасдиқланган) ва марказлаштирилмаган қўйилмаларга бўлинади.

Марказлаштирилган капитал қўйилмалар амортизация ажратмалари, асосий фаолиятдан олинган соф фойда, асосий воситаларни сотишдан тушган маблағ, ўз маблағлари етишмай қолган айрим йилларда эса давлат банкининг узоқ муддатли кредитларидан ҳамда давлат бюджетидан олинган маблағ эвазига амалга оширилади. Булар турар жой бинолари, маданий-маиший объектлар, мелиорация ва ирригация иншоотлари, электр узатгичлар ва бошқаларнинг қурилишини Давлат бюджети маблағ билан таъминлайди. Марказлаштирилмаган капитал қўйилмалар хўжаликни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, шунингдек, социал – маданий тадбирлар ва турар жой

бинолари қуриш фонди, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ажратилган кредитлар ва бошқа манбалар ҳисобига амалга оширилади.

Капитал қурилиш ишлари икки хил усулда олиб борилади. Пудрат усули ва хўжалик усули. Пудрат усулида қурилиш ишларини амалга оширишда ихтисослашган қурилиш – монтаж бошқармалари, қурилиш – монтаж концернлари ва уйсозлик комбинатлари иштирок этади.

Ихтисослашган пудрат ташкилотлари ҳамма ишларни сифатли ва вақтида топширишни ўз зиммасига олади.

Қурилиш ишларини хўжалик усулида амалга оширадиган бўлса, у ҳолда ҳамма ишларни ўз кучи билан бажаради. Хўжалик усулида қурилиш ишларини олиб боришда катта бўлмаган объектлар кўзда тутилади.

Якка тартибдаги қурилиш ишлари ва пудрат усулдаги қурилиш – монтаж ишларини таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий вазифалари қуйдагилардан иборат:

- асосий фондларнинг қуввати бўйича ишга туширилиши, таркибий тузилиши ва муддати бўлишига режанинг бажарилишига баҳо бериш;
- капитал қўйилмаларнинг ҳажми, таркиби ва молиявий қўйилмаларнинг манбалари ва ажратилган маблағларнинг сарфланишининг таҳлили;
- қурилиш – монтаж иш ҳажмини ўзгаришига таъсир этувчи ижобий ҳамда салбий таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
- харажатлар устидан назорат ўрнатиш ва ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган харажат ва нобудгарчиликларни аниқлаш;
- тугулланмаган ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибига баҳо бериш;
- қурувчи ташкилотларининг молиявий ҳолатини ўрганиш, смета ҳужжатлари билан таъминланиши, маблағлар ва асбоб - ускуналар билан қай даражада таъминланганлигини аниқлаш;
- эришилган ютуқларга баҳо бериш ва ички имконияларни аниқлаш;

Капитал қўйилмалар режасининг бажарилишини таҳлил қилишда йиллик молиявий ҳисобот кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Таҳлил қилинаётган қурилиш ташкилотларида асосий фондларнинг қуввати бўйича ишга туширилиши қуйдагича бўлган.

87-жадвал.

Асосий фондларнинг ишга туширилиши ва қуввати бўйича режанинг бажарилишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Смета бўйича, минг сўм		Фарқи	Режанинг бажарилиш
	Режа	ҳақиқатда		
Жами асосий фондлар	875290	960740	85450	109.7
Шу жумладан:				
Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий фондлар	570938	576444	5506	100.9
Ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган асосий фондлар	304352	384296	43944	126
улардан уй – жой қурилиши	24348	32665	8317	134.1

Жадвалдаги маълумотлардан қурилишга асосий фондларни ишга туширилиши бўйича режа 9.7% ортиғи билан бажарилган. Ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган асосий фондлар режаси 0.9% бажарилган. Ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган асосий фондлар бўйича режа 26.2% га ортиғи билан бажарилган ва шуни ҳисобига уй – жой қурилиш объектлари 34.1 % га бажарилган.

Таҳлил жараёнида ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган асосий фондларнинг нима сабабларга кўра бажарилмаганлигини аниқлаш ва ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган объектларнинг ортиқча бажарилишини алоҳида – алоҳида қурилиш объектлари бўйича кўриб чиқиши лозим (маданият, соғлиқни сақлаш, саноат ижтимоий таъминот ва бошқалар).

Асосий фондларнинг қуввати бўйича ишга туширилиши таҳлилидан сўнг капитал қўйилмалар режасининг бажарилиши турлари ва харажатлари таркиби бўйича таҳлил қилиниши лозим. Бунинг учун қуйидаги жадвал тузилади.

88 – жадвал.

Капитал қўйилмалар режасининг иш турлари бўйича бажарилишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Капитал қўйилмалар, минг сўм			Капитал қўйилмалар таркибий тузилиши, %		
	Режа	Ҳақиқатда	Фарқи	Режа	Ҳақиқатда	Фарқи
1. Қурилиш ишлари	542267	542100	-167	64.9	02.6	-2.3
2. Монтаж ишлари	131293	131900	+6607	15.7	15.9	+0.2
3. Асбоб ускуналар	157552	169600	+12048	18.8	19.6	-0.8
4. Лойиҳа қидирув ишлари	4178	15100	10922	0.6	1.9	+1.2
Капитал қўйилмаларнинг ҳажми	835240	864700	29460	100	100	-

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишича таҳлил қилинаётган корхона бўйича капитал қўйилмалар ҳажми бўйича режага нисбатан 29460 минг сўм ортиғи билан бажарилган. Капитал қўйилмаларни бажарилишига монтаж ишлари, ўрнатилган асбоб-ускуналар ва лойиҳа – қидирув ишларини режага нисбатан ўсиши таъсир кўрсатган. Капитал қўйилмалар ҳажмини кўпайиши билан монтаж ишларига, ўрнатилган асбоб-ускуналарга ҳамда лойиҳа – қидирув ишларига сарфланадиган харажатларни миқдори капитал қўйилмалар таркибида режага нисбатан қисман кўпайган.

Таҳлилни чуқурак бўлиши учун режанинг бажарилишини қурилиш объектлари бўйича кўриб чиқишимиз зарур. Бунинг учун қуйидаги жадвал тузилади.

Капитал қўйилмалар режасининг бажарилишини харажатлар кўпайиши бўйича ва тайёр объектларни ишга туширилишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Капитал қўйилмаларнинг ҳажми			Объектларни фойдаланишга топширилиши		
	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи
1. Саноат қурилиши	484500	500526	+16026	218505	197800	-20705
2. Уй жой қурилиши	238820	233500	-5390	119000	116040	
3. Каммунал қурилиш	111850	130674	+18884	57500	76000	+18500
ЖАМИ	835240	864700	+29460	395005	389840	-5665

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишича фақат саноат қурилиши бўйича капитал қўйилмалар режаси ортиғи билан бажарилган, лекин объектларни ишга топшириш бўйича режа 5665 минг сўмга бажарилмаган ёки бу кўрсаткич 10% ташкил этади. Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики харажатларни йўналиши бўйича бирорта ҳам объектни ўз вақтида топшириш бажарилмаган. Таҳлил жараёнида капитал қўйилмаларни айрим олинган объектлар бўйича бажарилмаслик сабабларини аниқлашдан иборат.

8. 3. Пудрат усулда бажарилаган ишлар режасининг бажарилишини таҳлили

Қурилиш-монтаж ташкилотлари хўжалик фаолияти ишининг самарадорлик даражасини ифодаловчи асосий меъзон ишлаб чиқариш қувватининг объектлари, иншоотлар, уй-жой қурилиш ва маданий-маъиший қурилмаларни ўз вақтида ишга туширилиши ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан таҳлилнинг асосий вазифази ва таҳлилнинг дастлабки босқичида кўриладиган муҳим кўрсаткичлардан бири пудрат усулда амалга ошириладиган қурилиш ишлари бўйича бажарилишини таҳлил қилишдан иборатдир.

Яна шуни ҳам ҳам ҳисобга олиш керакки, таҳлил натижасида объектларни қуриш муддатини давомийлиги, нормадан четга чиқишлари ва унинг сабаблари аниқланиши лозим. Таҳлил ҳар бир объект бўйича амалга оширилиб тез муддат ичида топшириш имкониятларини белгилаб беришдан иборатдир.

Қурилиш-монтаж ташкилотлари ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири пудрат усулда бажарилган ишни умумий ҳажмига баҳо бериш (смета қиймати бўйича). Қурилиш-монтаж ишлари объектига қуйдагилар киради, технологик босқичлар, ёппасига ёки алоҳида олинган ишлар лойиҳа-смета ҳужжатлари билан таъминланиши, молиялаштириш, асбоб-ускуналар ва материаллар билан таъминланиш. Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмини

ҳисобга олган ҳолда талаб қилинадиган воситалар, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ва айланма маблағларини ҳажми аниқланиши лозим. Қурилиш-монтаж ишлари режасининг бажарилишини таҳлил қилиш жараёнида ўз кучи билан генпудрат ташкилотлари томонидан ҳамда жалб қилинган ташкилотлар томонидан бажарилган ишнинг ҳажмига баҳо берилади. Қурилиш-монтаж ишлари бўйича режанинг бажарилиши ҳисобот давридаги бажарилган смета бўйича қиймати ўтган йилга пудрат ишлар билан таққосланади. Режанинг бажарилиши икки йўналишида олиб борилади:

1. Қурилиш-монтаж ишлари режасининг бажарилиши генпудратчилар томонидан амалга оширилиши.

2. Қурилиш-монтаж ишлари режасининг бажарилишини айрим олинган буюртмачилар томонидан амалга оширилиши.

Таҳлил учун керакли бўлаган маълумотлар шакл №1-КС III бўлим “Пудрат ишларини амалга оширишда ишлаб чиқаришни қуввати ва ишга туширилиши бўйича йиллик ҳисобот” дан олинади. Бундан ташқари ҳисобга тааллуқли бўлган ва тааллуқли бўлмаган материаллар, тушунтириш маълумотлари, ишлаб чиқариш графиги бошқа расмий ва норасмий ҳужжатлардан фойдаланилади.

Қурилиш-монтаж ишлари бўйича режанинг бажарилишини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвал тузилади.

90-жадвал.

**Пудрат ишлари бўйича режанинг бажарилишини таҳлили
Смета қиймати бўйича (минг сўм).**

№ п/п	Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)	Режанинг бажарилиши, %
I.	Пудрат усулида жами бажарилган иш ҳажми	770560	765210	-5350	99.3
	Шу жумладан:				
	1. Давлат режасига асосан марказлаштирилган капитал қўйилмалар ҳисобига	700000	685000	-15000	97.8
	Ундан:				
	а) ген шартнома бўйича	700000	685000	-15000	97.8
	б) тўғри шартнома бўйича	-	-	-	-
	2.Марказлаштирилмаган манба бўйича	67830	76400	-8570	112.6
	3.Капитал ремонт	2730	3810	+1080	139.5
II.	Жами бажарилган ишдан амалга оширилди:				
	а) ўз кучи билан	310484	316961	6477	102.8
	б) субпудрат ташкилотлари томонидан	460076	449000	-11076	97

Жадвалдан кўринишича қурилиш-монтаж ишларини 41.2% (316961x100:765210) ўз кучи билан бажарилган бўлиб, 58.8% (449000x100:765210) субпудратчилар томонидан амалга оширилган. Қурилиш-монтаж ишлари дастури режага нисбатан 5350 минг сўмга ёки 36% бажарилмаган. Режанинг бажарилмаганлиги субпудратчи ташкилотлар томонидан ишнинг яхши олиб борилмаганлиги салбий таъсир кўрсатган. Бунинг эвазига режа 11076 минг сўмга ёки 3.0% га бажарилмаган. Таҳлилнинг кейинги босқичида қурилиш ташкилотларини меҳнат ресурслари билан қандай таъминланганлигига қаратилмоғи лозим, чунки бу омил асосий омиллардан бири бири ҳисобланади.

8. 4. Меҳнат омилларининг таҳлили

Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмига бир қанча омиллар таъсир кўрсатади. Иш ҳажмига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин. Бошқа тармоқлар каби қурилиш-монтаж ишлари ҳажмига таъсир кўрсатувчи омилларни 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Меҳнат омиллари (қурилиш ташкилотларини ишчи кучи билан таъминланиши ва меҳнат унумдорлиги).
2. Меҳнат қуроллари (қурилишни машина, механизмлар билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланиш).
3. Меҳнат предметлари (қурилишни қурилиш материаллари билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланиш).

Қурилиш ташкилотларида ҳам саноат ва бошқа тармоқлардаги сингари таҳлилнинг дастлабки босқичида қурилиш ташкилотларини ишчи кучи билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш, иш вақти фондидан фойдаланиш, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари таҳлиliga ўхшаб кетади. Таҳлил учун керакли маълумотлар йиллик ҳисобот 3-Т “Қурилишда меҳнат тўғрисида ҳисобот” шаклида олинади.

Қурилшда муҳим меҳнат кўрсаткичларидан бири бўлиб меҳнат унумдолиги кўрсаткичлари ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар қуйидагилар:

1. Бир ходимга тўғри келадиган ўртача иш унуми.
2. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача иш унуми.
3. Бир кунда бир ишчига тўғри келадиган ўртача иш унуми.

Иш унуми кўрсаткичларини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвал тузилади

91-жадвал

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Режа бўйича	Ҳақиқат да	Фарқи	
				Мутлоқ	%
1. Қурилиш-монтаж ишлари ҳажми. (Смета қийматида тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда) (ўз кучи билан бажарилган)	м.с	320400	312800	-7600	2.3
2. Қурилиш-монтаж ишларидаги ходимларнинг ўртача сони	Одам	400	385	-15	3.75
3. Шу жумладан, ишчилар	одам	320	305	15	4.6

4.Ишчилар томонидан ишланган жами киши-кунлари	киши кунлари	73600	68625	-5375	-7.3
5.Битта ишчига бир йилда тўғри келадиган ўртача иш кунлари (4:3)	Кун	230	225	-5	2.1
6.Битта ходимга тўғри келдаганиш хажми (1:2)	Сўм	801000	812467	+11467	1.4
7. Битта ишчига тўғри келадиган ўртача иш унуми (1:3)	Сўм	1001250	1025573	24323	+2.4
8.Бир ишчини ўртача бир иш кунига тўғри келадиган иш унуми (1:4)	Сўм	4353	4584.8	+231.8	+5.5
9. Ишчиларни жами ходимлар ўртасидаги улуши (3x100:2)	%	80.0	79.22	-0.78	x

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишига ҳисобот даврдаги битта ходимга тўғри келадиган иш унуми режага нисбатан 12467 сўмга ёки 1.4% га ошди. Битта ишчига тўғри келадиган иш умуми эса ҳисобот ишида режага нисбатан 24323 сўмга ёки 2.4% ўсган. Ўртача битта ходимга тўғри ишлайдиган иш умуми билан, ўртача битта ишчига тўғри келадиган иш умумини ўсиши суратини бир биридан фарқ қилиши шундан далолат берадики ишчилар сонини жами ходимлар ичидаги салмоғини ўзгаришига боғлиқ бўлган.

Бир ишчини ўртача бир иш кунига тўғри келадиган иш умуми режага нисбатан 231 сўм 80 тийнга ёки 5.3% ошган. Ўртача битта ишчига ҳамда бир иш кунига тўғри келдаган иш умуллари ўсиш суратлари фарқи (102.4%;105.3%) бўлиши шундан далолат берадики иш кунлари бўйича йўқотишлар бўлган.

Маълумки ҳар битта ишчи режага нисбатан 5 кун кам ишлаган. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки қурилиш-монтаж ишлари ҳисобот йилида режага нисбатан 7600 минг сўмга 2.3% камайган. Иш хажминини бажарилишига 2 омил таъсир кўрсатган. Таъсир кўрсатувчи омиллар фарқини топиш усулида қунидагига аниқланади.

1. Қурилиш-монтаж ишлари билан банд бўлган ходимлар сонини ўзгариши.(Экстенсив омил)-15.801000=12015 минг сўм.

2. Битта ходимга тўғри келадиган иш унумини ўзгариши (интенсив омил) 467 x 385= + 4415 минг сўм. Икита омилнинг йиғиндис

-12015+4415=-7600 минг сўм иш хажми бўйича умумий фарқини беради.

Энди юқорида қайд қилинган омилларни занжирли боғланиш усулида аниқлаймиз, унинг учун қуйидаги жадвални тузамиз.

92-жадвал.

Кўрсаткичлар Боғланишлар	Якка тартибдаги омиллар		Қурилиш-монтаж ишлари бўйича умумий кўрсаткич(минг.сўм)	Олдинги ҳисобдан фарқ	Ўзгариш сабаблари
	Ходимлар сони	Иш умуми			
1	400	801000	320400	-	-
2	385	801000	308835	-12015	Ходимлар сонини

					ўзгариши (камайтиши)
3	385	812467	312800	+4415	Иш умумини ўзгариши (ўсиши)
			баланс	-7600	

Олдинги жадвалдаги маълумотлардан кўринишича меҳнат унумдорлиги даражаси ҳисобот қилади режадагига нисбатан 11467сўмга ошган. Меҳнат унумдорлиги даражасини ўзгартиришни асосан икки омилга боғлиқ бўлган.

1.Ишчилар сонини жами ходимлар таркибидаги салмоғини ўзгартириш:

$-0.78 \times 1001250:100 = -7809$ сўмни ташкил этган.Бу эса меҳнат унумдорлиги даражасини экстенсив омил ҳисобига пасайганлигини билдиради.

2. Битта ишчига тўғри келадиган меҳнат унумдорлигини ўзгариши:

$24323 \times 79.29:100 = +19268$ сўм, ёки бу ўз навбатида меҳнат унумдорлиги даражасини интенсив омил ошиши ҳисобига ўсганлигини билдиради .

Икки омилларни йиғиндиси меҳнат унумдорлиги бўйича умумий фарқини беради: $+19268 - 7809 = +11467$ сўмни ташкил этади.

8. 5. Асосий фондлардан фойдаланишнинг таҳлили

Қурилишда ҳам саноат каби асосий фондлар икки гуруҳга бўлинади, яъни ишлаб чиқаришга таълуқли асосий фондлар ишлаб чиқаришга таълуқли бўлмаган асосий фондлар. Ўз навбатида бу асосий фондлар актив ва пасив қисимларга ажратилади.

Асосий фондларнинг актив қисмига машина ва асбоб ускуналар, куч берувчи машиналар ва ускуналар, транспорт воситалари ва бошқалар,асосий воситаларнинг пасив қисмига иморат ва иншоотлар киради.

Асосий фондларни таҳлил қилишда таҳлилнинг вазифалари қуйдагилардан иборат;

- асосий фондларнинг техник ҳолатига баҳо бериш;
- қурилиш ташкилотларини машина ва механизмлар билан таъминланишини аниқлаш;
- қурилиш – мантаж ишларини механизация даражасини аниқлаш;
- қурувчи машиналар парқини қуввати бўйича фойдаланиш даражасига баҳо бериш;
- асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлиги даражасини аниқлаш ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаб чиқиб имкониятларини белгилаб беришдан иборат.

Тахмин учун керакли маълумотлар шакл №3. асосий фондларнинг харажати тўғрисидаги ҳисобот шакли №1-НТ (қурилиш) “Қурилишни механизациялаш ва қурилиш машиналардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисобот”, қувати бўйича эса шакл №12 (қурилиш) “Қурилиш машиналарининг таркиби ва мавжудлиги тўғрисидаги ҳисобот” дан олинади.

Асосий фондлардан фойдаланиш даражаси ва уларнинг техник ҳолатини таҳлили шароитида қандай бўлса қурилишда ҳам шу тартибда

олиб борилади. Тахлил қилинаётган қурилиш ташкилотларида асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини аниқлаш учун қуйидаги жадвал тузилади.

93-жадвал

Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасининг таҳлили.

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	ҳақиқатда	Фарқи (-/-)
1.Қурилиш мантаж ишлари ҳажми, м.с.	320400	312800	-700
2. Асосий фондларнинг ўртача ишлик қиймати, м.с.	65700	64200	-1500
3.Шу жумладан актив қисми м.с.	59800	59300	-500
4.Ҳар минг сўмлик асосий фондлардан олинган фонд самараси, сўм (1:2)	4876,7	4872,2	-4,5
5.Ҳар минг сўмлик асосий фондларнинг актив қисмидан олинган фондларнинг самарадорлик даражаси (1:3) сўм.	5357,8	5270,8	-83
6.Асосий фондларнинг актив қисмини жами фондлар таркибидаги салмоғи, (3:2) сўм	91.	92,36	+1,36

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишича шз кучи билан бажарилган қурилиш-мантаж ишлари режаси 7600 минг сўмга бажарилган. Иш ҳажмини камйтиришга иккита омил таъсир кўрсатган:

1. Асосий фондлар қийматини ўзгариши.

$-1500 \times 4876,7 = -7315$ минг сўм

2.Фонд самарасини ўзгариши: $-4,15 \times 64200 = -285$ минг сўм.

Иккита омилнинг йиғиндиси $-7315 - 285 = -7600$ минг сўм. Таҳлилнинг кейинги босқичида ҳар бир минг сўм асосий фонддан олинган фонд самиарасига таъсир кўрсатувчи омиллар аниқланмоғи лозим. Бизнинг мисолимизда режага нисбатан 4,5 сўмга камайган. Бунинг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатаган:

1.Асосий фондларнинг актив қисмини жами асоси фондлар таркибидаги салмоғини ўзгариши: $1,36 \times 5357,8 : 100 = -72,85$ сўм.

2.Ҳар минг сўм асосий фондлар актив қисмига тўғри келадиган фонд самарасини ўзгариши: $-83 \times 92,36 = -76,8$ сўм

Икки омилнинг йиғиндиси фонд самараси бўйича умумий фарқини беради: $-76,8 + 72,8 = -4$ сўм.

Асосий фондлардан фойдаланишининг самарадорлик даражасига алоҳида эътибор берилиши лозим. Кейинги вақтда фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасига алоҳида эътибор берилиши лозим. Кейинги вақтда фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси пасайиб бормокда.Бунга асосий сабаб қурилиш ишлари муддатини чўзилиши,капитал қурилмаларни ноқонуний четга жалб қилиниши,етарли даражада меҳнат ресурслари билан таъминланмаслиги, материаллар билан таъминланиши, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва машина паркини юқори даражада эскириши сабаб бўлиши мумкин.

Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси, биринчидан алоҳида олинган машина ва механизмларнинг қувватини ошириш ҳисобига, иккинчидан ишларни интенсив усулда олиб бориш, янги техникани жорий этиш, меҳнатни илғор усуллари ташкил этиш ва қурилиш ишларида механизация даражасини оширишдан иборатдир.

8. 6. Материаллардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлили

Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш дастурини муваффақиятли бажарилиши кўп жиҳатдан моддий-техника таъминоти, бинобарин материалларнинг мавжудлигига ва улардан фойдаланишига боғлиқ. Қурилиш монтаж ишларида материаллардан фойдаланишни ифодоловчи умумий кўрсаткич материал сиғими ҳисобланади. Бу кўрсаткич қурилиш ишлари ўз кучи билан бажарилганда материал харажатларини қурилиш-монтаж ишлари ҳажмига бўлиш йўли билан аниқланади.

Материал харажатларидан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини аниқлаганда бу кўрсаткич материал сиғимини тескариси ҳисобланиб, ўз кучи билан бажарилган қурилиш-монтаж ишлари ҳажмини материал харажатларига бўлиш йўли билан аниқланади.

Материаллардан фойдаланишни ташкил қилишда шакл №М-29 “Қурилишда матеиалларни сарфлаш тўғрисида ҳисобот”; шакл №2-С “Қурилиш-монтаж ишлари таннархи бўйича ҳисобот”; шакл №1 “Молиявий натижалар бўйича ҳисобот” лардан фойдаланилади.

Таҳлил қилинаётган қурилиш ташкилотларида материаллардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини аниқлаш учун қуйидаги жадвал тузилади.

94-жадвал

Қурилиш ташкилотларида материаллардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, (+,-)
1.Ўз кучи билан бажарилган қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми, минг сўм	320400	312800	-7600
2.Материал харажатлари, минг сўм	220405	210500	-9905
3.М атериал сиғими (2:1)	0.69	0.67	-02
4.Бир сўмлик материал харажатларига тўғри келадиган қурилиш-монтаж ишлари. (материал қайтими)(1:2)	1.4536	1.4859	+0.0323

Жадвалдан кўринишича, ўз кучи билан бажарилган қурилиш-монтаж ишлари ҳисоботи йилида режадагига нисбатан 7600 минг сўмга камайган, бу

эса 2.3 % ташкил этади. Иш ҳажмини пасайишига икки омил таъсир кўрсатган:

1.Материал харажатлари ўзгариши (экстенсив омил):

$-9905 \times 1/4536 = 14397$ минг сўм.

1.Материал қайтимининг ўзгариши (интенсив омил):

$+0.0323 \times 110500 = +6797$ минг сўм

Иккала омилнинг йиғиндиси

$-14397 + 6797 = -7600$ минг сўм.

Шундай қилиб, материал харажатларини камайишига қурилиш-монтаж ишлари режага нисбатан камайиши ижобий таъсир кўрсатди.Материаллардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини ўсиши натижасида иш ҳажми 6797 минг сўмга кўпайди. Бу кўрсаткич шундан далолат берадики, қурилиш- монтаж ишлари ҳажми интенсив омил ҳисобига бажарилган,яъни материал харажатларидан самарали фойдаланиш ҳисобига бўлган.

Бир сўмлик бажарилган иш ҳажмига сарфланган харажат режага нисбатан 2 тийинга кам сарфланган, натижада қурилиш- монтаж ишлари бўйича тежалаган харажат 6256минг сўмни ташкил этади.(0.02x312800).

8. 7. Қурилиш- монтаж ишлари таннархини таҳлили

Қурилиш ташкилотларининг асосий вазифаси қаъий тежамкорликка эришиш ва қурилиш- монтаж ишлари таннархини камайитиришдан иборатдир. Қурилиш- монтаж ишлари таннархи деб қурилиш ишлари ва объектларини тугаллаб топшириш билан боғлиқ бўлган харажатларни пулда ифодаланишидир.

Маҳсулот таннархи қурилиш- монтаж ишларини сифат кўрсаткичи бўлиб, унинг ўзгариши бир қанча омилларга боғлиқ: иш вақтидан самарали фойдаланиш, қурилиш материалларидан самарали фойдаланиш, қурилиш-монтаж ишлари механизация даражаси ва бошқалар. Қурилиш- монтаж ишлари ҳисобот таннархида шакл №2С қуйидаги кўрсаткичлар келтирилган:

-смета қиймати бўйича;

-режа таннархи бўйича;

-ҳақиқий таннарх бўйича.

Қурилиш маҳсулотларини баҳо смета қиймати бўйича аниқланади. Қурилиш- монтаж ишлари смета қиймати қуйидагиларни ўз ичига олад:ишчи чертежлари учун ҳисобланган,ишлаб чиқариш харажатлари учун ўрнатилган смета нормаси ва баҳо ва режа бўйича жамғарма суммаси.Смета қиймати қурилиш- монтаж ишлари ҳажми бўйича бажарилган ишлар учун ҳисоб-китобларни олиб боради ва шартнома баҳосини аниқлайди.Агар смета қийматидан режадаги жамғармани айириб ташласак смета таннархи келиб чиқади.

Смета қийматини аниқлашда қурилиш ташкилотлари айрим ҳолларда иш шароитини ҳисобга олган ҳолда режа таннархи дейилади. Режа таннархи

смета қийматидан кам бўлади. Яъни режадаги жамғарма суммасига ва маҳсулот таннархини тежалган суммасига.

Ҳақиқий таннарх ҳисобот даврдаги қурилиш-монтаж ишлари бўйича сарфланган ҳамма харажатларни ўз ичига олади.

Таҳлилнинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат: таннарх бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш, бажарилган ишлар таннархини ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва таннархни пасайтириш учун ички имкониятларни қидирб топиш, келгусида улардан унумли фойдаланиш. Таҳлил қилинаётган қурилиш ташкилотларида қурилиш-монтаж ишлари таннархига баҳо бериш учун қуйидаги жадвал тузилади.

95-жадвал.

Қурилиш-монтаж ишлари танархини таҳлили

Иш турлари	Смета қиймати бўйича	Режа таннархи	Ҳақиқий таннархи	Компенсация ва сметалар бўйича харажатларни қопланиши
1. Қурилиш ишлари, минг сўм	708660	706980	707406	1200
2. Ускуналарни монтаж қилиш, минг сўм	96700	98200	98200	-
3. Капитал ремонт (иморат ва иншоотлар), минг сўм	12000	110000	105000	5000

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишича қурилиш-монтаж ишлари бўйича ҳақиқий танарх режадаги таннархдан 426 минг сўмга ошган (707406-706980). Бунинг кўпайиши қурилиш-монтаж ишларини ўсиши билан боғлиқ бўлган.

Қурилиш-монтаж ишлари танархини иккинчи босқичида харажатларни элементлари бўйича таҳлил қилиниши лозим.

Таҳлил қилиш услуби саноатда қандай олиб борилса қурилишда ҳам шундай ташкил қилинади.

Таҳлил қилинаётган қурилиш ташкилотларида маҳсулот таннархини ўзгаришига баҳо ва сарфланадиган материалларни нормаси ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги жадвал тузилади.

96-жадвал.

Маҳсулот таннархини ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлили

Мате- риаллар	Ўлчов бирлиги	Иш бирлигига кетган харажатлар						Ҳажми норма ва режадаги баҳо	Умумий фарқи	Ўзгариш фарқи	
		Норма бўйича			Ҳақиқатда					Норма ҳисоби га	Баҳо ҳисоби га
		Микдори	Баҳоси,сўм		микдори	Баҳоси,сўм					
			Бир- лик	Ҳам- маси		Бирлик	Ҳамма си				
1	2	3	4	5	6	7	8	9(4x6)	10(8-	11(9-	12(8-

									5)	5)	9)
Темир бетон конструкияси	м	%	108000	423000	4.5	110000	495000	486000	+72000	+63000	+9000

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишича 1 м² темир-бетон конструкияси бўйича режага нисбатан 72000 минг сўмга ортиқча сарфга йўл қўйилган бўлса шулардан 63000 минг сўм норма ҳисобига ва 9000 минг сўм баҳони ўзгариши ҳисобига ортиқча сарфга йўл қўйилган. Икки омилнинг йиғиндисидан умумий фарқи +6300 + 9000 = +72000 минг сўмга тенг.

8.8. Молиявий натижалар ва рентабеллик кўрсаткичларини таҳлили

Пудрат усулидаги қурилиш ташкилотларини фаолиятини ифодоловчи асосий иқтисодий кўрсаткичлардан бири фойда ҳисобланади қурилиш ташкилотларида режадаги фойда қуйидагилардан ташкил топади: сметада кўрсатилган режа бўйича жамғарма суммаси смета қийматидан 9.0%; қурилиш-монтаж ва комплекси ишлари бўйича маҳсулот таннарини тежаш, пасайтириш ҳисобидан ташкил топади.

Ҳақиқатдаги фойда суммаси эса смета қийматидан ҳақиқий таннарини айириш йўли билан топилади. Низом бўйича қурилиш ташкилотлари молиявий натижалари қуйидаги кўрсаткичлардан ташкил топади:

1. Ялпи фойда.
2. Асосий фаолияти бўйича фойда.
3. Умумхўжалик фаолияти бўйича фойда.
4. Солиқ тўлаганга қадар фойда.
5. Соф фойда.

Молифвий натижаларни таҳлил қилиш саноат корхоналари молиявий натижаларини таҳлил қилишдан деярли фарқи йўқ.

Масалан, таҳлил қилинаётган қурилиш ташкилотларида ялпи фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун қуйидаги жадвал тузилади.

97-жадвал

Ялпи фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	№	Ўтаган йил	Ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми баъзи с баҳода таннари	Ҳисобот йилида бажарилган иш ҳажми
1. Буюртмачиларга бажариб топширилган иш ҳажми, м.с.	010 шакл 2.	230870	233470	235640

2. Бажарилган ишнинг ишлаб чиқариш таннарни, м.с.	020 шакл 2.	218500	219400	220200
3.Т опширилган иш бўйича ялпи фойда, м.с.	030 шакл 2.	12370	14070	15440

Жадвалдан кўринишича топширилган иш ҳажми бўйича олинган ялпи фойда ҳисобот йилида ўтган йилдагига нисбатан 3070 минг сўмга ёки ўсиш суръати 24.8% ташкил этди. Ялпи фойданинг кўпайишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатди:

1.Смета ва шартнома баҳосининг ўзгариши: $235640-233470=+2170$ минг сўм ёки 70.6% ($2170 \times 100 : 3070$), яъни фойдани ошган қисмини 70.6% баҳо ошиши ҳисобига бўлган.

2.Қурилиш ишлари буюртмачиларга қуриб топширилган ишлаб чиқариш таннарининг ўзгариши: $220200-219400=+800$ минг сўм. Ишлаб чиқариш таннарининг қимматлашиши ўз навбатида фойда миқдорини 800 минг сўмга камайиши ёки 26.0% ($800 \times 100 : 3070$) ташкил этади.

3.Сотиш ҳажмини ўзгариши: жадвалдаги маълумотларга асосан қуйидаги ҳисоб - китоблар қилиниши лозим:

А) $233470 \times 100 : 230870 = 101.13\%$

В) $1.13 \times 12370 : 100 = 139.7$ минг сўм

Сотиш ҳажмини ўзгариши ҳисобига ялпи фойда 139.7 минг сўмга кўпайди ёки 4.5% ($139.7 \times 100 : 3070$) ташкил этади.

4.Бажарилган қурилиш мантаж ишларининг таркибий тузилишининг ўзгариши.Таъсир этувчи омиллар саноатдаги каби икки хил усулда аниқланади:

1.Баланс усулида ҳисоблаш, яъни фойдани умумий фарқидан олдинги ҳисобланган омиллар айирилиб ташланади, натижада таркибий тузилиши ўзгаришининг ялпи фойдага таъсири келиб чиқади. $(3070 - (+2170 + 139.7 - 800)) = +1560,3$ минг сўм.Ҳамма омиллар йиғиндиси ялпи фойда бўйича умумий фарққа тенг бўлади. $(+2170 + 139.7 + 1560.3 - 800) = +3070$ минг сўм.

Агар қилинган ҳисоб-китобларни умумлаштирадиган бўлсак ялпи фойдани ўзгариши қуйидаги омилларга боғлиқ бўлган:

-сотиш баҳосининг ўсиши	2170 минг сўм
-таннархнинг қимматлашиши	800 минг сўм
-сотиш ҳажмининг ўсиши	139.7 минг сўм
-таркибий тузилишининг ўзгариши	1560,3 мин сўм

Умумий фарқ

3070 мин сўм

Қурилиш ташкилотларида қуйидаги рентабеллик кўрсаткичларининг аниқлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади: жами активларга нисбатан рентабеллик даражаси, шахсий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси, асосий капиталга нисбатан рентабеллик даражаси.Таҳлил қилиш услубияти

саноатдан деярли фарқ қилмайди. ҚУрилиш ташкилотлари молиявий ҳолатини таҳлили саноат корхоналари таҳлили билан бир хил.

Қисқача хулосалар

Қурилиш ташкилотларининг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан мақсад пудрат усулида бажариладиган ишларнинг бажарилишига баҳо бериш ва таҳлил жараёнида ишлаб чиқариш дастурини бажарилишига ижобий ҳамда салбий таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлашдан иборатдир. Яъни, меҳнат омиллари, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари, асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси ва материаллардан фойдаланиш, механизация даражаси, қурилиш маҳсулотларини нархи, смета қиймати, смета таннархи, режа таннархи, умумий таннарх, харажатларнинг элементлари ва моддалари бўйича таҳлил, ялпи фойда, соф фойда, рентабеллик кўрсаткичлари, мулк таркиби, мулк таркибининг манбалари, қурилиш ташкилотларининг айланма маблағлари билан таъминланиши, қурилиш ташкилотлари молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти кўрсаткичлари ҳар томонлама ўрганилиши ва таҳлил қилиниши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Пудрат усулида бажариладиган ишлар бўйича режанинг бажарилиши қандай аниқланади?
2. Пудрат усулида режанинг бажарилишини таҳлил қилишда кўриладиган саволларнинг кетма-кетлиги?
3. Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмига таъсир этувчи омиллар қандай гуруҳлаштирилади?
4. Пудрат ташкилотларида меҳнат омиллари қандай ўтказилади?
5. Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлилида нималарга эътибор берилади?
6. Материаллардан фойдаланишни таҳлили қилишдан мақсад нима?
7. Қурилиш-монтаж ишлари бўйича таннарх қандай моддалардан ташкил топади?
8. Смета қиймати қандай аниқланади?
9. Смета таннархи қандай аниқланади?
10. Қурилиш-монтаж ишлари режа таннархи қандай аниқланади?
11. Қурилиш-монтаж ишлари ҳажмини таннархи деганда нимани тушунасиш?
12. Пудрат ташкилотлари фойдасининг манбалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Деркач Д.И. Анализ производственно-хозяйственной деятельности строительных организаций - М.: Финансы и статистика, 1996.
2. Жарковская С.П. и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций - М.: Стройиздат, 1989.
3. Андропова В.Н., Мизиновский Е.А. Учет и анализ финансовых активов, - М.: Финансы и статистика, 1995.
4. Ковалев В.В. Финансовый анализ. - М.: Финансы и статистика, 2004.
5. Шеремет А.Д., Нечашев Е.В. Методика финансового анализа. - М.: ИНФРА-М, 2006.
6. Чиркова М.Б. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. Сборник задач и тестов. - М.: ЭКСМО. 2008.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон: бозор иқтисодиётига ўтишда шахсий модел”. –Т: “Ўзбекистон”, 1993.
2. Каримов И.А. “Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисодий сиёсат, мафкура”. –Т: “Ўзбекистон”, 1996.
3. Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақил таракқиёт йўлида”. –Т: “Ўзбекистон”, 1995.
4. Каримов И.А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”. –Т: “Ўзбекистон”, 1995.
5. Ўзбекистон Республикаси корхоналари тўғрисида қонун.
6. Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонун. Т., 1996.
7. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодекси. Тошкент, 1998.
8. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. ЎзРВМ қарори, 1999.
9. Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора - тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. 12 май 1995 йил, 12 май.
10. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. –Т., 1998-1999.
11. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. –Т., 1995.
12. «Анализ хозяйственной деятельности в промышленности». –Минск. «Высшая школа», 1999.
13. Акрамов Э.А. “Корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлили”, –Т.: “Молия”, 2003.
14. Абрютин М.С., Грачёв А.В., «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия». –М., 2000.
15. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Экономический анализ». –М., «Финансы и статистика». 1999.
16. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа». –М., «Финансы и статистика». 1996.
17. Бухгалтерский анализ. Перевод с англ. –Киев. Торгово-издательское бюро, 1993.
18. Григорьев Ю.А. «Учёт, анализ и контроль внешнеэкономической деятельности и валютных операций». –М., ПАИМС, 1993.
19. Демеченков В.Е., Милета В.И. «Системный анализ деятельности предприятий». –М., «Финансы и статистика» 1990.
20. Ергешев Е.Е. “Иқтисодий ва молиявий таҳлил”. Дарслик. –Т., “Молия”, 2000.
21. Ергешбоев В.В., Волжин И.О. «Финансовый анализ». –Т., 1998.
22. Ефимова О.В. «Финансовый анализ». –М.: 1996.
23. Иброҳимов А.Т. «Молиявий таҳлил», –Т, «Меҳнат», 1995.
24. Исроилов Б. “Молиявий таҳлил”. –Т., 1999.

25. Ковалёв В. В. «Финансовый анализ». –М., «Финансы и статистика». 1996.
26. Қодирхонов С. Б., Жуманиёзов К. К. “Бухгалтерия ҳисобининг стандарт шакллари ташкил қилиш асослари”, –Т., 1993.
27. Кодирхонов О.Б. “Саноатда бухгалтерия ҳисоби”. –Т., “Ўзбекистон”, 1993.
28. Методика анализа деятельности производственного предприятия (объединения). Издание 2-ое под ред. А.Бужинского., А.Шеремета. – М., «Финансы и статистика». 1995.
29. Новодворский В.Д., Пономарёва Л.В., Ефимова О.В. Бухгалтерская отчётность: Составление и анализ. В 3-х частях. –М., Бухгалтерский учёт. 1994.
30. Палий В.Ф. «Новая бухгалтерская отчётность». «Содержание, методика анализа», Контролинг, 1991.
31. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия». Минск, «Новое знание», 1994.
32. Шеремет А.Д. и др. «Методика финансового анализа предприятия». – М., «Финансы и статистика». 1992.
33. Шеремет А.Д., Сунц В.П. «Аудит». –М., 1995.
34. Шишкин А.К., Микрюков В.А., Дишпант И.Д. «Учёт, анализ, аудит на предприятии». –М. 1996.
35. Шоалимов А.Х. “Бошқарув таҳлили”. Ўқув қўлланма. –Т., ТДИУ, 2003.
36. «Финансовый анализ деятельности фирмы», –М.: Ист. Сервис, 1994.
37. Фридман П. «Контроль затрат и финансовых результатов при анализе качестве и продукции». Перевод с англо –М., ЮНИТИ Аудит, 1994.
38. Черкасов В.Е. «Практическое руководство по финансово-экономическим расчётам», –М. Метаинформ. 1995.
39. Хритгри., Фосткер Г. «Бухгалтерский учёт: Управленческий аспект. Перевод с англ. –М., «Финансы и статистика», 1995.
40. Энтони Р., Рис Дж. Учёт: ситуации и примеры. Перевод с англ. –М., «Финансы и статистика». 1993.